

EMBER AZ ORSZÁGÚT SZÉLÉN

Zas Lóránt: ERDÉLY
(Wass Albertnek)

Választott az, akinek hegyei vannak, akinek csillag-indájú égboltot adott az Úr, hogy alatta őrizze a csendet, patakok ficánkolását és mezőin a béke delelő ezüstje úszik, ha lábnyomát harmat-szántású buckák ölelik virággá. Nincs fegyvere. Nyilait, buzogányát a regék szálfákká csutakolták, méneseinek csatákká dübörgő nyihákolását kolomp-szóvá szelídítette a szél, vetni és aratni adatott alázatával konok, szép, meleg-szemű gyermekeket hoz ma a világra, altatgató, ébresztgető énekeiben formálja a napot, hogy örökön áradjon a fény. Ez az a nép, amelyről megfélemezni látszik az Isten, fellegeiből esőikkel veri, verejtékében pácolja, hogy inas, só-szíttá tenyerében szárnyaszegett madárként melegítse, ha nagyon elfárad és ha nagyon-nehéz gondjaiban perelni sem merészel, csupán imádkozik. Ilyenkor csikorognak a kopjafák, az ereszaljak, ilyenkor zsoltáros szavakban álmodnak hazát, hegyet, nemesebbet és nagyobbat, kevesebb kerülővel, utakkal, lankákkal, madárhanggal és fiókákkal teli, hogy akkor, majd, abban a szép, tiszta tavaszban porbanfürdő csillag üt fémes jelet, olvasztani dalt, csontokból ki ágat, fejfát-zúzót zajból szikrázó szeget, táncot, fergetegben is

(Jézust-kiáltó, 1980.)

A réten még volt egy virág. Egy sárga, jelentéktelen virág, egyike az utolsóknak, azon a régi szomorú őszen. A virág mellett ember állt. Kissé föléje hajolt. Különös és szokatlan látvány volt.

A görbe, göröngyös úton lassan döcögött a szomorú szekérsor. Menekülők szekerei voltak. Mindnyájan menekülő voltunk, azon az őszen. A réten túl tarlok hevertek, szürkén és színtelenül, akár a holtak. Volt valami baljóslatú abban az élettelen elnyúlásban. Igen, szinte azt lehetne mondani: a halál lapult abban az estében, akkor. Ahogy a szekerek kerekei recsegték, csikorogtak és nyögtek, és ahogy az ősz egyre sötétebbre fakult a reánk boruló szürkület alatt. Igen, a halál lapult abban az estében. Hallani lehetett az ágyúkat. Es a réten ott állt az ember, kissé a virág fölé hajolva, mozdulatlanul. Mint valaki, aki megakadt egy gondolaton. Nagyon különös volt, ahogy ott állt, az a nagy darab ember, az országút szélén, és nézte a virágot.

Aztán hirtelen, egy gyors, szinte éles mozdulattal lehajolt és letépte. Utána körülnézett és a szeme megakadt rajtam. Mintha egy pillanatig tűnődött volna. Aztán lassú, fáradt léptekkel megindult felém és a kezében ott volt a virág.

- Ez az utolsó - mondotta az ember, amikor megállt mellettem. Hangja mély volt és nyirkos, mintha megáztatta volna a köd. Valamire emlékeztetett az a hang.

- Igen - feleltem kissé elfogódottan, és közben olyan volt, mintha egy másik hangot hallottam volna, egy hasonló és mégis más hangot, és éreztem lassan a könnyeket fölforrósodni a szemeim mögött, és akkor már tudtam: apámnak volt ugyanilyen hangja, amikor búcsút vettünk.

- Igen - mondotta a virágos ember és mélyen fölsóhajtott -, ott lent van már a határ. Az erdőnél. Látja az erdőt? Itt véget ér Erdély.

Arra néztem, amerre nagy, csontos ujjával mutatott. A domb lábánál feketén húzódott az erdő. Arra kanyarodott lefelé a szekérsor is és az eleje már elveszett benne. Túl az erdőn nem látszott semmi. Csak az ősz párái, ahogy szürkén alálógtak az égről. És semmi. Az erdő ott lent sötét volt. De nem úgy sötét, mint az olyan erdő, amelyik zöld. Szürkén, halottan volt sötét.

Lassan haladtunk a szekérsor mellett, lefele. A kerekek mélyen belevágtak a fölázott agyagba, a sovány, fáradt lovak lógó fejjel feküdtek neki a hámnak. Valahol egy ember káromkodott és egy gyerek sírt. Az út szélén, előttünk, egy szomorú sovány kutya ügetett, ázott szőre tele volt bojtortjással. A szekereken batyuk púposodtak, dunyhák, zsákok, takarók, ládák. Abatyukon lehorgasztott fejű, sápadt asszonyok ültek, ide-oda billentek a szekér

döccenése után, a kezük görcsösen markolt valamit: egy vödröt, egy batyut, egy gyereket. Olykor távoli dördülés rázta föl a szekérsor egyhangú zaját és látszott az arcokon, hogy valamennyien tudták: a hidakat robbantották föl mögöttük a katonák. A hidakat, amelyeken még talán vissza lehetett volna térni.

- Az én szekerem elől van - mondotta az ember -, már bent az erdőben. Talán már... túl.

Tudtam, hogy Erdélyre gondol és a gondolatát éreztem fájni magamban bent. Szótlatlan jött mellettem. A virágot a kezében tartotta még mindég, nagy, esetlen markában óvatosan fogta, mint ahogy olyasmit fog az ember, ami szent. Megnéztem oldalról. Magas, csontos ember volt, olyan hatvan év körüli. Szögletes arca borotvátlan, fején vedlett vadászkalap. Durva háziszótt posztóból készült ruhát viselt, amely nehézkessé és ormótlanná tette. Szerettem volna látni a szemeit, de lehajtott fejjel a földet nézte, és csak sörtés, sűrű szemöldökeit láthattam, melyek vörösszőkék voltak, mint az állán mutatkozó harmadnapos szakáll.

- Csapattal van? - kérdezte hirtelen és rám nézett kutatva. - Vagy talán...

Ekkor láttam meg a szemét. Kék volt, egészen világoskék, majdnem zöldeskék. És volt benne valami megmagyarázhatatlan.

-Igen-feleltem-, a századom ott van fönt a dombtetőn, egy tanyán. Tegnap bevetésen voltunk, ma reggel váltottak le. Holnap talán megint...

Az ember sóhajtott.

- Igen, ismerem ezt. Elküldték valahova?

- Nem... csak járni akartam egyet. Megláttam ott lent az erdőt...

Az ember bólintott.

- Igen, az erdő. Ismerem azt, amikor az ember az erdőt keresi. De ez nem olyan erdő.

Csodálkozva néztem rá, és ő megrázta a fejét. - Nem, ez nem olyan erdő. Meglátja majd.

- Ismeri talán azt az erdőt? - Nem. De tudom.

Aztán, hogy meglepett arcomat látta, hozzátette még: - Mert ott végződik Erdély, abban az erdőben. Azért. Ahogy közeledtünk az erdőhöz, egyre tisztábban éreztem, hogy az embernek igaza van. Az út kanyarodva haladt lefele a dombról, némelyik kanyarnál latyakos kátyúban vergődtek a szekerek, és a sárga sárlé messzire szétröcskölt a lovak lába alatt. A domb lábánál mozdulatlanul őrködött az erdő. Mozdulatlan volt és szürke. Lombtalan tölgyfák borzolt ágai meredtek bele a párás estébe, már messziről érezni lehetett, hogy nyirkosak és mohaszagúak, és érezni lehetett mögöttük valami életteleniséget, valamit, ami olyan volt; mint egy koporsó. Igen, ahogy közeledtünk, egyre tisztábban éreztem: az embernek ott mellettem igaza van. Az erdő ott lent olyan volt, mint egy koporsó, amelyiknek beszögezték már a födelét.

A domb alatt már nem hallatszottak olyan erősen az ágyúk. Valahol magosan, az ég szürke párái fölött gépek brummogtak. Az egyik szekéren egy tízévesforma sovány gyerek szakértelemmel mondta: nehézbombázók. Csengő, tiszta hangja elszakadt a szavaktól, amiket mondott és emlékeket ébresztett bennem. Pacsirta! Lepke! Jegenye! A magam gyerekhangját hallottam, amikor apámmal ültem a vadászkocsin, és a két szürke szorgalmasan futott velünk keresztül az őszön Nagyapámék felé, és én mondtam csengő lelkesedéssel mindent, amit láttam: Pacsirta...! Lepke...! Jegenye...! És a szavak mellett ott éreztem számban a borízú alma ízét, ami Nagyapámék kertjében termett... Istenem, gondoltam, milyen nagyot változtak a szavak azóta, milyen nagyot! S mi minden kellett történi ezen a földön, hogy a pacsirta nehézbombázóvá változott a gyermekek szájában...!

Aztán megéreztem az erdő szagát. Meg kellett állanom egy pillanatra, hogy lélegzetet vegyek. Kesernyés, őszi avarszag volt, könnyefakasztóan ismerős szag. Sok-sok ősznek az illata együtt, amikor apámmal jártuk kettesben az erdőt, puskával a vállunkon s körülöttünk vidám vadászkutyák kajtattak a sűrűben...

Az ember is megállt.

- Hát itt vagyunk - mondotta halkan, és a hangja rekedt volt és súlyos, mint egyike azoknak az ázott barna leveleknek, amelyek elkésve hullanak alá a fákról és az embert emlékeztetik valamire. Benéztem a fák közé. Nyirkos avar, egy-egy bokron fönnekadt sárga levél, sötét fatörzsek, mozdulatlanság. Valahol az emlékeim mélyén kopók csaholtak, nyúl szökkent hajdani avarban s apámat láttam puskával a vállán, régi zöld kalapjában állani az erdő szegélyén és arcomon folytak lefele a könnyek, bánatom könnyei.

Mellettünk nyikorogtak a szekerek. Az egyik szekéren, dunyhák és paplanok között egy asszony feküdt, arcát belefúrta a színes rongyokba és sírt. Sírásától megnehezült a szekerek mozgása, a lovak lába, az este és a szürke őszi ég. Egy bajuszos sovány férfi káromkodva

szidta a lovakat, az utat és az Istent. Aztán ez a szekér is elhaladt és újak jöttek.

- Menjünk beljebb - szólalt meg hirtelen az ember és választ se várva megindult be a fák közé. Szó nélkül követtem, ma sem tudom miért. Lassan haladt, és ahogy hátulról néztem a vállait, láttam, hogy öregek. És arra kellett gondoljak, hogy olyanok voltak apám vállai is, olyan előreroskadók, amikor utoljára szorítottam meg a kezét ott a házunk előtt, nem is olyan nagyon régen. Akkor is hallatszottak az ágyúk, ugyanúgy hallatszottak, messziről, de félelmetesen, mint ami elől nincsen kitérés. Istenem, gondoltam, vajon... és nem mertem továbbgondolni.

Mentünk a fák között. Lábam alatt éreztem az erdő puha földjét. A szekerek zaja elmaradt, már csak a csönd volt és messze valahol az ágyúk. És akkor az ember hirtelen megállt és szembefordult velem.

- Az ember nem szabad gyáva legyen, amikor arról van szó, hogy végig kell gondolni valamit...!

Azt hiszem, elsápadtam. Legalábbis úgy éreztem, hogy elsápadok. A kezére néztem. Még mindég ott tartotta a virágot. Köhögöm kellett előbb, hogy megtaláljam valamiképpen a hangomat.

- Nem - mondtam -, nem lenne szabad. De nehéz...

Az ember, a virággal a kezében, bólintott, aztán körülnézett. Kis tisztáson voltunk. Görcsös nagy tölgyfák állottak körülöttünk és meztelen ágaik között didergett a csönd. Odébb egy szürke rönk hevert, esővert volt és vén.

- Ülünk le - mondtotta a virágos ember, és sóhajtott. Odamentünk a rönkhöz és leültünk. Két kezemet összekulcsoltam, és föltámasztottam így az államot. Benéztem messzire a fák közé. Nagyon messzire. Az otthoni erdőig. Apámat kerestem a fák közt. Valahol halk csöppek hulltak a fákról. Olyan volt, mintha sírt volna valaki. A köd csöpögött, amit az őszi est alányomott az erdőre.

Az ember a virággal mozdulatlanul ült mellettem. Ő is nézett valahova, ő is keresett valamit a fák között. Aztán sóhajtott, belenyúlt lassan a belső zsebébe, és elővett egy kopott bőrtárcát. Szétnyitotta, és ügyelve beletette a virágot. Fehér papirost és összehajtott pénz sarkát láttam megvillanni egy pillanatra. Aztán a csontos ujjak óvatosan összecsuhták a megvénült bőrt, és a virág eltűnt. És én éreztem, hogy valóban az utolsó virág volt az, az utolsó erdélyi virág. És a könnyek megint meggyűltek valahol a szemem mögött, és égetni kezdtek.

- Ugy - mondtotta az ember, és újra sóhajtott, amikor a bőrtárcát gondosan visszatette a zsebébe -, most pedig elmondom magának, hogy miért utolsó ez a virág.

Valahol messze egy gépkocsi dudált. Valaki kiáltott. Az erdő vitte tovább a hangot, fától-fáig, míg valahol elnyelte a csönd. Főlnéztem a fákra, madarat kerestem az ágakon, de nem volt madár. Semmi sem volt, csak a csönd s a fák. És az idegen ember, aki ott ült mellettem az ázott szürke rönkön és beszélni kezdett. És a hangja is olyan ázott volt és szürke, mint az ég fölöttünk és mint az este, amely egyre mélyebbre borult. Az ember pedig mondta a szavakat, lassan, fáradtan, mint aki messziről jött és most rengeteg sok ideje van beszélni. Mint aki iszonyú régen nem beszélt, és most el kell mondjon sok mindent, amihez a szavakat magában már előre elrendezte, s most lassan és ügyelve mondja ki őket, hogy el ne feledje a sorrendet, amely szerint következnek. Feje előrehajolt közben, és szemei a földet nézték. Ázott levelek heverték a földön, és egy-egy szürke fűszál a levelek között. Néztem az ember vállait, ahogy fáradtan és öregesen előrecsuklottak a durva szövet alatt, és apámra gondoltam megint. Az ember pedig mondta:

- Higgye el nekem, az a fontos, hogy ne legyünk gyávák. Ha már elérkezett az idő, akkor gondoljuk végig. Akkor ne féljünk kimondani a szavakat. Azt, hogy utolsó, meg az ilyent. Akkor már nem szabad félnünk az ilyen szavaktól. Utolsó. Hát igen uram, ez az utolsó virág, ami ezen a földön az én számomra termett. Ezen a földön, érti? Ezzel legyünk tisztában végre.

- Az ember általában fél a szavaktól. Megszokta, hogy féljen tőlük. Mert egy életen keresztül egyebet sem hallott, csak szavakat, és rendszeren nem volt semmi a szavak mögött, amiket hallott. Hányszor hallottuk életünkben, hogy "örökké", "soha", "utolsó", és hányszor mondtuk ki magunk is őket, és nem éreztünk semmi különösét amellelt, mert hiszen tudtuk, hogy az "örökké" mögött nincsen az örökkévalóság, és a "soha" mögött nincsen a végső megsemmisülése valaminek. És most aztán egyszerre úgy jártunk, mint a mesebeli pásztorlegény, aki naponta "farkas"-t ordított és amikor valóban eljött a farkas, ordítani sem mert, mert nem volt több hitele a szavának.

- Itt állunk, látja. Az ott még Erdély. És az ott... és még mindig nem merjük kimondani a szavakat, hogy "soha" és "örökre". Hogy örökre el kell szakadjunk ettől a földtől, amely a hazánk, és sohasem térhetünk ide többé vissza. Hát mondjuk ki végre, uram. Mondjuk ki. Itt, ahol elválik a két világ egymástól, a mienk és a másik. Itt, ahol még féllábbal otthon vagyunk, s féllábbal már... itt mondjuk ki végre. És aztán tegyünk pontot egy elrontott mondat után.

Az ember hallgatott egy darabig, és maga elé bámult a földre. A köd megsűrűsödött a fák alatt, homályba borult rendre az erdő. Néha hallatszott még az ágyúszó, valahol messze a hátunk mögött. És én tudtam, hogy az ott még Erdély, az ágyúszó. Az még a hazám. Előttem már csak a csönd volt és a csöndben hallatszottak a cseppek, ahogy aláhulltak a nyirkosodó fákról, halk koppanásokkal, mintha valaki sírt volna.

Az ember reám nézett.

- Maga tiszt - mondotta lassan, azon a halk, rekedtes hangon, ami annyira emlékeztetett valamire, hogy összeszorult tőle a torkom -, maga tiszt, s korához képest alacsony rangban, tehát tartalékos. Ezt azért mondom-tette hozzá sietve és szinte bocsánatkérőleg -, mert azt akarom, hogy megértsen, és ez csak úgy lehetséges, ha maga is abból az úgynevezett úri osztályból való, amelyikből én. Ahonnan a tartalékos tisztet rángatják elő a katonák, amikor baj van. Én is tartalékos tiszt voltam, és nekem sem jutott magasabb rang, mint magának. Pedig az egy másik háború volt, másféle háború.

- Tudja, a háborúk nem ok nélkül vannak. Nem úgy értem, hogy igaz az a sok frázis, amit reklám gyanánt előtte világgá bömbölnek a politika szájasai, nem. Még az sem valódi neve a háborúknak, amit utólag ragasztanak reá a világmagyarázók, mint palackolt borra a címkét, amikor elraktározzák a történelem polcaira. A háború valódi okáról és céljáról nem esik szó sem előtte, sem utána. Pedig minden háborúnak van valami célja. Valamire rá kell mutasson. Valamit meg kell értesen emberekkel és társadalmakkal, valamit, amit másképpen nem akarnak megérteni. Csakhogy rendesen még így sem értik meg, háborúval sem értik meg. Mert nem akarják megérteni. Ez, látja, a legnagyobb baj.

- Misem akartuk megérteni abban az első háborúban és még utána sem, a célt, ami benne volt. Pedig benne volt. Annyira, hogy a végén már szinte mutogatta magát: itt vagyok, nézzetek és ismerjétek már föl! De mi nem néztük és nem akartuk fölismerni. Mindenfelét néztünk, ami csak volt, alatta, fölötte és körülötte. Nagyítóval vizsgálgattuk a nyomokat, amiket hátrahagyott és a lehetőségeket, amiket talán elmulasztottunk, hogy magunk felé fordítsuk a szerencsét. Mindent néztünk, és mindent elbírálgattunk ezerféle szemszögből és ezerféle lencsén át. Csak azt nem néztük, ami benne volt. A lényegét nem néztük, a célt. Azt, amire rámutatott. Azért mondom el mindezt magának, mert ez a háború, ami most van, csak folytatása a mienknek. Azért, mert nem ismertük föl azt, amire rámutatott. Vigyázzon, nehogy így járjanak maguk is. Azért mondom most el. Azt, amire rámutatott. Ez a mi háborúnk, az első. Mert ha maguk sem ismerik föl, akkor jön majd egy harmadik, és akkor vége lesz a világnak.

- Maga tudja, hiszen tartalékos tiszt, úgynevezett úri osztályból való ember: miből állott a mi életünk? Örököltünk valamit az apánktól, meg a nagyapánktól, valami kis vagyont, földet, házat... ha mást nem, hát legalább egy úgynevezett úri magatartást, egy rakás elvet és szokást, meg ilyesmit. Elvégeztük az iskolákat, elsősorban természetesen az érettségit, mert anélkül nem is volt ember az ember. Anélkül nem volt párbajképes és nem nevezhette magát "úr"-nak. Szóval párbajképesek lettünk, apánk pénzén, anélkül, hogy ez különösebb megerőltetésünkbe került volna, áturaskodtunk néhány évet valami főiskolán, s aztán beültünk valahova "úr"-nak. Ki egy íróasztal mellé, ki egy családi birtokba, s attól kezdve nem volt fontosabb dolgunk, mint hogy pontosan betartsuk azt a bizonyos három lépés távolságot a magunk személye és a világ nempárbajképes része között. Sokszor nem is örököltünk egyebet, csak azt a levegőt, íróasztalok, hivatali számlátrák, párbajkódexek és kopott szalagarnitúrák levegőjét, de ez elég volt ahhoz, hogy elválasszon bennünket attól a másik világtól, amely mindezekén kívül esett, s amely az emberiség "nempárbajképes" részét jelentette.

- Gyakornok koromban fakitermeléshez voltam beosztva egy állami erdőbirtokon. Fűrésztelepe volt ott az államnak. A fűrésztelepnek volt egy főgépésze. Csibinek hívták, a keresztnevére nem emlékszem már. Idősebb ember volt. Egy olyan nyugodt, megállapodott, megbízható ember. Egyik fia akkor érettségizett, és abból urat akart nevelni. Különös láz volt ez akkoriban. Mindenki urat akart nevelni a fiából. Valami varázslatos káprázata volt ennek a szónak, hogy "úr". Üres káprázat volt az egész, mert hiszen ennek a Csibinek például

háromszor akkora fizetés járt, mint nekem, kertés háza volt a városban és bankbetétje, amikor én mint kis gyakornok, alig győztem megküzdeni az adósságaimmal. De hiába. Csibi főgépész volt "csak", én pedig gyakornok "úr".

- Egy napon szemlére jött az erdőtanácsos. Egy komoly, szemüveges, pirosarcú úr. A telep és az országút között volt a folyó és a hidunkat azon a tavaszon elvitte a víz. Az új híd pedig még nem volt készen, mikor az erdőtanácsos ellátogatott hozzánk. Csónakkal jártunk át a folyón.

- Megjött az erdőtanácsos kocsija, én vártam reá a csónakkal. Jelentkeztem nála. "Szervusz", bólintott az erdőtanácsos és nem is nézett reám többet. A csónak mellett ott várt reánk Csibi is. A faluból jött, és várta, hogy átvigyük. Beültünk a csónakba. Én ültem az evezőpadon, közbül az erdőtanácsos, a csónak végében a főgépész. "Lökje el a csónakot, Csibi úr", szóltam oda a főgépésznek. Így: "Lökje el a csónakot, Csibi úr", Csibi ellökte a csónakot, a csónak billent egyet, és a vízen voltunk. Meghúztam az evezőket. És akkor megszólalt ott közbül, a padon az erdőtanácsos, szigorúan és keményen ezt mondta: "Nem Csibi úr, csak Csibi!! Tanulja meg, gyakornok úr!"

- Azt hiszem, egy percre megállt az evező a kezemben. Valami összeszorította a torkomat, és ez a valami a szégyen volt és a megaláztatás. Nem a magam szégyene és nem a magam megaláztatása, mert hiszen engem ilyesmi nem ért. Az erdőtanácsos szigorú hangon figyelmeztetett ugyan egy mulasztásra, azonban megnyomta a szót, amikor azt mondta: "gyakornok úr". És mégis szégyent és megaláztatást éreztem, de ez a Csibi szégyene volt, a főgépész megaláztatása, aki idősebb volt sokkal mint én, komoly, megbízható szakember, kertés ház és bankbetét tulajdonosa, egy kiegyensúlyozott, alapos, tiszteletreméltó ember. Olyan volt, mintha arcul csapták volna ott előttem, és az arculcsapás nekem fájt volna. Érti ezt? Van néha így. Hogy mást ér az ütés, és nekünk fáj mégis...

Bólintottam, de az ember nem nézett reám, nem várt feleletet. Valahol messze vonat sípolt az estében. A hang idegen volt, és eltévedt a fák közt. Figyeltem utána, de nem került meg többet.

- Arra lettem figyelmes, hogy a csónakot viszi a víz. Ijedten kapkodtam az evező után, és néhány csapással helyrehoztam a hibát. Közben aggódó szemmel és még mindig valami zavart szorítással a torkomban Csibire néztem. Ott ült a csónak végében, egykedvű arccal, és nézte a vizet. Az arca nem volt sem pirosabb, sem sápadtabb, mint máskor. Csak éppen, hogy a vizet nézte.

- Az erdőtanácsos belenyúlt a zsebébe, és elővette a szivartárcáját. Kivett belőle egy szivart, leharapta a végét, és a szájába dugta. Aztán odanyújtotta a tárcát Csibinek. "Köszönöm alássan" mondotta Csibi minden elfogódottság nélkül, és kivett a tárcából egy szivart. Aztán gyújtót kotort elő, és odanyújtotta a tüzet az erdőtanácsosnak. "Köszönöm" mondotta az, mintha semmi sem történt volna. Majd beszélgetni kezdtek. A fáról, a gépekről, a telep embereiről. Amíg átértünk a túlsó partra, amíg kiszálltunk a csónakból, s amíg fölértünk hármásban a telepre. Engem nem kínált meg szivarral az erdőtanácsos, velem nem beszélgetett, én csak egy taknyos kis gyakornok voltam. Hozzám csak annyit szólt egész ottléte alatt, amennyit a csónakban mondott: "Nem Csibi úr, csak Csibi. Tanulja meg, gyakornok úr." Hát látja, ezt nem tudtam megtanulni soha. És most mégis itt vagyok.

Elhallgatott, és úgy nézett reám, mintha valami kérdést várt volna. Ott éreztem arcomon azokat a különös, zöldeskék, fáradt szemeket. De nem fordultam feléje, és nem kérdeztem semmit. Valahol messze újra sípolt az előbbi vonat, és a hangja ugyanúgy veszett el ismét a ködszagú fák között. Kilátástalan, gondoltam, a hangok úgyis mindig elvesznek. Az ember még várt egy keveset, aztán sóhajtott.

- Azt hittem, hogy kérdezni fog valamit. Az emberek rendszeren kérdezni szoktak valamit, amikor ezt elmondom nekik. De maga nem kérdez. Valószínűleg oka van reá. Nem tudhatom. De az emberek általában ezt szokták kérdezni ilyenkor: miért volt olyan nehéz ezt megtanulni? Utána pedig: mért mondom azt, hogy mégis itt vagyok? Hát látja, ezt a kettőt kell megmagyarázzam magának ezen az estén. Erzi a köd szagát? Fönt nálunk, a Maroson van ilyen szaga a ködnek...

Szóltanul ültünk a rönkön, jó ideig. A fák közt egyre sűrűbb lett a köd, érezni lehetett a szagát. Az embernek igaza volt: fönt a Maroson voltak olyan szagú ködök. Ültünk, és belerévedtünk a ködbe, a fák közé, az estébe. Aztán az ember újra beszélni kezdett.

- Olvastam egyszer egy könyvet. Ezek az emberek, akik íróknak nevezik magukat, sokmindenfélét összeírnak, érdekeset és kevésbé érdekeset, de rendszerint felesleges dolgokat

írnak. Úgy értem ezt, hogy ami fontos, azt többnyire nem írják meg. Az többnyire kimarad. Elsikkad a történések között. Valószínűleg azért, mert akik a könyveket írják, maguk sem tudják, hogy mi fontos és mi nem. Leírják, mondjuk, egy ember életét. Hogy ezt, meg ezt csinálta, ez meg ez történt vele. De hogy belül mi történt vele, miket érzett, vagy miket nem érzett... azt a belső életet, ami tulajdonképpen a lényeges élete az embernek, arról nagyon ritkán írnak valamit. Valószínűleg

azért, mert nem foglalkoztak még önmagukkal sem eleget, az önmaguk belső életével, és ezért nem értenek hozzá. Hanem az, aki ezt a könyvet írta, az egyike volt azoknak, akik tudják, hogy mi a lényeg.

- Nem emlékszem már az író nevére, de nem is fontos. Azt hiszem, angol lehetett. A könyv egy emberről szólt, akit kiküldtek valahova Indiába, vagy mit tudom én hova, hivatalnoknak. Nem Isten tudja micsoda nagy hivatallal bízták meg, csak olyan közönséges kis firkász volt, olyan, aki regisztereket, névsorokat, meg kimutatásokat készít. A fizetés azonban, amit ezzel az állással felkínáltak neki, nagyobb volt, mint otthon a főnöke fizetése, és ezért boldogan vállalkozott rá, és elutazott, Isten tudja hova, valahova Indiába, mit tudom én. Útközben kiszámította, hogy ha szerényen él továbbra is, akkor tíz év alatt megtakaríthat annyit, amiből otthon házat vásárolhat magának, s még marad azonfelül egy kis tőke is, amelynek kamataiból éléldéghet.

- Ott Indiában aztán jöttek a meglepetések. Először is azt mondták neki a főnökei, hogy nem járhat gyalog, hanem autót kell tartson. Nem bérelhet bútorozott szobát, mint otthon a kistisztviselők, hanem villában kell lakják. Sötétbőrű szakácsot kell tartson és sötétbőrű inast. És megmagyarázták neki, hogy mindez azért van, mert a fehér faj tekintélyét fönt kell tartani a színesek között. Fehér ember nem végezhet fizikai munkát. Nem járhat gyalog, nem kefélni maga a cipőjét, nem étkezhet kifőzdében, nem áshat kertet és nem súrolhat padlót. Azért, mert ő fehér ember, különb és magosabban álló, mint a többi, és ezt a magosabban állást külsőségekben is kifejezésre kell juttassa. Ezért kapnak a tisztviselők háromszor akkora fizetést, mint otthon.

- Az ember hamar beleszokott az új életbe. Hozzászokott ahhoz, hogy neki nem szabad gyalog járnia, nem szabad pecsétes, vagy foltozott ruhát, talpalt cipőt viselnie, nem szabad úgynevezett "alacsony munkát" végeznie. Hozzászokott annyira, hogy tíz év múltával már nem is akart többé visszatérni régi hazájába, ahol újra gyalog kellett volna járjon, bútorozott szobában lakjon, ruhát takarítson és cipőt keféljen, és ahol újra nem lett volna egyéb, csak egy nyomorult kistisztviselő. Mert az elgondolásai sajnos nem váltak valóra, a megtakarított pénzből semmi sem lett. A fizetés nagy volt ugyan, de utolsó fillérig ráment az életre, amit folytatnia kellett, hogy méltó módon képviselhesse a fehér fajt a színesek között.

- Hanem aztán, úgy a tizenötödik évben, valami történt vele. Nem az a lényeges, hogy mi volt az, ami történt, már nem is emlékszem rá. Említette-e az író, vagy nem: nem tudom. A lényeg az, hogy az ember kiesett az állásából. Hogy a maga hibájából-e, vagy máséból: ez sem fontos. Fontos az, hogy az ember ott állt valahol Indiában, vagy mit tudom én hol, egy idegen világ közepén és nem volt miből megéljen. És az ember megbosszankodott a világra és azt mondta: hát jó. Eddig idegen voltam, ezután bennszülött leszek. Eddig éltem, mint az urak, ezentúl élek, mint a páriák. És otthagya a villát, aminek a bérét nem tudta tovább fizetni, és kiköltözött valahova a város végibe, egy nádkunyhóba, mint a bennszülött szegények, akik kosárfonásból éltek, és elkezdett ő is kosarakat fonni.

- Eddig minden rendben lett volna abban a könyvben, és ha itt véget ér a történet, akkor az ember letette volna a könyvet, és azt mondta volna: érdekes volt. És másnap már nem emlékezett volna rá. Azonban az író nem azt akarta, hogy érdekes legyen, és nem azt akarta, hogy az emberek csak megvegyék, elolvassák és aztán megfélemedkezzenek róla. Az író mondani akart valamit. Rá akart mutatni valamire, ami lényeges. Ami fontos. Ez pedig az volt, hogy amikor az ember az első kész kosaraival kiült a többi bennszülött közé a piacra, hogy néhány fillért kapjon a kosaraiért, arra ment az autón egy fehér ember, és meglátta, ahogy ott ült rongyosan és soványan a barnabőrűek között egy fehérbőrű, és árulta a kosarait. Az autó megállt, a fehér ember kiugrott belőle, odaszaladt hozzá és ráordított: "Ember, megbolondult maga?! Mit csinál itt?!" "Láthatja" - felelte - "kosarakat árulok". "És miért csinálja ezt?" "Hogy megélhessek." "Rettenetes" - mondotta a fehér - "és főleg módfelett káros. Jöjjön velem. Majd kitalálunk valamit." De az ember nem ment vele, hanem azt mondta, hogy ővele ilyen meg ilyen gazságot követtek el a fehérek, s ezért ő most elhatározta, hogy beáll a bennszülöttek közé és olyan akar lenni, mint azok. "Hülyeség" mondotta az autós ember, aztán otthagya, de

egész éjszaka gondolkodott a dolgon, és másnap fölkereste őt a kunyhójában, és felkínált neki egy kényelmes állást, tisztességes fizetéssel. "Nem megyek" - mondotta az ember makacsul - "a fehérek elhagytak, hát majd a bennszülöttek között szerzek hű és igaz barátokat." "Nincs joga kosarat fonni, kunyhóban élni és félmeztelenül járni" - figyelmeztette szigorúan a másik. "Nem tiltja semmiféle törvény." "De tiltja a jóizlés és a fehér faj érdeke. A fehér faj tekintélyét rontja, ha úgy él és úgy viselkedik, mint a bennszülöttek." "Fütyülök a fehér faj tekintélyére - felelte az ember, és ott maradt a kunyhóban, fonta tovább a kosarakat, éhezett, és félmeztelenül járt.

- Nem nyújtom hosszúra a történetet, mert már nem is emlékszem tisztán a részletekre. Nem a részletek a fontosak. Emlékszem, hogy sorra mentek hozzá a fehér kolónia tagjai, és ígértek neki jobbnál-jobb állásokat, jöttek a papok, és a maguk nyelvén próbáltak hatni az emberre, sőt maga a város katonai kormányzója is eljött, és igyekezett megmagyarázni neki, hogy mivel tartozik a fehér fajnak, mi a kötelező szolidaritás és miféle hátrányokkal járhat a fehér fajra nézve, ha a bennszülöttek megszokják, hogy a fehér ember is éppen olyan ember mint ők.

-Ha mindezt megszívlelte volna és elfogadja a legjobb állást, amit a fehér kolónia felkínált, otthagyja a kunyhót és újra autón jár és villában lakik, vakítófehér ruhákat hord és színes cselédeket tart: már akkor is érdemes lett volna a könyvet megvenni és elolvasni. Mert már akkor is lenne benne valami, ami fontos és lényeges, és ez a kasztbeli szolidaritás. De erre az emberre nem hatottak a csábítások, sem a fenyegetések. Makacs maradt és sértődött, és tovább lakott a kunyhóban, fonta a kosarakat, és úgy élt, mint a többi bennszülött. Es itt kezdődik tulajdonképpen a nagy tanulság, ami az egész történetnek a lényege.

- Nem akarom untatni a mesével, részben nem is emlékszem már egészen tisztán mindenre, úgy, ahogy az a könyvben volt. A lényeg az, hogy lázadás tört ki a bennszülöttek között a fehérek uralma ellen, és az első fehér ember, akit a lázadók agyonverték, ez a városvégi kosárfonó volt. Aki maga is úgy élt, mint egy bennszülött, és bőrének színén kívül semmiben sem különbözött a sokezer kosárfonó bennszülöttől. Bőrének a színén kívül.

- Minden ember valamiféle színt visel a bőréen, ezen nem lehet segíteni, kedves uram. Most nem a fehérekre, vagy a feketékre, vagy a sárgákra célzok. Nem. Köztünk, egyfajúak között. Köztünk egynyelvűek között is vannak ilyenbőrűek és vannak olyanbőrűek. Érti, mire gondolok? Arra a szellemi bőrre, amit az ember belül hord, de ami kifelé sugárzik. Amit részben örököl, s amibe részben belenevelődik az ember. Mondhatnám úgy, hogy ennek a belső bőrnek az anyja az öröklés, és apja a nevelés. Ha nem azonos a kettő, akkor korcs színek állnak elő. Ezek azok a bizonyos lelki-meszticek, szellemi-mulattok, akik sem ide, sem oda nem tartoznak. Sehova sem tartoznak egészen, mindkét oldalra csak valamilyen fenntartással, valami kis belső disszonanciával, gikszerrel, rendellenességgel. Ezek a legszerencsétlenebb emberek. De nem erről akartam beszélni...

- Látja ott azt a fát? Azt a görcsöset, azt amelyik úgy oldalra dől, mintha valami nehéz terhet cipelne? Olyan, mint egy fáradt, öreg hordár... Gondolkozott már azon, hogy milyen megalázó foglalkozás hordárnak lenni? Ott ácsorogni öregén és fáradtan, mindég ugyanazon a pályaudvaron, és várni idegen emberekre, akikhez semmi közünk nincsen, de akik a markunkba nyomnak egy darab pénzt, és ezért a pénzért elcipeljük a terheiket egy darabig, mindig a másét, mindig a másokét. Ruhákat, ékszereket, vagyontárgyakat, mindent, ami az ilyen idegen csomagokban van, és mi maradunk mellettük szegények, kopottak és egyre fáradtabbak. Néha az az érzésem volt, hogy mint hordár fejezem be az életemet. Különös érzés volt ez. Szomorú és kacagtató egyben. Próbáltam elképzelni magamat, hordársapkával a fejemen, amint egy ismeretlen nagy pályaudvaron idegen emberek csomagjait hordom, és borralaló után nyújtom a kezemet. Szomorú és kacagtató volt egyszerre ez az érzés. Ma már nem kacagtató. Ma már tudom, hogy ez az érzés egy üzenet volt a jövőből, valaminek a megsejtése. És hogy valóban úgy fejezem be az életemet, mint hordár, egy ismeretlen pályaudvaron hordozgatva ismeretlen emberek holmiját. És ma már talán nem is szomorú. Nem szomorúbb, mint annyi sok más. És amikor elérkezem oda, ahhoz a pályaudvarhoz, már természetes lesz egészen, életheletőség, kenyér, sőt még ezeknél is több: törvény, aminek be kellett következnie.

- Vannak törvények, amelyek menthetetlenül végigterelik az embert bizonyos utakon, akár tetszik nekünk, akár nem. Mint ahogy abban a könyvben volt: a villától a kosárfonókunyhóig, és a kosárfonókunyhótól az agyonveretésig. Ezek a hibák törvényei. Mondottam már az előbb, hogy minden háborúnak van valami célja és ez az, hogy rámutasson ezekre a hibákra. Ha

mégsem látjuk meg őket, akkor könnyörtelenül bekövetkezik a törvény. Ha az a fehér ember, ott Indiában, egy nappal a lázadás kitörése előtt mégiscsak visszament volna a fehérek közé, még ma is élne talán, és semmi esetre sem írtak volna könyvet róla. De azért a törvény, ami a lázadások mögött van és ami a fehér emberek hibáiból következik, törvény marad továbbra is, és a fehéreknek sok gondot okoz még a jövőben. Na, de nem erről akartam beszélni. Elkalandozom folyton, ugye? Ez attól jön, ha fáradt már az ember. És ha öreg. Igen, ma már öreg vagyok...

- Annak az első háborúnak a célját, amit én katonáskodtam végig, nem ismertük föl. Sem amíg a háború tartott, sem azután. Pedig ahogy most visszatekintek, meg kell állapítsam: elég nyíltan megmutatta magát. De mi nem ismertük föl mégsem. Nem akartuk? Nem tudtuk felismerni? Vakok voltunk-e valóban, vagy pedig szándékosan fordítottuk el a fejünket, hogy ne kelljen meglássuk azt, amit az a háború nekünk mutatni akart? Ma már elég mindegy. A lényeg az, hogy nem ismertük föl, és így kárba vezett számunkra az a háború. Győztesek és legyőzöttek számára egyformán kárba vezett. Mert nem az a fontos egy háborúban, hogy ki győz és ki veszít. Hanem, hogy ki látja meg előbb azt, amire a háború rá akar mutatni, ki ismeri föl előbb és ki javítja át aszerint a maga életét. De az a háború, mondom, kárba vezett. Senki sem látott meg semmit benne, ami lényeges lett volna, nem ismert föl semmit, és nem javított át semmit. Maradt minden a régiiben. És most... hát látja, itt vagyunk.

Az ember egy tétova, félszeg mozdulatot tett a kezével, de nem nézett reám. Az volt az érzésem, hogy sehova se néz. Hogy hátrafele néz, egészen hátra, mélyen vissza a múltba. Az ég sötét volt fölöttünk, és a sötétségben repülőgépek egyhangú bűgása hallatszott messziről. Valahol légelhárító ágyúk szóltak. Az ember néhány pillanatig mintha a hangokat figyelte volna, ahogy keresztülszűrődtek a fák nyirkos ágain. Aztán sóhajtott és folytatta:

- Egy kis erdélyi városkában kaptam állást. Ez volt az első állásom, mint erdőmérnöknek. Abban az évben végeztem el a főiskolát, fiatal voltam és tele kedvvel, meg jóindulattal az emberek és a világ iránt. Már csak úgy, mint mindenki, aki fiatal és egészséges, és végre a maga ura lett. Legalább is azt képzelem, hogy a maga ura lett, mert nem kell többé zsebpénzt kolduljon az apjától.

- Vasúton utaztam le, abba a hegyek közé rejtett kis városkába. Emlékszem jól az egész utazásra. Édesanyám kikísért az állomásra. Apámtól még odahaza búcsúztam el, reggelinél. Ő hivatalba kellett menjen, mert hétköznap volt. Búcsúzáskor megcsókoltuk egymást, és én úgy szorítottam meg a kezét, mint valaki, aki ezután szintén hivatalba jár és ő úgy szorította vissza a kezemet, mint aki ezt tudja és helyet ad maga mellett a családon belüli rangsorban.

-Édesanyám útravalót csomagolt és kikísért az állomásra. Egylovas bérkocsin töklettünk odáig, és a bérkocsit még Édesanyám fizette ki. És amíg a vonatra vártunk, ömlött belőle egyvégtiből a sok jótanács. Már ahogy az ilyenkor lenni szokott. Vigyázz, fiam, erre és vigyázz, fiam, arra. Rossz társaságba ne keveredj, takarékoskodj és ezer hasonló. Aztán jött a vonat, kezembe vettem a csomagomat, megcsókoltam Édesanyámat, és elindultam.

Sokáig tartott az út, és volt időm gondolkodni elég. Ültem a másodosztályú fülke párnázott ülésén, fölöttem a hálóban egyetlen földi vagyonom: a bőrkoffer, amit apámtól kaptam, s benne néhány ruha, meg ilyesmi. Egy ezüst cigarettatárcát is kaptam apámtól, abból rágyújtottam, s vidám izgalommal gondolkoztam azon, hogy ezentúl miként is lesz. Ennyi a fizetésem, ebből karácsonyig ennyit tudok félretenni, s ezt veszem Édesanyámnak, ezt Édesapámnak. Három év múlva, megnövekszik a fizetésem, akkor majd telik erre is és arra is... és így lesz, meg úgy lesz... már ahogyan az ember tervezni szokott, amikor hosszú az út, és a vonat döcög és megáll minden kis állomáson. Az ember tervez, és tervez az ember egész életén keresztül, mind csak tervez. Ezt, meg azt. Mert szép az, tervezni. Az életben aztán úgysem az történik, amit az ember tervez, de az már szinte mindegy. A tervezésről úgysem szokunk le soha. A tervezés maga az élet. Addig él az ember, amíg tervezni tud. Mikor már az sincs meg, akkor... hát nincsen igazam?

Bólintottam. De nem is nézett oda. Az erdőt nézte. Előrehajolva ült mellettem a rönkön, két kezét a térdére támasztotta, és nézte az erdőt. Mit nézhetett rajta? Köd volt és este. Már csak a szélső nagy fák látszottak tisztán, beljebb összefolyt a sötétség a fatörzsekkel, és a párák megtömöttődtek.

- Megérkeztem. Este volt, koranyári este. Tiszta, illatos és fiatal. A nap nemrégiben nyugodhatott le, közvetlenül mielőtt a vonatunk befutott, mert még a barnája ott volt az állomás épületén és a fákon. Leszálltam. Kezemben a bőrkoffer. Egy sovány öreg hordár álldogált ott, de nem adtam neki. Fiatal voltam és erős, úgy éreztem, hogy szégyellnem

kellene magamat, ha egy olyan öreg ember cipelné helyettem a csomagot. Aztán meg eszembe jutott az is, hogy takarékoskodnom kell, mert Édesanyámnak ajándékot akarok venni karácsonyra, valami nagyon szépet.

- Az állomáson egy idősebb kolléga várt. "Te vagy az?" "Igen." "Szervusz." "Szervusz." Bemutatkoztunk egymásnak. Kívül, a fák alatt, ott állt az erdészeti hivatal kocsija. Megindultunk feléje. "János" - kiáltott oda a kolléga a kocsisnak - "jöjjön csak, vegye át a mérnök úr csomagját!" A kocsis, egy őszbajuszú hajlott ember, lemászott a bakról és megindult felénk. "Ugyan, semmi ez!" - mondtam legénykedve, és fölkaptam újra a kofferemet, hogy majd elviszem magam a kocsig. "Hagyd csak" - szólt rám a kolléga. A hangja bosszús volt kissé. Es másnap jelentkezés után, így szólt hozzám a főnököm: "Mérnök úr, szokja meg, hogy csomagokkal cipekedni nem úriemberhez illő. Arra való a hordár."

- Tudja, sokat gondolkoztam később ezen. Ezen és az ehhez hasonlókon. Mert hiszen annyi ilyen volt, de annyi. Nem is kell mondjam. Úriember nem jár csomaggal. Úriember nem jár kesztyű és kalap nélkül. Úriember nem jár kopott ruhában. Úriember esténként elmegy a kaszinóba, bort iszik, ha nem is ízlik neki, és köteles levizitálni bizonyos időközönként a többi úricsaládoknál. Mondanom sem kell, hogy Édesanyámnak nem vehettem meg karácsonyra azt, amit akartam. Az úri élet, amit abban a kisvárosban megkívántak tőlem, többre került majdnem, mint amennyire a fizetésemből futotta. Három évig éltem ott, és három évig éppen hogy felszínen tudtam tartani magamat valahogy. Három év után aztán kihelyeztek egy félreeső erdőgondnokságra, messze be a hegyek közé. Magam kértem ezt az áthelyezést. Kollégáim csodálkoztak, és nem értették meg, hogy miért akarom ezt. Azt mondták, hogy bolond vagyok. Különc. Meg mit tudom én mi. Olyan is volt, aki reménytelen szerelmet keresett a dolog mögött. Csak arra nem gondolt senki, ami a valódi ok volt: nem akartam erdőmérnök úr lenni, csak egyszerűen erdőmérnök. Ennyi volt az egész.

- Később, mikor azt a könyvet olvastam, arról az emberről, tudja, aki tisztviselőnek ment el Indiába és kosárfonó lett: sokszor kellett visszagondoljak arra az időre, amit abban a kisvárosban töltöttem el. Mert az az élet, amit ott éltem, olyan volt éppen, mint annak a fehér embernek az élete a színesek között. Rabja voltam annak, hogy úr vagyok. Rabja, és ahogy utólag visszagondolok reá: bohóca is. Nem volt soha annyi pénzem, hogy megvehettem volna Édesanyámnak azt az ajándékot, amit szerettem volna megvenni neki. Csak valami olcsó szemetet vásárolhattam, ha jött a karácsony. De azt az olcsó vacakot, amit pár fillérért megkaptam a boltban, nem vihettem haza magam. Nem. Én csak kesztyűt, kalapot, sétatálcát és aktatáskát cipelhettem a kezemben. Minden egyebet mással kellett hazavitessek. Valakivel, akinek esetleg több pénz volt a zsebében, mint nekem, de akinek szabad volt csomagot cipelnie az utcán, mert nem volt úr és nem volt párbajképes. És ezért jól megélt abból, hogy mások urak voltak és párbajképesek, és hogy ezek is maradjanak, pénzt kellett kiadjanak azért, hogy valaki hazahordja a holmijukat. Olyan volt ez is féligmeddig, mint ahogy az a könyv írta, ott Indiában. De valami azért mégsem úgy volt. Valami hiányzott. A fehér ember szolidaritása.

- Mikor az a tisztviselő kosárfonó lett, és lesüllyedt a bennszülöttek életszínvonalára, az egész fehér kolónia megmozdult érte. Nálunk, ha valaki kiesett ebből az úri kasztból, alásüllyedt, vagy valami, egyetlen úriember nem mozdította meg még a kisujját sem, hogy segítsen rajta. Az úri kasztból hiányzott a szolidaritás. Ugyanazokat a törvényeket vallotta, mint a fehér emberek kasztja a színesek között: hogy aki a kaszthoz tartozik, az magasabbrendű, mint a többi. Az nem végezhet fizikai munkát, nem állhat be a pult mögé déligyümölcsöt árulni, nem járhat foltozott ruhában, mert ezzel a kaszt tekintélyének árt. Nem cipelhet csomagot, ilyen meg amolyan szokásokat kell betartson, s főképpen azt a bizonyos három lépést a maga személye és a "bennszülöttek" között. Ugyanaz volt minden, mint ott Indiában. De a szolidaritás, az hiányzott. És ezért a kaszt napjai megszámláltattak.

- Hát látja, ezért jött a háború, az a bizonyos háború, hogy erre rámutasson. Én akkor már ott éltem három éve abban az eldugott, havasfalú falucskában, amikor a háború kitört. Erdőgondnok voltam. Az erdészház, amelyikben laktam, ott állt a patak és a fenyőerdő között. A patakban pisztrángok voltak, s ha olykor fogtam belőlük, vagy őzet lőttem fent a havasban, nyugodtan cipelhettem haza egymagam, mert nem botránkozott meg rajta senki. A kaszt, az "úri kaszt" terhe itt másképpen mutatkozott.

-Tudja, az olyanfajta ember mint én, nem élhet sokáig egyedül. Amikor rosszul megy a sora, akkor igen. De mihelyt kissé jobban érzi magát ebben a világban, már szüksége van valakire, akivel megossza ezt a jóérzést. Mert a rosszat könnyebb elviselni egyedül, mint

kettesben. De a jót egyedül hordozni lehetetlen. És azok az évek ott fönt a havason igazán jók voltak...

- Képzeld el: az ember fent él az erdők között. Az a dolga, hogy gondozza az erdőket, ellenőrizze az erdészeket, kimérje a kitermeléseket, ültetések felügyeljen és ilyesmi. És a maga ura. Nincs hivatal, nincs főnök és irodaszolga, nincsenek kollégák, akik beleszóljanak az ember magánügyeibe és nincs kaszinó, ahol köteles lenne minden este ennyi meg ennyi időt unatkozni. Csak egy egyedülálló erdészház van a fenyvesek alatt agancsokkal, tornáccal és egy irodával, ahol csak vasárnaponként akad egy-egy félórányi munka. Van egy csendes öreg házaspár, aki fát vág, és főz és mos és takarít... és egy puska van és más semmi. Évente háromszor ha akadt látogatóm mindössze, s ebből is fölöttes hatóság legfeljebb egy. Gondolhatja, hogyha az embernek ilyen szép és békés élete van, hamarosan elfogja a vágy, hogy megossa azt valakivel. Elhatároztam, hogy megházasodom.

- Tudja, miként van ez: mikor a "kasztbeli" fiatalember megjelenik zsebében a diplomával az élet piacán, egyszerre "parti" lesz. A leányos úrimamák külön vitrinből veszik elő azt a mosolyt, amivel a köszönést fogadják az utcán. Az idősebb kasztbeliek pedig, akiknek férjhez adni való leányaik vannak, tiszteletreméltó, tekintélyes emberek: megállnak beszélgetni az utcán, vagy odamennek hozzá a kaszinóban, kedvesen a vállára veregetnek, jóindulatú tanácsokkal látják el, és megkínálják egy-egy szivarral. A kötelező viziteknél bevezetik a szalonokba, és szinte anyai gondoskodással kérdezik ki, hogy milyen lakást kapott, hol étkezik, drága-e, vagy nem drága, jól főznek-e, vagy rosszul, ki mos és ki takarít... egyszerűen részt kérnek az ember magánéletéből, s ehhez a kaszt szabályai szerint az adja meg nekik a jogot, hogy van egy leányuk, aki megérett arra, hogy úri nevelését egy jó házasságban élete végéig kamatoztassa.

- Istenem, azok a szegény leányok! Az ember első viziten van egy ilyen kasztbeli tiszteletreméltó családnál. Nem azért, mert talán valami köze lenne hozzájuk, valami mondanivalója lenne a számukra, egy üzenet, vagy mit tudom én... egyszerűen csak azért, mert ez a kötelező szokás. Leültetik a szalongozókra és aztán fölvezetnek egy, vagy két ilyen szerencsétlen teremtést, akinek egyetlen bűne, hogy úrileány és ezért minél előbb férjhez kell adni, mert különben miből él majd meg? Fölvezetik, így ahogyan mondtam.

- Biztosan látott már lóvásárt. Minden lóvásár közepén van egy kis szabadon maradt térség, amelyet bábáskodó emberek vesznek körül. Ez a lóvásártér szalongozókra. Itt vezetik föl a kupeczek a lovakat. Szőrüket előbb kifényesítik petróleummal, hagymát dörzsölnek az orrukhoz, meg hasonló fogásokat találnak ki, hogy a fölvezetett ló jól mutasson, peckesen járjon, tüzesen kapkodja a fejét és horkoljon, mintha legalább is az Eszterházy-ménesből hozták volna. Szűkre markolják a kötőfékszárát, rángatják és kiabálnak reá, amíg megtrappoltatják néhányszor fel és alá a közönség előtt, hadd lássa mindenki, micsoda tüzes sárkány az a szegény eladásra kerülő pára.

- Hát így van ez nálunk is. Az embert leültetik nagy szívéllyességgel, aztán asztalra kerül a szokásos likőrös készlet, meg a tálca a süteményekkel, és rendre kiderül, hogy véletlenül éppen ezt a likőrt és éppen azt a süteményt a házikisasszony készítette önkézüleg, és a mama megkérdi, csak úgy mellékesen: "Ugye szívecském, ezt még akkor tanultad, amikor az

angolkisasszonyokhoz jártál?", vagy valami hasonlót, és a szerencsétlen leány lesüti a szemét, és elpirul, és azt rebegi alig hallhatóan: "Igen mama..." És az ember tudja, hogy nem a túlzott szendesség miatt pirult el szegényke, hanem mert ő maga is ferdének és visszásnak érzi ezt az egész erőszakolt helyzetet, és belsőleg tiltakozik a leckeszerű játék ellen, amely bizonyos szövegek állandó elismételésével jár, mihelyt egy alkalmasnak ígérkező "vevő" kerül a szalongozókra.

- Kimondhatatlanul sajnáltam azokat a szegény kasztbeli leányokat, akiket így vonultattak föl elé. Akikről az első hivatalos viziten meg kellett már tudjam, hogy jeles tanulók voltak ebben, vagy abban az intézetben, kedvük lett volna érettségizni is, de "hiába, ez nem leánynak való". Minden tudásszomjuk mellett azonban háziasszonyok, zongorázni is tudnak, és munkára meg takarékosra nevelődtek. Volt valami szörnyűségesen megalázó ebben a mutogatásban. Ha pőrére vetkőztetve mutogatták volna őket szalongozókra a derék mamák, az sem lehetett volna megalázóbb. Olyanok voltak, mint egy-egy árucikk, amelynek értéke szinte számokban is kifejezhető, csak össze kellene számolni az intézetek évdíjait, a zongora- és egyéb magánórákat, s az így befektetett összeget tőkésítve megállapítani, hogy milyen állású férj havi fizetése felel meg, mint életbiztosítási kamat az ilyen módon előkészített leányzó számára.

- Azt tanították az iskolákban, hogy az embervásár Európában már évszázadokkal ezelőtt megszűnt. Hát ez nem igaz. A mi kasztunk megőrizte ezt a szokást. A saját leányait árulta. Éppen csak a külső formák nyertek bizonyos "szalonképességet". Hogy úgy mondjam: tökéletesítette leányainak testi és szellemi értékeit, valamint a feltárási és tálalási költségeket, egy fixfizetéses jövedő számára. Undorító volt. Talán ez a legfőbb oka annak, hogy otthagytam a kisvárost és fölkéredzkedtem a hegyek közé.

-Gondolkozott-e már azon, hogy mi az ember életében a nő? Különös kérdés, tudom, és sokféleképpen lehet válaszolni reá. De az igazi választ eltalálni nehéz.

- Mondjuk meg úgy, ahogy van: az ember önmagában képtelen arra, hogy maradandóvá tegye az élet szépségeit. Hogy megfogja és kiértékelje azt, ami az életben szép, jó, kellemes és

megnyugtató. Nem mintha nem látná meg. Meglátja, csak hogy nincs mit kezdjen vele. Nem leli meg a helyes szemszöveget, ahogyan nézni kellene. Valahogy így. Mint ahogy nem tudunk örvideni az örömmel sem, ha nincs, akinek elmondjuk. Érti? Megkeseredik az öröm az ember szájában, ha sokáig ott ül és nem tud kijönni. Ugyanígy fonnyad el az élet szépsége is, ha az ember egymagában van vele. Legalább két ember együttes érzése kell ahhoz, hogy a szép szép legyen, s az öröm öröm.

- Persze, akkor még mindezt nem tudtam volna így szavakba foglalni. A leány, akit feleségül vettem, egy erdőőr leánya volt. Ahogy Indiában mondanák a fehérek: egy bennszülött leányt vettem el feleségül. Nem kasztbelit. Hogy miért éppen azt a leányt? Ma már nehéz ezt megmondani. Mert ott volt. Mert valahányszor abba az erdőrészbbe mentem ki, ott találtam az erdőőri ház előtt, ahogy ruhát mosott a patakban, vagy bárányt legeltetett, vagy valami ilyesmit csinált. Mert az erdőőr beteges volt és sokszor a leányát küldte maga helyett az ültetésekhez, vagy a fakitermelésekhez, vagy a csúsztatókhoz. Aztán szép volt a leány, legalábbis azt mondták reá mások. Az ilyesmit mások rendszerint jobban tudják. Puha barna haja volt és nevető barna szeme. Mindig nevetett a szeme, ezt szerettem benne legjobban. De azt hiszem, nem ez volt a fontos. Más volt, mint a többi. Más, mint azok a leányok, akikhez uzsonnázni hívtak. Akik zongorázni tudtak és az angolkisasszonyoknál tanultak gagyogni franciául. Anna nem tudott zongorázni és nem járt semmiféle intézetbe, csak éppen írni-olvasni tanult meg valahogyan, lent a falusi iskolában. De senki sem dicsérte, és senki sem dörgölte az orrom alá, hogy milyen kenyeret süt, szereti-e a gyerekeket és kitől tanult meg énekelni. Azonban megtudtam rendre magamtól, hogy jó kenyeret süt és kellemes a hangja, amikor a patak mellett súlykolás közben énekel. És megtudhattam azt is, hogy a keze puha és meleg, nem izzad ki a hegymászástól és a bőrének olyan illata van, mint a pataknak, amikor az üverekben számoça érik.

- Annának hívták. De talán ezt már mondtam. Elvettem feleségül. Mindenki csodálkozott ezen, de legjobban ő maga. Az apja utolsó percig nem hitte el, hogy valóban feleségül veszem a lányát és azután sem tudta soha egészen elhinni. Akármit mondtam, csak bólogatott. "Igenis, mérnök úr..."

Nem szerette a kasztot, amelyikhez tartoztam és azt hiszem, mindvégig úgy érezte, hogy rangján alul ment férjhez a leánya. Sovány, beteges ember volt. Hamar meghalt. "Igenis, mérnök úr." Ez volt az egész amit mondott, amikor bejelentettem neki, hogy feleségül veszem Annát.

- En boldog voltam Anna mellett, de apámékat nagyon leverte a házasságom. Édesanyám sokat sírt. Ők is ugyanazt érezték, amit az erdőőr érzett, az Anna apja. Bizalmatlanok voltak Anna iránt, és azt mondták, hogy rangomon alul házasodtam. Ezt mondták a kollégáim is, és próbáltak lebeszélni Annáról. A feletteseim azzal fenyegettek, hogy örökre elvágom az előbbrejutásom útját, s ott maradok életem végéig erdőgondnoknak a hegyek között. De én éppen ezt akartam. Boldog voltam Anna mellett. Hogy ő boldog volt-e? Azt nem tudom.

- Az asszonyok különösek. Sokkal zárkózottabbak, mint mi vagyunk, sokkal többet tudnak az érzéseikből megtartani, mint mi. Nem tudom, hogy boldog volt-e mellettem, vagy nem. Vezette a háztartásomat, rendben tartotta a ruháimat, gondozta a gyerekeket. .. de hogy boldog volt-e, arról nem beszéltünk soha. Maga főzött, maga sütötte a kenyeret, maga mosott. Cselédet nem akart tartani. Csak amikor a gyerekek jöttek, vett maga mellé egy leánykát, egyiket a sok szegény rokona közül. De hogy boldog volt-e. . . azt nem tudom.

- Én jártam egy újságot és néhány folyóiratot. Olykor meghozattam egy-egy könyvet is. Ha évenként egyszer-kétszer bekerültem a városba, akkor megnéztem a színházakat. Ő sohasem akart a városba jönni velem. Rosszkedvű lett, ha hívtam. Amikor olvastam,

lábujjhegyen járt a szobában, és ha beszélni kezdtem neki arról, amit olvasok, soha nem szólt egy szót sem. Igazán nem tudom, hogy boldog volt-e, vagy nem. De én boldog voltam. Amennyiben ez a szó azt jelenti, hogy az ember nyugodt és megelégedett, kiegyensúlyozott és nem vágyik semmire.

- Az első gyerek abban az évben jött, amikor kitört a háború. Abban az évben még nem vittek el senkit az erdőhivataltól. A következő évben már behívót kaptak azok, akiket a minisztérium nélkülözhetőnek ítélt. Engem nélkülözhetőnek ítélték. Abban az évben jött a második gyerek.

- Bevonultam katonának. Tudja, hogy van az: az embert odateszik valahova, aztán kapja a parancsokat, és ennyi az egész. Legkellemetlenebb a dologban az, hogy az ember soha sem tudja, mikor ütközik bele valami buta golyóba. "Meghalt a hazáért" - mondják. Pedig ennél ostobább és megalázóbb halál nincsen. Az ember lép egyet, vagy nem lép egyet és véletlenül éppen útjába kerül egy golyónak. Meghalt a hazáért. Káromkodni tudtam volna, mikor ezt a frázist hallottam. Mi haszna volt a hazának abból, hogy ez, vagy az beletévedt egy golyó útjába? Még csak hősiesség sem volt benne többnyire, nemhogy azt lehetne mondani reá, hogy a "hazáért". Félelmetesen ostoba dolog volt az egész, én láttam. Valaki éppen rágyújtott a pipájára, eldobta a gyufát és azt mondta: jövő héten hazamegyek és elmesélem a fiacskámnak ezt, vagy amaszt... és közben oldalra fordult, szájában a pipával, maga sem tudta, miért. És ez a kis mozdulat belevitte a véletlen útjába, és nem ment haza, és nem mondott el semmit a kisfiának, hanem elásták valahol egy erdő szélén egy kis kerek lyukkal a fejében, amit az ostoba véletlen belefűrt a tervei, céljai és gondolatai közé. Csak azért, mert pipára gyújtott, csípte szemét a füst és félrefordult a füst elől.

- De nem erről akartam beszélni. Az ember végigcsinálta az egészséget, mert úgy kívánta a becsület. Ha más is, hát én is. De a hazának nem sok köze volt hozzá. Általában a hazának nem sok köze van a háborúhoz. A haza sorsa békében dől el. A háború már csak a külső formáját adja meg annak, ami békében a felszín alatt szinte láthatatlanul megromlott és a romlás által előre elintéződött. Még a legjobban sikerült háborúk sem tudják helyrehozni azt, amit a béke évei elrontottak. Nézze meg Angliát... na de mindegy, nem reám tartozik. És nem is erről akartam most beszélni. Ezek a dolgok csak úgy megakadnak az emberben. Arról akarok beszélni, hogy annak a mi háborúnknak akkor volt egy célja. Valamire rámutatott. De mi nem láttuk meg.

- Én akkor éreztem meg ebből valamit, a háború negyedik évében, amikor a katonák között megindult a sugdosódás. Az ember látta, hogy itt is, ott is összehajolnak, és sugdosnak valamit. De ha tiszt jelent meg a közelben, elhallgattak. Zárt volt az arcuk, és titok bújkált a szemeikben. Akkor támadt föl bennem először az érzés, hogy valami nincsen rendben. Valami, ami a kasztnok egymás közötti viszonyában rejlik. Éreztem,

de ez az érzés nem volt bennem eléggé világos még. Csak azt éreztem, hogy hiba van. De hogy hol és miért, arra nem tudtam rájönni sokáig.

- Tiszt voltam, hadnagy. Így az egyenruhában is tagja maradtam annak az úri kasztnak, amelyhez nevelésem és diplomám fűzött. A különbség köztem és más tiszték között legfeljebb annyi volt, hogy én gyakran és szívesen elüldögéltem a bakák között, pipáztam a tüzeiknél, és hevertem mellettük a sárban, és rendre megtudtam, hogy a szakaszomban kinek mi je van odahaza. Milyen mesterséget hagyott ott és mekkora családot, mi az öröme és mi a gondja, és ahol lehetett, igyekeztem segíteni valamit. De a negyedik évben, mikor ez a suttogás elindult a bakák között, az én szakaszomnál is ugyanaz történt, mint máshol. Az emberek összehajolva ültek a lövészárokból és amikor a közelükbe értem, elhallgattak. Jóindulattal voltak irántam továbbra is, de nem vettek be a suttogásaikba. "Igenis, hadnagy úr, így és így..." "Igenis, hadnagy úr, ügyelünk magunkra..." Minden úgy volt, mind addig. De ha kérdezősködni kezdtem a suttogásaik felől, lehajtották a fejüket, vagy elfordultak és vállukat vonogatták. "Csak úgy beszélgettünk.. ." De éreztem, hogy valami nincsen rendben. Aztán egyszerre csak a hátunk megett kitört a disznóság.

- Már napok óta vártunk reá, de azt hittük, hogy előttünk fog kitörni, a túlsóknál. Így jelentették a kémek. Hogy odaát forradalom készül, és leteszik a fegyvert. Hogy a háború a végét járja, azt tudtuk mind. De nem hittük, hogy úgy ér véget, ahogy véget ért.

Egy félig rommá lőtt istállóban volt szállásunk. Az én vackom ott volt az ajtó melletti sarokban. Egy reggel azzal tört reám a zászlóaljküldönc, hogy az alezredes úr hívatja sürgősen aszakaszparancsnokokat.

- Mikor a zászlóaljküldönc benyitott hozzánk, még mindenki aludt. Alig hajnalodott. Esett

az eső. Nyirkos, hűvös levegő volt, az emberek álmosak és fáradtak. Mindenki aludt. Es amikor a küldönc eltávozott, és én meggyújtottam a mécsest: az egész szakasz ült. Borzosan, álmosan ültek az emberek a vackaikon, és egymásra bámultak. És a nézésükben volt valami furcsa. "Mi van, emberek?" - kérdeztem. Senki sem válaszolt. "Történt valami?" És akkor a hozzám legközelebb fekvő, egy öreg, bajuszos népfölkelő azt mondta dörmögve: "Megyünk haza, hadnagy úr kérem." És azzal elkezdte befűzni a bakancsait. "Hogyan?" - kérdeztem meglepetten. "Hát ahogy tudunk" - felelte az öreg - "a háborúnak vége van." Éreztem a levegőben azt a különös feszültséget, amit egy halom ember pattanásig feszült idegzete kisugároz. Az emberek gyűrött arca mintha kőből lett volna. Valami rettenetes, erőszakolt nyugalom volt rajtuk. Csak ültek, és nézték egymást.

- Köpenyt, derékszíjat vettem magamra és kimentem. Mikor betettem magam mögött a rozoga deszkaajtót, egyszerre fölzúgott odabent a beszéd. Izgatott hangok morajlottak, szavak csattantak, de nem tudtam megérteni őket a zűrzavarban. Aztán a zászlóaljparancsnokságon bejelentette az alezredesünk, hogy odahaza kitört a forradalom, elűzték a királyt és a kormányt, és az új kormány hazarendelte a hadsereget.

- Hosszasan beszélt hozzánk az alezredes és sok mindent mondott akkor. De már nem emlékszem, hogy mit. Nem is volt fontos. Mi fontosat mondhatott azokban a napokban egy alezredes, egy régi iskolából való katonatiszt, egy ember, aki maga a hűség és a becsület?

- Mikor visszatértem az embereimhez, mindent rendben találtam. Az emberek egy csomóban álltak és halkán beszélgettek. Nem törődtem velük. Odamentem a fekhelyemhez. A reggelim ott volt már, szépen előkészítve, mint máskor. Ettem, és nem is néztem az emberek felé. Később odajött hozzám az az öreg népfölkelő, aki először mondta ki, hogy vége van a háborúnak, és megállt előttem. "Akar valamit?" - kérdeztem tőle. "Hadnagy úr" -mondotta az ember halk, dörmögő hangon- "megkövetem alássan, tessék levenni a zubbonyról a rangjelzést." Meglepetten néztem rá. "Miért?" "Jobb lesz az úgy" - dörmögte az ember és nem mondott többet. Délben megtudtam, hogy létrejött a katonatanács. Éjszaka valaki lelopta a zubbonyomról a rangjelzést. Hiába kerestem, a tettes nem jelentkezett. Az emberek félrefordították a fejüket és láttam, hogy jóízűen mosolyognak. Nem volt tartalékcsillagom. Úgy maradtam rangjelzés nélkül. Másnap aztán elindultunk haza.

- Nem akarok elmondani mindent, ami akkor történt, mert csúnya dolgok voltak azok. Tábornokokat vertek agyon és törzstiszteket pofoztak meg az állomásokon. A tisztek gallérrjáról letépték a rangjelzést és leköpdösték őket. Nekem semmi bajom nem történt. Budapestig együtt utaztam a szakaszommal egy marhakocsiban. Ott aztán szétoszlottunk.

- Embereim végig hadnagy úrnak szólítottak és úgy őriztek, hogy jobban őrizni embert nem lehetett. Mikor szétoszlottunk, sorra kezet fogtak velem és mind megígérték, hogy emlékezni fognak reám. Néhánnyal közülük leveleztem is később, sőt volt olyan is, akit állásba juttattam. De nem erről van most szó.

- Először szüleimet kerestem föl, hogy ne aggódjanak fölöslegesen érettem. Aztán hazamentem a családomhoz. Persze mindez napokba került, az ország olyan volt, akárcsak most. Vonatok nem jártak rendszeren, lépcsőkön csüngtek az emberek, meg minden. Ősz volt, mire hazavergődtem a havas alá, késő ősz. November. A hegyeken fönt hó volt már akkor.

- Este volt, mikor beléptem a házba. A gyerekek már aludtak. Anna a konyhában ült, a padon, és amikor meglátott, kipirosodott az örömtől, és csak ennyit mondott: jaj...! Nem rohant oda hozzám, nem borult a nyakamba, nem sírt és nem kacagott, mint ahogy azt a mi kasztunkbeli asszonyok tették volna. Csak elpirosodott, fölkelt a padról, odajött hozzám és egy kis elfogódott nevetéssel megállt előttem. "Hát hazagyütt?" Aztán átvette a köpenyemet, és felakasztotta a kályha mellé száradni, mert vizes volt az esőtől. De az arcán és a két szemében annyi öröm volt, hogy azt elmondani nem is lehet.

- A konyhában voltak még mások is. Az Anna rokonságából. Az anyja volt ott, ha jól emlékszem, meg annak egyik öccse, aki fuvaros volt a szomszéd faluban. Meg még néhány asszony talán. Az Anna apja akkor már nem élt.

- Széket tettek alá, és én ott ültem közöttük kopott katonaruhában, csillagok nélkül, mint egy egyszerű baka, aki hazatért a háborúból, és elmondtam nekik, amit láttam, úgy ahogy láttam. Ők körülálltak, csóválták a fejüket, sóhajtoztak és sopánkodtak. Aztán az anyósom öccse, egy gondtelt arcú, köpcös kicsi ember megkérdezte: "És most aztán mi lesz?" "Semmi" - feleltem - "a háború befejeződött. De mert elvesztettük, hát minden drágább lesz, a fizetések alacsonyabbak és az adó magasabb." A fuvaros sóhajtott erre, ahogy fuvarosok szoktak, sóhajtottak az asszonyok is, aztán vették a kendőiket, elbúcsúztak és mentek haza. Így volt az

én hazaérkezésem.

- Valóban ilyennek gondoltam akkor az elveszett háború következményeit. Hiszen logikus volt, egész nevelésünk, képzettségünk és világlátásunk logikuma erre a következtetésre vezethetett csak: elvesztettük a háborút, tehát fizetnünk kell egy rosszul sikerült vállalkozás költségeit. Hogy egyéb is történhessék velünk, azt nem is tudtuk volna elképzelni.

- De Annáék tudták. Ha nem is tudták, mindenesetre sejtettek belőle valamit. Az a másik kaszt. Már az első héten feltűnt, hogy asszonyok járnak Annához a konyhába és sugdosnak vele, és ha megkérdeztem ilyenkor Annát, valami ilyesmit felelt: "Aztbeszélük, hogy fent a hegyekben sok román kóborol, puskával." Vagy "a román Józsi, ott a falu alatt, nagyon fent hordja a fejét, és ezt, meg ezt mondta..." Én csak legyintettem ezekre a beszédekre. Azon a vidéken kevés volt a román, az ember jóformán azt sem tudta, hogy vannak.

- Közben jelentkeztem az erdőigazgatóságon is. Bent a városkában különös, nyomott hangulat volt. Az emberek idegesek voltak és siettek. Itt-ott szótlán csoportokat lehetett látni az utcán, akik elhallgattak, mihelyt idegen ért a közelükbe, és lehajtott fejjel, sunyin pislogtak az emberre. Jelentkeztem, aztán mentem vissza. Örvendtem, hogy magam mögött hagytam a várost. Volt a város levegőjében valami, amit akkor még nem értettem meg. Valami veszedelem.

-Belekezdtem megint a munkába. De nem ment semmi úgy, ahogyan kellett volna. Jelentéseimre nem kaptam választ előljáróimtól, az erdővédek nem teljesítették parancsaimat úgy, mint régen. Az emberek megbízhatatlanok lettek. Ha megizentem régi munkásaim közül ennek, vagy annak, hogy itt, vagy ott várjon ekkor, és ekkor: nem volt ott. Érezni kezdtem, hogy valami baj van. Nagyobb, mint maga a háború elvesztése. Aztán egy napon hírül hozta az egyik erdővéd fia, aki a katonaságból jött haza, úgy mint én, hogy a románok megszállták Erdélyt, és népgyűlést akarnak egybehívni Gyulafehérváron, amelyiken kimondják majd, hogy Erdély ezentúl Romániához tartozik.

- Ez olyan különösen, mondhatnám nevetségesen hangzott, hogy el se lehetett hinni. A könyvespolcomon volt egy díszkötésű magyar történelemkönyv, azt lapozgattam esténként, de ezer évre visszamenőleg sem találtam ehhez hasonlót. Hogy sok háborút elvesztettünk már évszázadok folyamán, azt megtaláltam benne, és gyakran előfordult az is, hogy ilyenkor idegen katonaság dúlta végig az országot. De hogy hozzácsatoljanak egy másik országhoz, amelyikhez semmi közünk sem volt, olyasmit nem találtam följegyezve abban a könyvben. Ez valami olyan lehetetlen gondolat volt, hogy csak nevetni tudtam rajta, amikor az emberek jöttek és mondták, hogy ezt beszélük, meg azt..., de az emberek nem nevettek velem.

- A román megszálló csapatok valószínűleg csak a főútvonalak mentén haladtak át, mert hozzánk, oda a hegyek közé, még mutatóba sem került egy sem. Hozzánk csak a hírek jöttek egyre. Hogy itt agyonverték a románok egy jegyzőt. Ott élve megnyúztak egy csendőrőrmestert. Amott egy magyar földesurat feleségestől, gyerekestől nyársra húztak, és elevenen megsütötték. És hogy a bevonuló katonaság mindezt elnézi, sőt még bujtogatja is őket a magyarok ellen. Háromszéki és nyáradmenti székely falvak neve forgott a megriadt emberek száján, ahol nekivadult hegyioláhok embertelen kegyetlenséggel pusztítottak ki embert, asszonyt, gyereket, s maga a katonaság is segített nekik. Aztán jött a hír, hogy megtörtént Gyulafehérvárt a románok népgyűlése, és Erdélyt hozzácsatolták Romániához.

- Mindaddig olyanok voltak ezek a hírek, hogy nem lehetett komolyan hinni bennök. Az ember hallgatta őket, és rázta a fejét. Elvégre a huszadik században élünk, mondtam magamban, tatárjárás és egyéb rémségek ideje letelt, az emberiség kultúráját és civilizációját szedte magára, templomokba jár és polgári életet él. Ilyen ma már nincs, hogy elevenen megnyúzzanak valakit, vagy nyárson süssék a csecsemőket, s az asszonyoknak levágják a mellét, meg minden. De aztán jött ez az utolsó hír, és egyszerre félelmetessé nőtt mindaz a sok egyéb is, amiben az sem hitt egészen, aki mondta.

- Végül megjöttek a faluba az első román csendőrök. Összecsődítették a falut, és kihirdették Romániát. És bírónak megtették azt a bizonyos Józsiót a falu aljából, az egyetlen román a környéken.

- Hozzám is feljöttek azok a csendőrök. Én nem tudtam románul, ők nem tudtak magyarul. De velük volt Józsi, az új bíró, és ő volt köztünk a tolmács. Legelőször azt kérdezték, hogy van-e fegyver nálam. Mondtam, hogy van egy vad ászpuskám. Azt mindjárt magukhoz vették. Aztán átkutatták a házat a pincétől a padlásig, de nem találtak egyebet, mint a nagy nemzetiszínű lobogót a padláson, amit ünnepélyes alkalmakkor szoktunk volt kilógnatni a padlásablakon. Azt is magukkal vitték. Fölényesek voltak és gorombák. Legfölényesebb és

leggorombább ez a Józsi volt, akiből bírót csináltak, s akit egyszer, néhány évvel ezelőtt falopáson fogtam a kincstári erdőben.

- Azt a napot sohasem felejttem el. Valami nagyon beléműtött akkor. Nemcsak az, hogy a puskámat elvitték. Tudja, hogy van az, ha az ember vadász. Ha az ember szívvel vadász, és szereti azt a puskát, amelyikhez hozzászokott, akármilyen ócska és rossz. Aztán a zászló. Sohasem voltam a parádék embere, s ha lehetett mindég megszöktem az ünnepek elől. De a zászló, az mégis valami más volt. Nemcsak egy ünnepi kellék, egy színes rongy, ami ostoba és felfújt szónoklatok mögé a háttérrel adta. Hogy mondjam? A zászló, az valahogy mégis valami szent dolog volt. Egy szimbólum. Annak a múltnak a szimbóluma, amelyiknek a révén én, mint magyar, szabad ember vagyok, egyenlő a többi szabad emberrel, aki ezt a földet lakja és más nyelveket beszél. Nem tudom, megérti-e. Nehéz ezt így szavakba foglalni. A zászló valahogy mégis szent volt. Es elvitték. De még mindig nem ez volt a legnagyobb ütés, amit azon a napon kaptam.

-Nem tudom, megért-e, ha azt mondom, hogy én az otthonom szentségének az embere vagyok. Előttem az ember és az otthon egy egésszé alkot. Mintha az otthon az ember második bőre volna, az a külső bőr, amely alatt mindaz együtt van, ami nem hús és csont, és ami az embert az állattól megkülönbözteti. Valahol olvastam egy angol mondást: az én házam az én váram. Hát látja, valahogy tényleg így van ez. De ha még pontosabban akarnám kifejezni, úgy azt kellene mondjam: az én otthonom az én szentélyem, mert olyan az én számomra a világ eseményeinek sodrában, mint egy sziget. És ebbe a szentélybe tört be az a három román csendőr és Józsi, aki a falu alatt lakott.

- Anna megijedt, amikor a három idegen egyenruhás embert meglátta a ház előtt. Valószínűleg megnyúzott emberek és nyársra húzott csecsemők jutottak az eszébe. Odaszaladt a bölcsőhöz, és magához húzta a nagyobbik gyerekünket is. Úgy állott ott, mint a farkasanya, mikor a kölykeit védi, és amíg az idegenek a házban voltak, nem mozdult onnan. És a szemében láttam, hogy képes lenne pusztá körömmel nekikugrani, ha a gyermekekről lenne szó. De nem a gyermekekről volt szó. Csak a puskáról, a zászlóról és arról, amit az otthon szentségének neveztem az előbb. Mikor a csendőrök elmentek, nevetni kezdett: "Ó hiszen ezek egészen rendes emberek" - mondta vidáman. "Elvitték a zászlót" - feleltem Annának. "Annyi baj legyen." "És a puskámat is elvitték!" "Majd szerez másikat." Es már dalolva rendezgetett a konyhában, mintha nem történt volna semmi sem.

- Ekkor éreztem meg először tisztán és világosan a távolságot, ami kettőnk között volt. A kasztok távolságát. Az én kasztomnak a zászló szent szimbólum volt, az ország, a nemzet és a szabadság szimbóluma. Az Anna kasztjának csupán egy parádés rongydarab, amit bizonyos napokon, amikor nem volt szabad dolgozni, kiaggattak a házakra. Hogy miért volt ez így? Ezen sokat gondolkoztam abban az időben és később is. Azt hiszem, nem Annának voltak az okai, hogy ez így volt. Ők csak egyszerűen nem éreztek semmi szorosabb kapcsolatot azzal a háromszínű zászlóval, mintha nem is az övék lett volna, hanem az uraké, akik elrendelték, hogy mely napokon kell kiaggatni a templomtoronyra, s a község házára. Az ő szemükben valahogy a község házához tartozott a zászló, ahonnan a rendeletek, a büntetések és az adók jöttek. A főszolgabíró fogata, a vármegyei hajdú és a zászló: ezek valamiképpen összetartoztak abban a világban, amelyekben Annának éltek. S hogy ez így volt, azért semmi esetre sem Annának voltak felelősek, hanem azok, akik a zászló fölött rendelkeztek, és úgy rendelkeztek, hogy az nem jelentett többet Annának számára a vármegyei hajdú zsinóros ruhájánál. Akik kisajátították a maguk kasztja számára kasztjelvénynek, azok tehettek volna erről. De amikor a háború erre rámutatott, akkor már nálunk, Erdélyben, késő volt valamit is tenni. Akkor már az idegen katonák összeszedték és elpusztították a zászlókat, és Annának nem sírtak utánok. Hogy azon a kis darab földön, ami a párizsi urak jóvoltából még megmaradt Magyarországnak, tettek-e valamit ez ellen? Nekik lett volna idejük. Ez most derül majd ki, ezután a háború után. De nem erről akarok beszélni, hanem arról, ami velem akkor történt.

- A másik dolog a puska volt. Én azt a puskát abban az évben vettem, amikor kezemben a diplomával először lettem kereső ember. Nem volt valami finom puska, csak amolyan olcsó szerszám volt, amilyenre éppen telt a fizetésemből. De mérhetetlenül büszke voltam rá, amikor megvettem és hazavittem a vállamon a lakásra. Nem is a puskára voltam talán büszke, hanem arra a kis zöld papírdarabra, amit a pénztárcámban őriztem, s ami igazolta, hogy jogom van viselni a fegyvert.

- Jogom van viselni a fegyvert! Gondolkozott-e már ezen valaha? Az ember, ugyebár, az őskorban együtt élt a dorongjával, majd a kőbaltájával, az íjjal és a szekercével, a kópjával és

így tovább, ahogy újabb és újabb fegyverek jöttek. Együtt élt vele, hozzátartozott a szerszám, mellyel életét kellett biztosítani a vadonban. Később kialakultak az emberi közösségek, és az ember ezeken belül megszervezte az önvédelmet, kollektív alapon. A mesterségekre való szétválás, a szakmások megkívánta, és a kollektíve megszervezett önvédelem lehetővé is tette, hogy az ember ne legyen kénytelen örökösen fegyvert hordoznia magával. A fegyverhordozás külön szakmává lett, és elvált a többi mesterségtől. Ekkor már nem volt köteles mindenki fegyvert hordani. Később éppen a kollektíve megszervezett önvédelem kívánságára, a szakmabeli fegyverhordozók érdekében joggá emelték a fegyverviselést, ami azt jelentette, hogy voltak emberek, akiknek joguk volt fegyvert hordani, és voltak, akiknek nem volt joguk ehhez. Zavaros korokban ez a jog aszerint fordult, hogy a fegyverviselők szakmájának szempontjából kik voltak megbízható emberek, és kik nem. A megbízhatatlanságtól elvették a fegyverviselés jogát, hogy ezáltal könnyebben uralkodhassanak fölöttük a fegyveresek. Még később, rendezett viszonyú országokban, ez úgy alakult ki, hogy a fegyverviselés joga megilletett minden tisztességes állampolgárt, aki nem volt bűnöző. Vagyis akinek fegyvert lehetett adni a kezébe anélkül, hogy a közösség ennek kárát vallotta volna. Tehát a fegyverviselési jog egyenlő volt az emberi szabadság polgári jogaival, és azt jelentette, hogy az

emberi társadalom teljesjogú tagja vagyok, akit tisztelet és becsület illet meg, akinek erkölcsi megbízhatóságához kétség nem fér. Ezért voltam olyan büszke arra a kis zöld papirosra, ami a zsebemben lapult, amikor a puskát először vittem haza. Jó érzés volt, hogy íme, ez és ez vagyok, közmegebecsülésben álló tagja az emberi közösségnek, akiről mindenki tudhatja, hogy nem használja a fegyvert orgyilkos célra embertársai ellen.

- Aztán kikerültem oda a hegyek közé, és a puska ott fityegett naponta a vállamon, amikor az erdőket jártam. Összenőtünk. Ha vadászember volt, akkor tudni fogja, mit jelent ez. Ha nem, akkor úgyis hiába magyarázom. Mikor azután a szerencsétlen háború után hazavergődtem a hegyeim közé, és tele voltam azzal a sok zűrzavarral, amit láttam, egy egyensúlyát vesztett emberi rend minden szégyenét és megaláztatását ott viselve magamban, minden bizonytalanságérzetét: megláttam újra ágyam fölött csüngeni a puskámat, úgy ahogy azt annak idején odaakasztottam, és ez egyszerre valami különös nagy megnyugvással töltött el. Éreztem, hogy nagyon nagy baj még nincsen. Hogy az egyensúly azért mégsem billent föl egészen. Valami ilyesmit. Aztán másnap vállamra vettem a puskát, és kimentem az erdőre. És délfelé löttem egy vaddisznót, emlékszem. És akkor már olyan volt, mintha nem is veszítettem volna el a háborút.

De azon a napon, amikor a három idegen csendőr bejött a házba, és elvitték a puskámat, akkor tudtam, hogy mégiscsak elvesztettem a háborút. Akkor megértettem, mit jelent az: elveszteni a háborút. Védtelennek és kiszolgáltatottnak lenni. Minden emberi jogtól megfosztottnak, megaláztatottnak. Akkor megértettem, hogy az elvesztett háború nem más, mint a kollektív önvédelem csődje és a kollektivitás fölbomlása. Éreztem, hogy kívül estem a közösség palánkján, és magamra vagyok hagyatva, mint a farkából kivert vad, mint a nyájtól eltévedt birka, vagy mint egy száműzött szent. Hogy kívül kerültem a jogrenden, és csak a két pusztá kezem, meg az Úristen, aki esetleg még mellettem van. Hogy egy idegen közösség körébe kerültem, amelyik nem embert lát bennem, csupán egy legyőzöttet. Amely közösségben nekem nincsenek jogaim, csak kötelességem. Amelyik megbízhatatlannak bélyegez, akár egy útonállót, mert más fajtából való ember vagyok. Egy sorba

kerültem a gonosztevőkkel, és az borzalmasan megalázó érzés volt. Éreztem, hogy kidőlt mellőlem az egészséges emberi jogrend fala, amelyiknek eddig nekitámasztottam a hátamat.

- "Majd szerez másikat" - mondotta Anna és már nevetett is, mert látta, hogy a gyermekeinket nem bántották az idegenek. Sok időbe került, amíg meg tudtam érteni ezt a mondást és ezt a nevetést. Az ő kasztja szokva volt ahhoz, hogy kívül álljon azon a jogrenden, amit a zászló, a főszolgabíró és a vármegyei hajdú zsinóros ruhája képviselt. Neki ez nem volt meglepetés. Nem látott benne semmi rendkívülit. Az apja bátyjától három ízben kobozták el a puskát a rendőrök, még jóval a háború előtt, és kétszer ült is vadorzásért. De negyedszer is "szerzett másikat". És voltak többen a környéken, akikkel így történt. Hogy a csendőrök bejöttek a házba, és összekutattak mindent? Sokszor mesélte azelőtt is, hogy miképpen történt az gyermekkorában, amikor az apjára háromszor is rájöttek a csendőrök valami vadbőrök miatt. Háromszor dúlták föl a házat, és nem találtak semmit. Mert valaki följelentette őket. Igen, ahogy ezen gondolkozni kezdtem, rájöttem, hogy Annának egészen más lehetett az egész, mint nekem. Ő már látott olyat. Mindössze annyi volt a különbség, hogy a csendőrök

most más egyenruhát viseltek, és idegen nyelven beszéltek. A lényeg az ő számára az volt, hogy a gyermekeket ezek sem bántották. A többi már nem volt fontos. "Majd szerez másikat." A többiek is szereztek. Pedig akkor még háború sem volt, amikor náluk a házat átkutatták, és az apja bátyjától háromszor is elvették a puskát.

- Nem ok nélkül mondom el mindezt ilyen részletesen. Ha tisztán akarunk látni valamit, akkor bele kell mélyedjünk a részletekbe. Én hosszú-hosszú éveken keresztül foglalkoztam magamban ezekkel a részletekkel, amíg nyomára tudtam jönni a titoknak. Annak, hogy Anna akkor miért nevetett.

Lassan besötétedett, s szinte nem is vettem észre, hogy mikor. Az ember monoton, lassú hangja ott mellettem olyan volt, mint maga a köd, amelyik az őszi erdőre aláereszkedett és lenyomta ránk az éjszakát. Semmi zaj nem hallatszott sehol, csak az az egyhangú, fáradt beszéd. Es néha egy-egy csöpp a fákról, ahogy koppant az avaron. Olyan volt, mintha egy erdőn ültem volna, egy nagyon régi erdőn, apám mellett és mögöttünk ott heverték volna a kopók és mi vártunk volna valamire.

- Látja a csillagot? - kérdezte hirtelen az ember, és belemutatott ujjával a sötétségbe. Valahol nagyon magosan valóban pislálolt egy gyöngye kicsi fény, de a ködön át alig-alig látszott.

- Valamikor régen azt hittem, hogy az emberek sorsa a csillagokon múlik - mondta -, de aztán rájöttem, hogy ez is csak egy fajtája a felelősségtől való szabadulásnak. Az ember sorsa nem a csillagokban van, hanem a társadalmi rendben. Abban a szerkezetben, amit az emberiség a maga élete mögé váznak fölépített, s ami bennünket is, egyedenként, a levegőben tart, azon a helyen, ahova föltornáztuk magunkat, mi vagy az apáink. Néha ledől, és mi vele dőlünk. Ezt nevezzük sorsnak. Hogy dőlünk, vagy nem dőlünk. Hogy agyonütjük magunkat, vagy nem ütjük agyon magunkat dőlés közben.

- A szerkezet, amire a mi nemzetünk társadalmi rendszere fölépült, rossz volt. Azért kellett jöjjön az első háború, hogy erre rámutasson. Nem láttuk meg, hogy mi az, amire rá akart mutatni. Vagy legyünk még becsületesebbek, és mondjuk ki úgy, ahogy volt: nem akartuk meglátni. Így aztán jött ez a második háború is. De nehogy azt higgye, hogy csak a mi nemzetünk! Nem. Az egész világ. Az egész emberiség. Mert a szerkezet, az egy, a nemzetek csupán a színeket adják hozzá, amivel mindegyik a maga ízlése szerint befösti az átfogó nagy traverzek reaeső részét. Azokat a nagy traverzeket, amelyek a társadalmi rendszereket tartják.

- Mondottam, hogy az Indiában élő fehér emberek rendje és a mi kaszti rendünk között csak egy nagy lényeges eltérés van. A szolidaritás hiánya. Mikor abból az elcsapott európai tisztviselőből kosárfonó lett, és a bennszülöttekkel egy szintre került: az egész fehér kolónia megmozdult, hogy kiemeljék abból a helyzetből. Hogy ne hurcolja meg a kaszti tekintélyt a bennszülöttek nádkunyhóiban. De amikor engem tett ki állásomból az új gazdaként reánkzúduló román állam: egyetlenegy ember nem akadt az egész úri társadalomban, aki a kisujját is megmozdította volna értem. Ellenkezőleg. Voltak, akik kárörömmel nézték a bizonytalanságba taszított kasztszéli kapálódzását, amint görcsös kétségbeeséssel igyekezett fenntartani magát a kétkezi munka alacsony életszínvonalának elnyeléssel fenyegető iszapjában.

- Én nem igyekeztem fenntartani magamat. Fejest ugrottam az úri rend szúette trambulinjáról. Beálltam fadóntó munkásnak.

- Ez pontosan ugyanaz volt, mint amit az a fehér ember tett ott Indiában, akiről a könyvet írták. Ami bennszülött vil águnkban a fadóntás felelt meg az ottani kosárfonóéletnek.

- Annáéknak volt egy rokonuk, az szénégető volt fent a hegyen. Öregember és asszonytalan. Ahhoz költöztünk. Háza ott állt egy bükkerdő széliben, ott éppen, ahol a havas legelői az erdővel összeérnek. Lóhavasnak hívták azt a hegyet. Kicsike ház volt, fából való. Egy pitvar, egy szoba és egy félszer. A félszer alá kötöttük a tehenet, oda rekesztettük el a négy südőt is. Az öregember kihurcolkodott a pitvarba, s átadta a belső szobát nekünk. Azt is meg tudom mondani: pontosan négyszer négy méter volt az a szoba.

- Nyár volt. Mais emlékszem rá, olyan tisztán, mintha csak tegnap történt volna. Az a bizonyos Józsi, az új bíró, egy hivatalos levelet hozott föl a lakásomra. A levélnek sárga borítékja volt, és az erdőigazgatóság új pecsétje díszelgett rajta. Kibontottam a levelet. Románul volt. Egy szót sem értettem belőle.

- Ott álltunk az irodában. En az asztalnak támaszkodva, a bíró előtttem. Az a bizonyos furcsa, dacos és kihívó mosoly volt az arcán, ami olyan embereken szokott lenni, akik alacsonyabbrendűséget éreznek, de ugyanakkor tudják azt is, hogy mögöttük áll a fegyveres

hatalom. Néztam a levelet, aztán visszaadtam Józsiának. "Én ezt, fiam, nem értem" - mondtam neki - "olvasd el, hogy mi van benne." Józsi nem nyúlt a levél után. "Az van benne" - felelte nekipersodva az örömtől, hogy kimondhatja végre - "hogy a mérnök úr nem mérnök úr többet, hanem egy új mérnök úr jön ide elsején és az román lesz!"

- Ránéztem arra a Józsiára és annyit mondtam neki csak: "jó". Azzal hátat fordítottam és kimentem az irodából. Nem vártam meg az elsejét. Egy napot sem vártam többet. Megbeszéltük Annával a dolgot még azonnyomban, s másnap kihurcolkodtunk az állam házából. Föl a Lóhavásra.

- Anna sírt, amikor elhagytuk az erdőgondnoki házat. Gyászát körülkárógták a rokonasszonyok, mint varjak a temetőt. De én tudtam, hogy nem a ház miatt sír. Mégcsak nem is az otthont siratta, ahol néhány esztendő eltöltött. Anna egy számára ismeretlen és búvös erővel bíró kasztbli helyzetet siratott, az én kasztbli helyzetemet, mely az erdőgondnoki házból való kihurcolkodásunkkal, úgy érezte, megszűnt. Ölében vitte a kisebbik gyermekünket és néha visszanézett, és arcán folytak lefele a könnyek. A rokonasszonyok meg körülvették feketén, és telesóhajtozták a fülét. Legszívesebben közibük ütöttem volna.

- Én nem néztem vissza, amikor fölfele mentünk. Fogadott szekér vitte a holminkat föl a hegyre, és a szekér mögé kötve lépdelt a tehen. Én a tehen mögött mentem, és nem néztem vissza. Nem éreztem már semmi közösséget a házzal, amelyik egy idegen államé lett.

- Fönt a Lóhavason akkor érett a szamóca. Anna néha vederral járta az üveket, azokban az első napokban, és ilyenkor a gyerekeket is magával vitte. Én fát döntöttem és pajtát ácsoltam a tehennek, meg ólat a süldőknek. Az öregembert, akié a ház volt, Andorásnak hívták és olyan volt, mint minden havasi szénégető. Hajlott hátú, fekete, bozontos és szótalan. Napközben nem is igen láttuk a ház körül. Bent ült ilyenkor az erdőben, a kemencéi mellett, és Anna hordta neki délben az ételt.

- Anna egy-kettőre otthon volt, fent a lóhavasi házban. Látszott rajta, hogy akkor került valójában haza. Hihetetlen gyorsan berendezkedett. A kiöregedett, kopott faház valósággal ragyogott a keze alatt. Soha egy percig nem ült tétlenül, mindég tett-vett valamit. És sokat énekelt. Olyan volt megint, mint amikor apja mellett élt, az erdőőri házban. Ő hazatért, amikor a Lóhavásra költöztünk. Kasztjának minden évszázados havasi paraszt-tudománya ott volt a markában, amikor kézbe vett valamit. Én megácsoltam a pajtát, a disznóólat, a pajtában helyet készítettem a tyúkoknak, ahogy Anna kívánta, aztán nekikezdtam a téli fának. Néhány hétig keményen dolgoztam. Gyötörtem és fárasztottam magamat a munkával, hogy ne tudjak gondolkozni. Aztán rájöttem, hogy semmi értelme sincs kitérni a gondolatok elől.

- Ez egy esős napon történt. Az eresz alatt ültem a padon, és kibámultam az esőbe. Tudja milyen az, mikor ott fent a havason esni kezd úgy nyáron az eső? A felhők hasukkal súrolják a fák tetejét és a levegő súlyos a víztől. Akármerre fordítja az ember a fejét, minden szürke. Lógnak, lógnak a felhők, és az eső esik. Az ember azt hiszi: soha nem lesz vége.

- Anna kijött a házból, és leült mellém a padra. Nézett rám oldalról, várta, hogy mondjak valamit. "Egy tornácot építhetnének ide" - mondtam, csak éppen, hogy szavak legyenek a számban, és Anna hallja a hangomat. Csodálkozva nézett reám. "Miért?" "Hogy legyen hol üljünk, amikor esik az eső." Anna elkezdett nevetni. Hosszú ideje nem hal lottam már olyan vidáman nevetni mint akkor. "Hát csak nem akar itt maradni, ebben a házban?" Felkaptam a fejemet és ránéztem Annára. Azt hiszem, ki is vörösödött az arcom. Csak néztem reá, és Anna nevetett. Aztán hirtelen sírni kezdett bent a gyerek, és beszaladt, hogy megnézze. Többet aztán nem is beszélünk erről, valami egyéb közbejött, mit tudom én. Annának dolga akadt a gyerekekkel, vagy ilyesmi és később el is felejtette az egészet.

-De én nem felejtettem el. Ott maradtam a padon és gondolkozni kezdtem. Hogyan, hát ez az asszony, aki egy ilyen házban, ilyen környezetben és ilyen életszínvonalon nőtt föl, még gondol arra, hogy újra visszatérjünk a kasztba, melyhez én tartozom? Úgy érzi, hogy nevetni kell még a gondolon is, hogy egy erdőmérnök fölmege a havasba, és ott él az idők végezetéig, mint egyszerű fadóntó, kiszakadva a kasztból, melyhez tartozik? O, aki ebből a környezetből való, képtelennek érzi, hogy én lesüllyedjek az ő színvonalára? És én, én el tudom képzelni ezt? Gondolkozni kezdtem a dolgon. És rájöttem, hogy nem tudom elképzelni én sem. Mert elképzelhetetlen, azért.

- Tudja, minden embernek van egy szintje. Amit részben magával hozott, részben magára szedett. Magával hozta a szülői otthonból, és magára szedte a nevelés mértéke szerint. Ezt a szintet elhagyni nem lehet. Ez az az alap, amelyiken az ember úgy áll, ahogyan állnia kell. Meg tudja vetni rajta a lábát. Ideig-óráig lehet magosabbra is emelkedni, és ideig-óráig lehet

mélyebbre is zuhanni, de a fölemelkedés is és a lezuhanás is csak olyan az ember életében, mint egy kaland. Jó, vagy rossz kaland. De mindenképpen csak kaland, és nem végleges állapot. Végleges állapot, külső és belső egyensúly, csakis azon a szinten lehetséges, amelyikhez az ember tartozik.

- Ha annak a fehér embernek ott Indiában ideje lett volna végigcsinálni azt a kalandot, amibe belekezdett, ha nem verik agyon idő előtt a bennszülött kosárfonók, akkor egy szép napon, minden bizonnyal visszatért volna magától a fehér emberek közé. Mert így kívánta volna az a belső, egyensúlyi helyzetre való törekvés, ami minden kaland mögött is ott van bent az ember mélyén.

-Azon az esős délutánon, ott az eresz alatt a padon, rájöttem én is, hogy az Anna nevetésének igaza volt. És attól a pillanattól kezdve egyszerre könnyebb lett minden. Mert már az egész olyan volt csak, mint egy kaland, amelyik hosszabb-rövidebb ideig tarthat, de egyszer véget kell érjen. Mert az, ha valaki erdőmérnöki diplomával a zsebében fákát dönt az erdőn, nem lehet egyéb, mint egy csíny. Egy kaland, amin majd valamikor még sokat nevetünk. Es megértettem ott a padon, hogy ilyen kaland minden, ami természetellenes, ami zuhanása az egészséges emberi és erkölcsi rendnek. Kaland volt az is, hogy az idegen csendőrök betörték az otthonomba és elvitték a zászlót, meg a puskát. És ezen a szemüvegen át egyszerre másnak látszott minden, és valóban olyan lett az egész, az a menekülés föl a Lóhavásra, mint egy kalandos vállalkozás. És egyszerre meg tudtam érteni az Anna szavát, amikor azt mondta a puskámra, amit az idegen csendőrök elvittek, hogy: "majd szerez másikat." Igaza volt Annának. Fél év sem telt, s szereztem másikat. Írás nem volt hozzá, az igaz, de hiszen kalandot éltünk, kaland volt minden. Egy vadorzótól vettem, akinek kettő volt. Ugy lett, ahogy Anna megjósolta. Szereztem másikat.

- Két évig éltünk ott fönt a Lóhavasi házban, Andorásnál. Addig tartott a kaland. Vagy mondjuk inkább úgy: a kaland mélypontja. Mert a kaland maga huszonkét évig tartott. A békeszerződésekben ugyanis egészen Romániának adtak oda bennünket, huszonkét hosszú évre. De, ha jól meggondolom, még talán akkor sem ért véget a kaland, mikor a magyar csendőrök visszatértek hozzánk, és az állami épületekre újra fölkerültek a régi lobogók. A kaland maga még tartott tovább, csak egyre formát cserélt. Ami ma történik velünk... tudja, én azt hiszem, ez a kaland, amit most csinálunk, összefügg még azzal az elsővel. Az egész egy kaland, egyetlen nagy kalandja az emberiségnek, aminek a mi életünkben talán nem is lesz már vége. Pedig csak kaland az egész, az biztos. Az egyensúly egyszer visszabilen, mert ez a törvény. De ez más dolog, nem erről akartam beszélni. Két évig éltünk fönt a Lóhavason.

-Különös két esztendő volt. Ahogy ma visszagondolok reá, azt kell mondjam: szép két esztendő volt. Szép volt, mert csak kaland volt, s a kaland egy bizonyos felelőtlenséget ad az embernek. Fát döntöttem Andorásnak a szénhez, vadásztam. Néha lementem az emberek közé, amikor prémeket vittem eladni, vagy üzletet kötöttem az Andorás szenére. Egy ilyen alkalommal összetalálkoztam egyik volt kollégámmal. Es ezt még el kell mondjam, mert ez fontos.

- Az az ember két évvel volt idősebb, mint én. A főiskolán fölöttem járt. Mikor én a kisvárosba kerültem, ő már az erdőigazgatóságon volt. Törtető embernek ismertük. Tudja, abból a fajtából való, aki az iskolában elsőnek ugrik, hogy fölsegítse a tanárra a kabátot. Aki a hivatalban legmélyebben tud hajlongani a főnök előtt, és pimaszul hazudja tucattjával az udvariasságokat a fellebbvalók feleségeinek és leányainak.

- Csáklány Tibornak hívták ezt az embert, és soron kívül lépett elő a számláléstrán. Ő volt az erdőigazgató besúgója. Egy esetre nagyon jól emlékszem mais. Még az első évben történt, hogy oda kerültem. Volt egy fiatal erdőgondnok, a kit Marosánnak hívtak. Egy román esperesnek volt a fia. Ezt a Marosánt egy alkalommal a kaszinó kuglizójában megkérdezte valaki, hogy miért nem változtatja át a nevét Marosira. "Azért" - felelte Marosán - "mert román vagyok". Ez a Csáklány Tibor is ott volt éppen akkor, és nagyon élesen szólt rá az erdőgondnokra. "Aki a magyar állam kenyerét eszi, az legyen magyar!" Marosán csak ennyit felelt erre: "En nem a magyarok kenyerét eszem, hanem abból az adóból élek, amit a román nép fizet be a magyar állam pénztárába." Csáklány szidni kezdte erre a románokat és arról beszélt, hogy a magyar türelmességnek is vannak határai. Marosán nem állt le vele vitatkozni, hanem fogta a kalapját és elment. Fél évre rá elbocsájtották állásából. Összeférhetetlenség címen. Még abban az évben Csáklány Tibor feleségül vette az erdőigazgató leányát.

- Aztán én elkerültem onnan és nem találkoztunk többet. Addig a napig, amíg három nyestbőrrel és két rókabőrrel a hátizsákomban be nem mentem egy alkalommal a városba,

hogy pénzt csináljak, s beszerezsek Annának egyet s mást. Ez tél derekán volt már. Fél éve éltünk akkor fönt a Lóhavason.

- A bőroket hamar eladtam. A zsidókat nem érdekelte, hogy van-e vadászjegy, vagy nincs. A dolognak ez a része is hozzá tartozott a kalandhoz. Be is vásároltam, amit kellett, s baktattam lassan a fogadó felé, ahol a sógor deszkás szánja állt, amivel jöttem. Nem sokat ügyeltem az emberekre, akik körülöttem mozogtak az utcán, nem volt semmi közöm hozzájuk. Néha valaki rámköszönt, annak visszaköszöntem. Néhányan csodálkozva néztek utánam, régi kasztbeli ismerősök, mások lenézéssel és megbotránkozással fordították félre a fejüket, hogy ne kelljen köszönnünk egymásnak. Ezek a tekintetek jutottak később az eszembe, mikor azt a könyvet olvastam Indiáról. A bennszülöttek sűrű kondraruóját viseltem én is akkor, posztócsizmát és báránybőrkuccsmát, és semmiben sem különböztem a többi bennszülöttől, aki azon a vásári napon megtöltötte a városka utcáit.

- Egyszerre csak megláttam Csáklány Tibort. Az utcasarkon állt, mint aki vár valakire. Hosszú városi bundában, vidraprémsapkával a fején, hóna alatt irattáskával. Nem tudom mi ütött belém, talán mindössze annyi, hogy sok volt az időm, mert a sógor csak délután készült vissza. De lehet, hogy volt valami kis gonoszság is bennem, valami kis csípős dac a kasztbelivel szemben, aki irtózva bámulja rajtam a bennszülött viseletet. Odaálltam én is az utcasarokra, Csáklány Tibor mellé. "Szervusz" -köszöntem rá, mintha csak akkor ismertem volna föl. Ijedten fordította felém a fejét. Meglepett volt és bosszús. Végignézett rajtam. "Buna ziu" - adta vissza a köszöntést románul. Most már én néztem rá meglepetten. "Ezt hol tanultad?" - kérdeztem még mindég azon a tréfálkozó kollégialis hangon, amit régen használtunk egymás között. Arca elborult a szavaimtól. Lopva körülnézett, de nem figyelt reánk senki. Hozzám hajolt és sietve hadarta el, mint egy betanult leckét: "Tudok a te szomorú esetedről és hidd el, mindent elkövettem, hogy jobb belátásra bírjam az illetékeseket. De hiába... ilyen a világ, tudod. Én nagyon szívesen segítenék rajtad, de hát be kell lássad te is..." "Miről beszélsz?" - vágtam bele a szavaiba. "Nézd" - felelte látható zavarban - "én megértem, hogy mind hozzám jösztek és tőlem akarjátok..." "En nem akarok tőled semmit." Meglepetten nézett reám. "Nem?" "Nem hát. Csak megláttalak itt állni, s eszembe jutott, hogy valamikor együtt dolgoztunk. S megálltam, hogy köszöntselek s megkérdezzem, hogyan éltek s mi van a családdal?"

- Az az ember a városi bundájában felsóhajtott erre, és olyan arcot vágott, mint aki temetésről jön. "Élünk" - mondotta - "tudod az ember köteles a családjáért mindent elkövetni, hogy a felszínen maradhasson. Istennek hála nem csak megmaradhattam az állásomban, de helyettes erdőigazgató vagyok..." Különösen, szinte aggódva nézett reám, hogy mit szólok mindezekhez. "Ennek örvendek" - mondottam őszintén - "és gratulálok a sikeredhez!" Valóban örvendtem, hogy egy volt kollégámnak sikerült a változott világban is megmaradnia, sőt előrejutnia. Ezek a szavaim egy kis életet öntöttek az emberbe. Megemelte a fejét és öntelten mosolygott. "Köszönöm" - mondotta - "az ember igyekszik... aztán tudod, nem emberevők ezek sem. És szükségük van a szakemberekre. Csak el kell találni velük a hangot..." Ebben a pillanatban egy szánkó fordult ki a szomszédos utcából. Megismertem az erdőigazgatóság lovait. A szánkóban egy kövér bundás úr ült. Csáklányi Tibor gyorsan hadarni kezdett. "Ez az erdőigazgató... nekem mennem kell... várj, megadom a címemet és ha gondolod, hogy te is... majd valamilyen alkalmi munkára, először.. megpróbállak... felírom a lakásom címét, mert a hivatalban nem szeretem, ha magyarok keresnek..." Tarcájából egy névjegyet kotort elő, valamit fölírta rá ideges kézzel és a markomba nyomta. A szánkó a sarokhoz ért és megállt. Csáklány Tibor ijedt mozdulattal kapta le fejről a vidrabőr süveget. "Treic, domnuhe direktor! Am onoare se ve sahit!!" - ordította lelkesen és nem is nézett reám többet, hanem hajlongva igyekezett a szánkó felé és szájából vég nélkül ömlöttek a hangos román szavak. A kövér úr ott a szánkóban éppen hogy a sapkájához emelte a kezét, aztán anélkül, hogy egy szót is mondott volna, valami lomha, lenéző mozdulattal odamutatott maga mellé az ülésre. Csáklány Tibor szaporán kapaszkodott föl a kövér úr mellé, s még akkor sem hagyta abba a lelkes szóáradatot. Aztán a szánkó tovább csúszott. Megnéztem a kezemben maradt keskeny névjegyet. Ez állt rajta: Tiberiu Ciaclan, inginer silvic. És a másik oldalon kusza ceruzairással egy utcanév és egy házszám.

- Nem akarom elmondani mindazt, amit gondoltam és éreztem akkor, míg rámeredtem arra az elferdített névre s míg a névjegyet apró darabokra szaggattam és valóságos undorral

törültem meg utána a kezemet, mintha bepiszkítottam volna. Ma már mindegy, hogy mit éreztem és mit gondoltam akkor. A lényeg az, hogy volt ilyen. Mindég volt és mindenütt volt.

Amióta csak népek hadakoznak egymással, és egyik nép a másik fölé kerülhet. Az ember már az iskolában kezdett tanulni erről. "A létfenntartó erő." Így nevezték ezt. Hát igen, ez is a létfenntartó erő egyik automatikus megnyilatkozása. Ha gondolkozunk rajta, azt kell mondjuk: civilizált önvédelmi kísérlete a fizikailag és erkölcsileg gyöngye egyedeknek. A primitív állatvilágban is találunk hasonlót. Azonban ott is a gyöngeséggeljár együtt. Hernyók, rovarok átveszik a környezetük színét. Föl egészen a kaméleonig. De már sem a farkas, sem a vadgalamb nem képes színt cserélni önvédelmi célból.

- Az ilyen emberre, mint ez a Csáklány Tibor, azt mondjuk: renegát. De nem csak mi mondjuk ezt, hanem azok is, akikhez átállt, hogy megmentődjenek a "kaland"-tól, melynek vállalásához nem érez magában elég erőt. A román erdőigazgató ott a szánkóban legalább annyira megvetette ezt a Csáklányból Ciacanná lett erdőmérnököt, mint én. De lehet az is, hogy jobban. Szolgálatait elfogadta, meg is fizette érte. De nem láttam, hogy kezet fogott volna vele, amikor beültette maga mellé a szánkóba.

- Ezzel a Csáklány Tiborral még csak egyszer találkoztam az életben. Ez talán hat-hét évvel azután volt. Akkor már három fűrészmalom járt fönt a hegyek között és gyakran voltak tárgyalásaim az erdőigazgatóság uraival. Akkor már Marosán volt nálunk az erdőigazgató. Az a bizonyos Marosán, akiről szólottam már az előbb. Barátságos ember volt, mondhatnám azt is, hogy szíves. Bár a magyarokat nem szerette. De ez csak elv volt nála és az elv is inkább csak annak a "léha és urizáló" magyar középosztálynak szólott, és nem volt egyéb, mint holmi keserű emlékek vissza-visszatérő borúja a múltból. Olyan beléjenedelődött utólagos reakció, amit annyiszor tapasztalhattunk embereknél, akik életük kezdő szakaszát valamely följük súlyosodó társadalmi réteg árnyékában tengetik, és ezt az árnyékban állást nem tudják többé soha elfelejteni.

De ettől eltekintve jóindulatú ember volt ez a Marosán, és ha munkásokról, meg parasztokról volt szó, nem tekintette soha, hogy román, vagy magyar az illető. Tisztelte a tudást, és megbecsülte a szorgalmat, és ha "kasztjából kiesett" magyart látott, aki értelmes és becsületes vállalkozással igyekezett újra lábba állani, annak szívesen volt segítségére. Valamilyen erdőkitermelési engedély dolgában tárgyaltunk akkor. Kitermelésre vettem meg egy erdőt, és kiderült, hogy a kitermelési engedély nem akkora területre szólt, amekkorát a tulajdonos nekem lekötött. Ezt az ügyet kellett tisztáznom az erdőigazgatóval. Marosán kedves volt és előzékeny, amikor megismert. Kolléga úrnak szólított, és érdeklődött családom, elfoglaltságom és üzleti dolgom iránt. Valamiért át kellett menjünk a térképterembe, és a folyosón egyszerre csak szemben találtuk magunkat Csáklány Tiborral.

- Tisztán és elevenen él bennem mais a kép. Kiléptünk az ajtón és mentünk a folyosón. Egymás mellett. Valamiről beszélgettünk. Magyarul persze, mert én románul még mindig nem sokat tudtam. A folyosó sarkában befordultunk a térképterem felé, és egyszerre csak szemben álltunk Csáklány Tiborral. Nem egyedül volt. Két zsíros arcú, lompos örmény fakereskedő volt vele. Őmaga is lompos volt, gyűrött és sovány. Ijedten kapta le a kalapját, és nagyot köszönt. A dereka is meghajlott. Valami rettenetes megvertség, vinnyogó alázatosság volt az egész ember. Az erdőigazgató bólintott a fejével, én halkán mormoltam valamit, és továbbmentünk.

- Néhány lépés után Marosán felém fordította a fejét. "Emlékszik erre az emberre? Kollégák voltunk. Honfitársa egyébként." Ezt az utolsót egy kis éllel mondta, és a szája szögletében megrándult valami gúnyos mosoly is. "Ismerem" - feleltem. Tiberiu Ciacannak hívják, tehát inkább az ön honfitársa, mint az enyém." Az erdőigazgató hangosan fölnevetett. "Lemondunk a kisebbség javára" - mondotta harsogó vidámsággal, és kinyitotta a térképterem ajtaját. Később megtudtam, hogy ezt a Csáklány Tibort minden névváltoztatása és hasoncsúsása ellenére is csak addig tartották meg a románok, amíg a bukaresti erdészeti főiskolától megfelelő számú utánpótlás érkezett. Mikor ott találkoztunk, a folyosón, már két év óta tengődött állás nélkül. Olcsó kis alkalmi munkákat végzett kétes hitelű fakereskedőknek. Hogy később mi lett vele, nem tudom. Elnyelte a sár. Az árok sara, amelyik két utca között húzódott végig, a magyarok és a románok utcája között, és elnyelt minden hulladékot, erről is, arról is.

Az ember elhallgatott, és belebámult a sötétségbe. Éreztem, hogy megborzong. Hűvös volt. Nyirkos, rossz őszi hűvösség lapult az éjszakában.

- Tüzet kellene gyújtani - mondotta hirtelen, de aztán hozzátette mindjárt -, különben úgysem maradunk itt, éppen csak pihenünk egy keveset. Kipihenünk valamit, amit ki kell pihenni. Aztán megyünk tovább...

Sóhajtott.

- A tűz csak úgy az eszembe jutott. Szerettem a tűz mellett ülni az erdőn. Éjszaka, amikor

hallgatnak a fák. Amikor minden olyan, mintha ember még nem is született volna a földre.

- Persze, maga most szeretné tudni, hogy miképpen jutottam a három fűrészmalomhoz? S hogy az erdőigazgatóval tárgyaljak, meg mindent? Ezt is elmondom, bár az én történetemben nem ez a lényeges. Nem a "hogyan". Lényeges az, hogy fölismertem a kalandot. Aki zuhan és idejében fölismeri, hogy ez a zuhanás csak kaland, azt baj nem érheti. Az csak a talpára eshetik, akár a macska. Nem tudom, de azt hiszem, a macskáknak is viszket a talpuk egy-egy ilyen talpraesés után. El is zsibbadhat a talpuk. Egy jó ideig valószínűleg nem szívesen állnak reá.

- Hát velem is így volt, látja. Ott, azon az esős napon, a lóhavasi faház előtt a padon rájöttem, hogy az egész csak kaland. Éreztem, hogy zuhantam ugyan, de a talpamon állok mégis. Azonban a talpam zsibbadt volt és így beletelt egy év, amíg mozogni kezdtem vele. Mondom, abban az évben semmi egyebet nem tettem, csak fát döntöttem és viadoroztam. Döntöttem a fákat az öreg Andorásnak a szénhez, és ezért ő bevett társnak maga mellé az "üzletbe". Őszig tizenkét kemencét baltáztam össze az öregnek, ő meg csak rakta össze a fákat, földelte le, és őrizte bennük a tüzet. Mikor az első kemence füstölt, megkérdezte tőlem: "Háromból egy. . . jó lesz így?" Addig nem esett szó köztünk üzletről. "Jó" - feleltem. Az öreg nem szólt semmit, csak elfordította a fejét, és láttam, hogy gúnyosan elmosolyodik a szakállában. Tudtam, hogy mire gondol. "Bécsaptam ezt a szerencsétlen embert" - gondolta magában. Es örvendezett ennek a gondolatnak.

Mindég vissza kell térjek arra az emberre, aki kosárfonó lett Indiában. Mikor az első kosarakat csinálta ott a sárkunyhó előtt, a bennszülött kosárfonók gúnyosan nevettek össze a háta mögött, és azt mondták: "Nézzétek ezt a szerencsétlen fehéret, milyen ügyetlen keze van." Mert egészen biztos, hogy az első kosarai rosszul sikerültek. De az is biztos, hogy egy idő múlva szebb és jobb kosarakat font, mint a bennszülöttek, és ez volt az oka annak, hogy elsőnek verték agyon, amikor a lázadás kitört a fehérek ellen. Mert látja, ez egyformán van Indiában is és nálunk is és mindenütt a világon; az emberek örvendenek annak, ha valaki egy magasabb polcra lezuhan közéjük. És örvendeznek annak, hogy ott lent ügyetlenebb, mint ők. Ügyetlenségét kihasználják, és amellet még ki is gúnyolják. De ez nem rosszindulat tőlük, nehogy azt higgye. Sajnálják és segítik, csak éppen örvendenek annak, hogy sajnálhatják és segíthetik. De a káröröm, a gúny és a lenézés nem annak szól, akit a szerencsétlenség odalökött közéjük. Dehogy. Azoknak szól ez, akik fönt maradtak továbbra is, akiket nem érnek el a szavaikkal és a gúnyaikkal, akiket irigyelnek és gyűlölnek, mert mások, bizonyos dolgokban többet tudnak, és emiatt szebben és könnyebben élnek.

- Valahányszor fát döntöttem és Andorás elment mellettem, nevetett. Valami olyan elégedett nevetése volt ilyenkor. És én tudom, hogy ez a nevetés nem az én kínlódásomnak szólt, nem az én fölhólyagzott tenyeremnek, hanem magának az úri rendnek, mindazoknak a tisztviselőknak és hivatalnokoknak együttvéve, akik soha sem kellett fát döntsenek, és mégis jobban és kellemesebben élnek, mint Andorás. Sőt lenézték őt, foghegyről beszéltek vele irodáikban, melyekben kényelmes székekben ülve, egy nap alatt több pénzt kerestek, mint ő ott fönt a hegyen egy egész hónap megfeszített munkájával. Ezeknek szólt az a gúnyos nevetés és mindaz, ami még mögötte volt, s nem nekem, akit magához vett s akin segíteni igyekezett a maga módja szerint. Es mikor Andorás azt gondolta magában, hogy "becsaptam jól ezt a szerencsétlen úriembert", és gúnyosan belenevetett a szakállába, ez a gúnyos nevetés a világ valamennyi erdőmérnökének szólt, hogy lám, hiába úr és hiába tanult ember valaki, mégsem tudja, hogy "háromból egy" nem megfelelő üzletársi viszony fadóntó és égető között.

- Tudtam én jól, hogy ezt kellett volna mondja az öreg: "fele-fele". De nem ezt mondta. Én pedig hagytam, hogy legyen úgy, ahogy ő akarja. Nekem az a kis anyagi különbség nem érte meg, hogy szót váltsak miatta az öreggel. És látja: itt kezdődik a lényegbeli különbség a valódi bennszülöttek, és a "kalandból lett" bennszülöttek között. Ez az, amit a kasztbléli bennszülött sohasem tanulhat meg az "átmeneti" bennszülöttől és ez az, amit sohasem tud megbocsájtani neki. A nagyvonalúság.

- Tavaszon, alighogy a hó elment, nem szóltam Andorásnak semmit, csak kerestem magamnak az erdő aljában egy megfelelő helyet, és dönteni kezdtem a fákat. Döntöttem, fölaprítottam, és kemencéket raktam. A második héten megszólított Andorás. "Hallja! Minek dönti a fákat olyan messzi lent?" "Mert olcsóbb lesz onnan a szállítás" feleltem. Az öreg hümmögött valamit, és elgondolkozott a dolgon. Másnap megkérdezte: "Van-e már egy kemencére való?" Ránéztem az öregre, és annyit mondtam neki: "Ma készültem el a második kemencével. Holnap begyűjtöm azt is." Andorásnak a szája is nyitva maradt, úgy bámult rám

egy darabig. Később lement a kemencémhez. Sokáig maradt ott. Mikor visszajött letről, odaült mellém a padra. "Megtanulta a mérnök úr" - mondta elgondolkozva. "De nem itt" - feleltem neki - "még az erdészeti akadémián. Egy erdőmérnök mindent kell tudjon, ami az erdővel jár." Andorás hümmögött. "Hát nem mondom" - dűnnyögte később - "nem sokat keresett a múlt évben. De ha akarja, megfelezhettek még az árát..." "Ugyan, Andorás" - mondtam, és nevettem hozzá "harmada, vagy fele, egészen mindegy. Nem ezen múlik." Az öreg nem szólt többet. Egy ideig még ült a padon, aztán fölkelte és elment. De attól a naptól kezdve nem bírtunk kijönni vele. Nem bocsájtotta meg nekem soha ezt a beszélgetést. Nem a szavakat, hanem ami azok mögött volt. Hogy nem érdekelt az a pénz, amit rajtam nyert. Hogy rájött: nem ő csapott be engem, hanem én csaptam be őt, mert tudtam, hogy mennyi járna a munkámért, és mégis ráhagytam, mintha nem értenék hozzá. Hogy egymagam is meg tudtam csinálni a kemencéket. Mert így van ez tudja: az elesett fehér embert jószívvel pártfogolja a bennszülött. Kigúnyolja ugyan tehetetlenségét, mint igazolását annak, hogy nem különb nála, amiért fehér. De magához veszi, és nem hagyja éhen halni. Sajnálja és sópánkodik a baján, mert úgy érzi, hogy minden sajnálkozó szóval üt egyet az irigyelt kaszton. De mérhetetlenül fölháborodik, ha az elesett talpra áll és ügyesebbnek mutatkozik a nyomorúságban, mint ő maga, aki ebbe a nyomorúságba hivatásszerűen beleszületett.

- Első évben jól megfértünk Andorással. Nyártól tavaszig. Szidta az urakat, akik így bántak el velem. Az újakat, akik kilöktek állásomból és a régieket, akik nem szorítottak helyet maguk között, és nem segítettek meg ebben az elesettségemben. Irgalmatlanul jól esett neki, hogy szidhatta az urakat - egy úrnak. "Urúnak" szólított, vagy "legény"-nek, csak nagyon ritkán használta a "mérnök úr"-at. Elismerete, hogy értek valamit a fadöntéshez, és nőttem egyet a szemében, amikor puskát szereztem. Jóakarattal kezelt, mint valakit, aki ha nem is szénégetőmester, de használni lehet a ház körül, ahhoz képest, hogy "szegény csak egy elcsapott úriember".

- Voltak azonban dolgok, amik még így is bosszantották. Ő például úgy evett, mint az olyan magafajta hegyi emberek általában: maga elé vette a bográcsot, és fakanállal kanalazta belőle az ételt. Nekünk viszont porcelán tányérjaink voltak, és étkezés előtt Anna fölterítette a rozoga asztalt rendesen, mint odahaza, "úrikonunkban". Tisztességes, komoly evőeszközök voltak, tizenkét személyre való. Andorás néha bejött ilyenkor, és gúnyos fejcsoválással nézte azt a számára érthetetlen szertartást, amit különböző méretű tányérok és különböző evőeszközökkel végeztünk evés közben. Morgott is néha valamit, hogy "tán bizony fánkká változik a puliszka, ha úgy esszük meg, mint a püspökök." Meg ilyenfélét. Egyszer azt mondtam neki: "Másképpen ízlik az étel, ha rendesen megterített asztalnál eszi az ember!" Andorás elhúzta a száját erre és legyintett. "Nem ízlik a szegénység, persze. Pedig azt nem lehet ám becsapni ilyenekkel."

- Igen, Andorást bosszantották ezek a dolgok. Hogy én ugyanazt a szegényes ételt nem bográcsból és fakanállal ettem, mint ő. Hogy a vizet pohárból ittam és nem csicses korsóból. Hogy szalmazsákom fölé fehér gyolcslepedőt húztam. Egyszóval: úr maradtam a Lóhavason is. Maga az életmódom volt más, mint az övé, és ez bántotta. Mert ő bizonyára így gondolkozott: itt van ni, ez a szerencsétlen rokon. Semmije a földkerekségen nincs, még egy holdnyi rossz kaszálója sem. Kidobták az uraságából, s én idevettem magamhoz. Dönti a fát. Olyan fadöntő éppen, mint a többi. Még csak nem is szénégetőmester, egyszerűen fadöntő. S amíg nekem jó a szalma között aludni: neki fehér vetett ágy kell. Amíg nekem jó bográcsból enni, fakanállal, a küszöbön: addig neki terített asztal kell, porcelánedény, evőeszköz. Pedig ugyanazt a puliszkát eszi, mint én. Az én puliszkámat eszi, amit én adok neki a fadöntésért. S mégsem jó neki úgy, ahogyan én eszem.

- Így valahogy gondolkodott Andorás, csak nem mondta ki. De ott volt a szemében, keze legyintésében, fitymáló mosolyában, amikor a terített asztalunkat nézte, meg egyéb "úri" dolgainkat. Sértődött volt belül, mert úgy érezte, hogy mindez már nem jár nekem, mivel neki se járt soha, s én most az ő színvonalára kerültem. Tehát alkalmazkodnom kellene a színvonalhoz. Sértődött volt, mert úgy érezte, hogy jót tett velem, amikor maga mellé vett fadöntőnek, és én mégsem akarom elismerni, hogy egyenrangúak lettünk, azaz nem is egyenrangúak, mivel hogy ő szénégetőmester, én pedig csak a fadöntője vagyok. Fadöntő, semmi több. De az igazi sértődés csak akkor következett be, amikor ott lent az erdő alján föllállítottam a magam kemencéit.

- Az én szemem jobb lett, mint az övé. Ez természetes is volt: ő elkövetett olyan hibákat, melyekről nem tudhatott, mivel a szénégetés elméletével nem volt tisztában, csupán a

gyakorlatával. Nem akarom itt részletezni, hogy mik azok a hibák, amiket a primitív szénégetők rendszerint elkövetnek, mert ez nem is lényeges. A lényeges az, hogy az én szenem jobb volt, mint az övé, azonkívül megközelíthetőbb helyen is volt, és így a szenes zsidó, aki feljött a szenet megnézni, jóval több pénzt ígért az én szenemért, mint azért, amit Andorás csinált. Azonkívül kevesebb szene is volt Andorásnak, mert maga kellett döntse és aprítsa hozzá a fát.

- A zsidó feljött, megjárta a kemencéket, aztán bejött a házhoz és azt mondta: "a lenti szénéért ennyit adok, a fentiért csak ennyit". Andorás felhorkant. "Há mért?" "Mert a lenti szén jobb és könnyebb a fuvarja" - felelte a zsidó. "Hogy könnyebb a fuvarja azt megengedem" - makacskodott Andorás - "de jobb nem lehet". "Pedig jobb." "Tán rossz magának az én szenem?" "Nem rossz az sem, de a lenti jobb." "Tán azért, mert azt egy mérnök úr csinálta? Mi?" "Azért." Andorás mérgesen fejébe vágta a kalapot, és otthagytott minket. Én azt mondtam a zsidónak: "Ide figyeljen. Egybe megy az egész. A fenti meg a lenti." A zsidó vállat vont, számolgatott magában, aztán mondott egy középárat a kettő között. Kicsit alkudtunk még, aztán megkötöttük a vásárt. Tizenkét kemencére. Ebből hét volt az enyém, öt az Andorásé. A zsidó előleget adott és elment. Andorás csak este került vissza. "Itt a pénz" - mondtam neki és elébe tettem az összeg felét, amit a zsidó otthagytott. "Micsoda pénzt?" mordult rám Andorás, mint a bika, aki döfni akar. "Előleg a szénre." Mondott egy csúnyát, hogy mit csináljon a zsidó a pénzével. Erre elmagyaráztam neki az üzletet. Hogy egyre-másra adtam el neki a kettőnkét, a fentit meg a lentit. Egy áron. Andorás nem szólt rá semmit, csak leszegett fejével elment a ház mögé és egy idő múlva perelni kezdett nagy hangon Annával, hogy megmondta már százszor, a trágyát a tehén alól így meg amúgy. . . Anna visszaszájalt, az öreg ordítani kezdett, Anna sírva hozzám szaladt és én elvesztettem az idegeimet.

- Tudja, vannak apróságok az életben, amiket az ember szinte el sem mond, pedig ezek az apróságok sok mindennél fontosabbak talán. Azzal a trágyával már régen baj volt közöttünk. Andorásnak ugyanis nem volt tehene, csak egy kecskéje. A tehenet és a süldőket mi hoztuk föl. Én építettem meg a pajtát és az ólat. A tyúkokat is mi hoztuk. A tejet és a tojást megosztottuk Andorással. Ezt ő is, mi is természetesnek vettük. Hiszen Anna főzött mindannyiunkra. Ezzel szemben Andorás megengedte, hogy a kecskét is Anna gondozza és fejje. Két süldőt eladtunk a télen, kettőt levágtunk magunknak. Azt is megosztottuk Andorással. Mindez természetes volt.

- Andorás egy napon azzal állott elő, ez tavasszal volt már, hogy a tehén trágyáját ne a pajta sarkába, hanem a pajta mögé vigyük. Ez elég mindegy volt, mert kéthetenként amúgyis elhordtam onnan a trágyát és telepet csináltam belőle a legelőnek abban a sarkában, amit fel akartam szántani az őszön, hogy jövőre valami káposztáskertfélét csináljak belőle. Így aztán gyakran előfordult, hogy Anna mégsem vitte hátra a trágyát, hanem ott halmozta föl a pajta előtt. Az öreg néha morgott rá emiatt, s én ilyenkor fogtam a talicskát, és kihordtam a trágyarakást a telepre.

- Azon a tavaszon egyre többet morgott. Beleszólt Anna dolgába, rendelkezett, hogy a pajtában, vagy a tyúkólban ezt meg azt másképpen kell csinálni. Egyre gyakrabban kritizált. Soha sem nekem mondotta ezeket, mindig csak Annának és többnyire olyankor, amikor nem voltam otthon. Tőlem félt. Miért? Azt hiszem én az ő szemében még mindig a "mérnök úr" voltam, és megszokta, hogy az urakról csak a hátuk megett mondjon bírálatot. Egyszer haragjában azt mondta Annának: "Amíg az én házamban vagytok, ahhoz tartásotok magatokat, amit mondok. A pajtában nem tűrök rendtelenséget." Erre Anna azt felelte, hogy a pajtát én építettem, s így az nem az Andorásé. Az öreg csapkodni kezdett. "Akkor vigye el a mérnök úr a bódéját a földemről! De az én földemen az lesz, amit én akarok! Aki urat akar játszani, az ne jöjjön fadóntónek a havasba!"

- Az igazság az volt, hogy a föld, amelyiken az Andorás háza épült, éppen úgy nem volt az övé, mint az enyém. A föld a közbirtokossági legelőhöz tartozott. Én csak este jöttem föl a kemencéktől. Anna elmondta a dolgot, én legyintettem. Nem beszélünk róla többet. De tudja, az ilyesmi azért megmarad az emberben. Meggyűlik. Egyre gyűl a nyelv alatt, mint a keserű nyál. Végül ki kell köpni.

- Azon az estén elvesztettem az idegeimet. Anna sírva jött hozzám, és én mindent hallottam, ami hátul a pajtánál történt. Hátramentem Andoráshoz. "Mondja csak jó ember, mi baja van velünk tulajdonképpen?" - kérdeztem tőle. "Há?" - horkant föl Andorás és úgy állt ott előttem mint egy szőrös fekete vaddisznó. Elismételtem a kérdést. Az ember fújni kezdett és vörös lett. Össze-vissza kiabált mindenfélét. Hogy aki úr akar maradni az ne álljon be

munkásnak, és ne jöjjön a szegény ember nyakára. Hogy becsülje meg magát az, aki a más házában él. Hogy őt nem lehet ám kitúrni a jussából, mert neki igenis jussa van ahhoz, hogy minden úgy legyen a háza körül, ahogy ő akarja. És vele ne szájaljon egy fehérszínű, aki a más nyakán él. Meg efféléket. Tudtam, hogy azért ordít, mert érzi, hogy nincsen igaza. Mert bele akarja lovalni magát a méregbe, bátorságot akar meríteni a saját hangjából, és el akarja hitetni magával, hogy igaza van. Általában az olyan ember ordít, aki tudja azt, hogy nincsen igaza. Andorás tudta ezt. Azonban valahol keserűség volt benne, és ezt a keserűséget nem tudta megemészteni másképpen, mint hogy belelovalta magát egy mesterséges haragba.

- Én már akkor tudtam, hogy mi baja van Andorásnak, és tudtam azt is, hogy nem élhetünk tovább egy föld alatt. Mert amíg a bennszülött kosárfonó lenézheti és sajnálhatja, gyámoltalansága miatt, a vele egy sorba zuhant fehér embert: addig jószívvel segíti, falatját is megosztja vele, és jóleső érzéssel dicsérgeti magában saját nagylelkűségét az "elesett" felsőbbrendűvel szemben, aki lám, mégsem olyan felsőbbrendű, mint amilyennek hirdetik, mert még kosarat sem tud fonni. De abban a percben, amikor ez a fehér ember a maga intelligenciájánál fogva szebb és jobb kosarat készít, mint a hivatásos kosárfonó maga, vége a barátságoknak. Fellép a bennszülött kosárfonónál az alacsonyabbrendűségi érzés, amit nem tud elviselni egy olyannal szemben, aki fizikailag vele azonos rangban és akit eddig éppen elesettsége és gyámoltalansága miatt sajnált és pártfogolt. Ezt az alacsonyabbrendűségi érzést pedig csak úgy képes leküzdeni, ha elhiteti magával, hogy az a másik valami olyasmit követett el, amiért gyűlöletet érdemel. Így volt ez Andorással is. Nem tudta elviselni, hogy a nyomorult "úr", akit ő megszánt és cselédnek kegyesen föl fogadott, jobb szemet készített mint ő, több pénzt kapott érte mint ő, és főképpen: ráadásul még nagylelkű is tudott lenni vele szemben, amikor minőségbeli többletkeresetét megosztotta vele. Nagylelkű voltam, mint elcsapott senki, mint "volt úr", egy olyan valakivel szemben, aki azzal dicsekedett önmagának, hogy ő volt nagylelkű, amikor felfogadott fadöntő munkásnak egy fizikai munkában járatlan, elcsapott urat. Megértettem, hogy a dolgon nem lehet segíteni. Otthagytam Andorást, hogy kiabálja ki magát és bementem a házba. "Holnap elköltözünk" - mondtam Annának. És másnap elköltöztünk Andorástól.

- Ez így történt: reggel lementem a kemencémhez és összeütöttem gyorsan egy jó nagy lombkalibát, amilyent a szénégetők szoktak készíteni maguknak nyáron. Délre megvoltam vele. Anna addig összecsomagolta a holmit. Ugyanúgy ládába mindent, ahogy volt, amikor feljöttünk. Nyár volt megint, egy éve éppen, hogy felköltöztünk oda. Ebéd után fogtam a magam készítette talicskát és rendre letalicskáztam a holmikat a lombkalibához. Egy olyan jó negyedórányira volt a háztól.

Napnyugtára már csak a tyúkketrec maradt. A gyerekek lent voltak, és vidáman örvendeztek az új "kaland"-nak. Föltettem a tyúkketrecet is a talicskára. Anna a tehenet vezette kötőféken. A házban már nem volt semmink több. Akkor lépett ki Andorás az erdőből.

- Aznap még nem találkoztunk. Azóta nem láttuk egymást, hogy otthagytam kiabálva a ház mögött. Kilépett az erdőből, és meglátott minket. Egy pillanatra megtorpant, aztán lehajtott fejjel, mint aki keres valamit az ösvényen, megindult felénk.

- A talicskát a tyúkketrecel letoltam a ház elé. "Te csak menj" - mondtam Annának, és ő megindult a tehenel lefele. Én megvártam, míg Andorás odaért. Aggodalmas szemekkel nézett: a talicskára és a tyúkketrecre. Látszott a szemén, hogy nem érti, mit akarok a tyúkokkal. "Vegye számba a házat, Andorás" - szóltam hozzá, mikor odaért - "nehogy utólag azt mondja, hogy elvittünk valamit". Értetlenül bámult reám. "Elköltözünk magától" - mondtam - "hogyan uralkodhassék újra egyedül. De menjen, nézze meg, hogy helyén van-e minden." Sötét arccal nézett reám, de nem szólt semmit. Bement a házba. Vártam egy darabig, de nem jött ki. Akkor elindultam a talicskával.

-Néhány napra rá, egy délután, beállított hozzánk Andorás. Akkor már készen voltam a nagy kalibával is. Olyan volt, mint azok a havasi vadászkuynyhók, melyekben szarvasbögéskor néhány éjszakára megszállnak az urak. Éppen asztalt ácsoltam, mikor Andorás beállított. Egy kis tisztáson állt a házunk, alatta békésen füstöltek a kemencék. Odébb legelt a tehen. Anna ruhát mosott a patakban és a gyerekek játszadoztak a gyepen.

- Andorás jött és megállt mellettem. "Adjon Isten." Nehezen jött ki belőle a szó. "Adjon Isten, Andorás" - feleltem. Állt és nézelődött zavartan. "Ügyesen megépítette, mérnök úr" - mondotta egy idő múlva és a kaliba felé bökött az állával. Nem szóltam semmit, ácsoltam tovább az asztalt. "Azért harag nincsen..." - kezdte el később. Ránéztem. "Harag? Ugyan miért lenne harag, Andorás?" Nem felelt, csak nézte, hogy miképpen készül el az asztal. Egy idő

múlva elővett egy lapulevélbe csomagolt valamit, s odavitte a gyermekeknek. "Vadméz" - mondotta zavartan, amikor visszajött hozzám "tegnap leltem egy fában". Később Anna is feljött a pataktól. "Üljön le"-szólt oda vidáman Andorásnak, "padunk már van!" A pad ott állt a ház elején, az ajtó mellett. Andorás leült. Anna túrórt hozott ki neki és kenyeret. Az öreg evett. Én is elkészültem az asztallal és odaültem melléje a padra. "Hát így, Andorás" - mondtam - "legyen mindenki a maga gazdája. Igaz?" "Ez igaz" - felelte az ember. Attól kezdve nem is volt semmi bajunk egymással.

- Őszig ott éltünk, abban a kalibában. Közben elhordott a zsidó néhány száz szekér szenet. Pénzt kaptunk érte. A pénzen kibéreltünk egy házat lent a faluban, amelyik már néhány éve üresen állt. Bútorokat is kerítettünk hozzá, a legszükségesebbet éppen. Így aztán télire leköltözhattünk. A puskámat eldugtam fent a kaliba eresze alatt, és néha fölmentem néhány napra, vadászni, fát dönteni, kemencéket csinálni. Olykor napszamosokat is vittem magammal. Sok kemencét csináltunk. Begyűjtöttem őket, és a vigyázásukat rábíztam Andorásra. Megegyeztem vele, hogy küldök neki ezért minden hónapban két véka málélisztet, s ha majd eladjuk a szenet, százalékot is kap. "Jól van, mérnök úr" - mondotta Andorás, és meg volt elégedve.

- Láttam, hogy a szénnel lehet keresni. Pedig ott fent sokat megevett az árából a fuvar, bár ezzel szemben a fa ingyen volt, mert az ördög sem törődött azzal, hogy mit csinál az ember az állam fájával ott fent a Lóhavason. Számítani kezdtem, hogy jobban jövök ki mégis, ha pénzért veszem a fát, de ezzel szemben olyan helyen, ahol nem visz el annyit a fuvar. Télen megjártam néhány községet, és sikerült is három helyen erdőt vásárolnom. Fél napi fuvarral közelebb került így a szenem a városhoz.

- Egyik szénégetőtelepem közelében volt egy tönkrement fűrészmalom. Olyan közönséges vízimalom, amilyen tucatjával van ott a hegyek között. Egy pár köve is volt, azzal őrlött néha, ha akadt mit. És volt egy rosszul beállított gattere. Az ember, akié volt, nem is ott lakott. Örökölte a felesége révén. Valami rokonát tartotta a malomnál, aki viszont nem értett hozzá, meg rest is volt. Aztán, hogy az meghalt, ott maradt a malom ember nélkül.

- Olcsón megkaptam. Örökáron. Megegyeztünk, hogy a pénz egyik részét kifizetem még azon a nyáron, másik felét egy évre rá. A malom mellett volt egy rozoga ház, azt rendbe tettem, s egy év múlva már oda költöztünk át. Annának tetszett a malom, bár még egyelőre nem volt több, mint egy halom korhadt gerenda s néhány ócskavas. De az ő szemében mégis azt jelentette, hogy "malmosok" lettünk, tehát egy fokot emelkedtünk újra azon a létrán, amelyiknek a tetejéről a románok lelöktek.

- A ház kényelmes volt és meleg. Elférünk benne jól. A kemencék hetenként meghozták a maguk pénzét, és gondunk nem volt. Aztán új fűrészst szereztem a malomba. Magam építettem át az egész szerkezetet, favázat, mindent. Rendbe tettem a köveket, a lapátokat. Elég nagy munka volt, de egy év múlva megindulhattam vele.

- Eleinte az őrlésre helyeztem a súlyt. Igyekeztem kedvükbe járni az embereknek. De hamarosan hallani kezdtem, hogy itt-ott sugdostak: magos a vám, nem egyforma a liszt, meg hasonlókat. Egy napon megbosszankodtam rájuk, és leszereltem a köveket. Az emberek csodálkoztak, és nem értették, hogy mért hagyom abba az őrlést. Megmondtam nekik. "Úgyis rossz a lisztem, és magos a vámom. Öröjtek hát máshol, mint azelőtt." Az emberek természetesen megsértődtek, és azt mondták, hogy "bolond mérnök" vagyok. Én pedig nekifogtam deszkát fűrészelni. Fuvarosokat fogadtam, és a deszkát leszállítottam a városba. Elég jól kerestem. De kiszámítottam, hogy még többet kereshetnék.

Valahol bagoly szólt a sötétben. Az erdő mintha megborzongott volna tőle. Az ember fölfigyelt a hangra. Emelt fővel leste a csöndet, mintha várt volna még egy másik hangra is. De a bagoly nem szólt többet. Az ember sóhajtott és begombolta mellén a kabátot.

- Tudja-e azt, hogy az ember született kapitalista? Minden ember. De legfőképpen a szegény ember. És a szegény emberek közt is elsősorban a proletár.

- Nem tudom, látta-e már nagyvárosokban azokat az apró kis gyerekeket, akik színházak és mozik előtt ácsorognak, és ha valaki megáll a lépcsőn és rá akar gyújtani, ugranak hozzá a gyufával? Egyszer megkérdeztem egy ilyen gyereket, hogy tulajdonképpen miért ad nekem tüzet. Egy olyan rongyos, sovány kis proletárgyerek volt, alig nyolc esztendő. "Mert maga pénzt ad akkor" - felelte a fiú. "Es mit csinálsz a pénzzel?" "Felét megtartom magamnak, felét leadom, annak ott túl, látja?" Egy valamivel nagyobb gyerekre mutatott, aki a túlsó sorról figyelt bennünket. Talán tízéves lehetett. "S mért adod neki a felét?" - csodálkoztam ezen. "Mert övé a gyufa" - felelte tárgyilagosan. "Aztán keresel-e sokat?" "Most még nem. De tudja,

ha együtt lesz annyi, hogy vehetek belőle tíz skatulya gyufát, akkor majd többet keresek. Mert akkor én is fölfogadok magamnak tíz olyant, akinek nincsen pénze, s azok majd dolgoznak nekem. S ha annyit összegyűjtök, hogy tíz színházjegyre telik, akkor keresek csak igazán! Mert akkor megtudom, hogy hol adnak olyasmit, ami telt házat hoz, megveszek előre tíz jegyet, előadás kezdetével odaállok a pénztár mellé, s eladom drágábban olyanoknak, akik már a pénztárnál nem kaptak jegyet. Azzal lehet ám sok pénzt keresni! Hátha még az ember másokkal is dolgoztat, több színháznál egyszerre!"

- Így van ez, látja. Ez a kapitalizmus. Ugrik a tűzzel, amíg összeszed tíz skatulyára valót. Attól kezdve már másokat ugráltat. Ő csak áll a túlsó soron, ellenőrzi a munkát, és beszedi a pénzt. És többet keres, mintha maga ugrálna. Azt hiszi, van ezeknek a proletároknak valami közük is a kommunizmushoz? Azt se tudják mi az. Nem is érdekli őket a dolgok eszmei része. Csak azért vállalják a kommunizmust, mert osztolni lehet általa azon, ami a másé. "Szerezni" lehet. Növelni a tőkét. A kapitalizmus hajtja őket a kommunizmus felé, higgye el, semmi egyéb. A bírasi vágy.

- Különös dolog ez. Olyan, mint egy betegség. Mert látja, a rongyos kis külvárosi gyerek, aki nekem akkor gyufát adott, hogy meggyújtsam a szivaromat, bizonyára éhes volt, szívesen megevett volna egy vajaszsemlét, vagy egy cukorkát, vagy mit tudom én mit. Esetleg cipőre is szüksége lett volna. De nem. Ő arra gyűjtötte a pénzt, hogy "tőkéje" legyen. Vehessen tíz gyufaskatulyát, tíz színházjegyet, s azután minden színháznál tíz színházjegyet egyszerre, és másokat dolgoztasson maga helyett. Erre vágyott, nem vajaszsemlére. Betegség ez. Ragály.

- Magamon tapasztaltam. Mert látja, ott a malom melletti házban egészen rendesen éltünk már. Mindenünk megvolt, nem szenvedtünk hiányt semmiben. Volt egy jól tejelő tehenünk, három hízót vágtunk, hetenként egyszer majorságot ettünk, a gyerekeinknek is telt ruhára, játékszerre... volt annyi jövedelmünk a szénből, meg a malomból, mint erdőmérnök koromban. És mégis. Kiszámítottam, hogy többet is tudnék keresni. Megvettem lábom az erdőt, kitermeltettem fogadott munkásokkal, a fát fölfűrészelttem, szekeret, lovakat vettem, kocsist fogadtam, s leszállítottam a deszkát a városba. Csak elsőosztályú fát vettem meg és csak bútordeszkát fűrészelttem. Így többet kerestem a fűrészem és többet kerestek a lovaim. Nekem kerestek többet, mert a munkások, azok ugyanannyit kaptak volna akkor is, ha rossz fát termeltetek ki és olcsó deszkát szállítok. Őket nem érdekelte a munka maga, a munka minősége. Őket csak a napszám érdekelte. Hát azt megkapták tisztességesen.

- Rájöttem, hogy több fűrészszel még többet kereshetnék. Megvettem hát néhány rozoga malmot ott szerte a völgyekben. Rendbetettem őket, új gépeket hozattam beléjük, embereket fogadtam föl és tanítottam ki a minőségi munka titkaira. Nyolc fűrészem dolgozott a végén. Negyven pár lovam volt szakadatlanul úton a legjobb minőségű bútordeszkával. Én pedig szaladgáltam egyik malomtól a másikig, egyik kitermeléstől a másikig, mint a bolond. Még éjszaka is csak féllábbal voltam az ágyban, bútorgyárakkal tárgyaltam, erdőtulajdonosokkal alkudtam, gépészekkel, kocsisokkal, napszámosokkal vesződtem... úgy éltem, mint aki elvesztette a fejét.

- Pedig tudja, milyen szép volt a mi kis házunk ott az erdők között? Alatta zúgott a patak. Verte a tajtékot a köveken, és a vize haragoszöld volt, mert csupa erdők tükröződtek benne. Igazi erdők, nem olyanok mint ez itt. A házzal szemben volt egy széles irtás. Esténként, s reggelenként őzek és szarvasok váltottak rajta át, és néha málnázó medvét is lehetett látni. Akkor már vadászegyem is volt, betársultam néhány községi területbe, vadászhattam volna kedvem szerint. De nem jutott hozzá időm. Belém kapott a pénzszerzési láz. Ostobán éltem.

- Ott született a harmadik gyermekünk, az erdők között. Egy leányka. Most már két fiam volt és egy leányom. És rengeteg sok pénzem a bankban. És én mégis úgy éltem, mint egy hajszolt napszámos. Sötétben keltem, egész nap loholtam, többet voltam az országúton, mint otthon. Ha megkérdezték volna, milyen színű szeme van a leánykámnak, meg se tudtam volna mondani. Pedig az idő telni kezdett.

- Erre egy őszi estén jöttem rá. Az egyik fakitermeléstől ereszkedtem alá. A szekér lent várt a falu kocsmájánál és úgy számítottam, hogy éjfél körül hazaérek. Négy napja nem voltam otthon, pedig csak egy napra jöttem el. Sok futkosásom volt a kitermelések miatt, azonkívül az egyik vevőm nem vett át valami deszkákat, s oda is el kellett szaladnom, bosszúságaim voltak a kitermelés körül is... egyszóval egy napból négy lett. Ezen a négy napon alig aludtam valamit. Rossz vendéglői szobákban szálltam meg, rendetlenül étkeztem, fáradt voltam tehát, és kinőtt a szakállam is.

- Észrevette-e már, hogy ha az ember két napig nem borotválkozik, egyszerre öreg lesz és

fáradt? Nemcsak külsőleg. Valahogy belül is érzi az ember viszketni azokat a kis szűrős szőrszálakat. Az ember másképen tartja magát, másképpen mozog. Lomposan, öregesen. Es ez az öregség belülről jön.

- Úgy volt akkor is. Jöttem lefele az erdőn. Magason fönt volt a kitermelés, cirbolyafenyőt és tiszafát csúsztattunk, s az emberekkel is bajom volt, mert darabszámra fizettem őket, és így igyekeztek a cirbolyatorzsek közé jegenyefenyőt is keverni. Mentem lefele. Jó másfél óra gyaloglás kellett a kitermeléstől le a falu kocsmájáig, ahol a szekér várt.

- Leértem a patakhoz és hirtelen meg kellett állanom. Valami furcsa szédülés fogott el. Nem is annyira szédülés volt, inkább csak zúgni kezdett furcsán a fejem, és valami kábultság nehezedett reám. Talán a légnyomáskülönbségtől jöhetett, mert meredeken ereszkedtem alá. Meg attól még, hogy reggel óta nem ettem semmit.

- Meg kellett állanom. Emlékszem, végigsimítottam a homlokomon, és a homlokom izzadt volt. Onnan az arcomra csúszott le a kezem, és megéreztem rajta a négynapos szakállat. Nemcsak a kezemmel éreztem meg, egyszerre megéreztem belül is. Mintha összetottyantam volna belül. Éreztem, hogy remegnek a térdeim, hogy fáradt vagyok és öregedő. Leültem a patak mellett egy kőre.

- Úgy ültem ott, mint ahogy itt ülök most. Akkor ment le a nap, és a patak másik oldalán egy juharfa olyan volt, mintha vakító lánggal égett volna. Rábámultam a fára. És csodálkoztam, hogy följövet nem láttam meg. És csodálkoztam, hogy nem is vettem észre addig az őszet. A bükköket, ahogy rőt erekkel teleszőtték a fenyvesek zöldjét. A patak fölött a tarnics kék virágait. "Na né" mondtam magamban, "tarnics. Hát már virágzik?" Valamikor kedvenc virágom volt. És azon az őszön egyszerűen nem vettem észre. Sem azt, hogy ősz van.

- Ismeri azt, mikor az ember megy, megy, rakja a lábait maga elé, és magában számokkal vesződik, kalkulál, tervez, vevőkkel és eladókkal vitatkozik, és annyira belemélyed ezekben a dolgokba, hogy csak rakja a lábait, és semmit sem lát abból, ami körülötte van. Hát így éltem én, azokban az években. És akkor egyszerre, ott a patak partján belém döbbsent a kérdés: miért? Mi célom van ezzel? Mit akarok tulajdonképpen?

- És akkor jöttem rá, ott a patak partján, hogy beteg vagyok. Beleestem ugyanabba a betegségbe, amibe annyi más ember beleesik: a munka és a pénzügyítés betegségébe. Nem is tudom megmondani pontosan, hogy melyik a kettő közül az, amelyik elkapja az embert. Mert hiszen az egész úgy kezdődik, hogy az ember azt mondja: kötelességem gondoskodni a családomról. Kötelességem gondoskodni a családom jövőjéről. És az ember dolgozni kezd. Lehetőségeket keres, megleli őket, igyekszik kihasználni, dolgozik, számol, újabb és újabb vállalkozásokba kezd. Egyik termi a másikat, szinte magától, és az ember egyszerre csak benne van egy szövevényben, ami mind több időt, több jövőst-menést, számolást és tervezést igényel, és az ember észre sem veszi, hogy már rabja valaminek. Rohan és robotol, mert fontos, hogy ezzel beszéljen és azzal találkozzék. . . megvegye ezt és eladja amazt. . .itt kezdjen valamit és ott kezdjen valamit. . . utána nézzen ennek és annak... az embert úzi és hajtja valami maga alkotó gépezet, és nincs megállás. Miért? Az ember egyszerre csak érez valamit a fejében, leül egy patak partján egy kőre, rácsodálkozik egy fára, és azt kérdi magától: miért? Hiszen már van mindenem, amire szükségem lehet. Biztosítva van a család és a jövő is. Hát akkor miért? Magáért a munka rohanásáért? Vagy a pénzért csak, hogy még több legyen? Vagy miért? És az ember egyszerűen nem tud felelni magának ezekre a kérdésekre.

-Ültem a patak partján, és néztem az őszi erdőt. És egyszerre meghallottam valahol egy bikát bőgni. Nem tudom, ismeri-e azt: amikor ősszel a szarvasbikák bőgnek. Abban a hangban van valami. Valami ősi, valami, ami hatalmas és felüláll azon, amit mi emberek életnek nevezünk. Talán emlékeztet valamire, ami ősi és amit elfeledtünk. Nem tudom. De van abban a hangban valami felségesen szép és hatalmas.

- Hallgattam. És egyszerre csak valami mérhetetlen nagy szomorúságot éreztem. Arra kellett gondoljak, hogy eljön az idő, amikor én már nem élek többé. Az a patak akkor is ugyanúgy zúg majd tovább, és lesznek őzök, rőt bükkök és sárga juharok, tarnicsok és bőgő szarvasbikák fönt a gerinceken. Csak én nem leszek már. És nem láthatom többé sem a patakot, sem a tarnics kék virágát, sem a sárga juhart. Nem hallhatom többé a bikák bőgését, és nem járhatok csöndes erdőgerinceken többé, mert nem leszek. És arra gondoltam, hogy nincsen is már olyan nagyon sok hátra. Arra gondoltam, hogy néhány év. Talán kevesebb is, mint amennyit képzelek. És arra gondoltam, hogy milyen kár. És arra gondoltam, hogy ki tudja, mióta bőgnek a bikák és sárgák a juharok, és én semmit sem tudtam arról, hogy ősz

van. És egyszerre fájni kezdtek az elveszett napok, amelyeken vakon rohantam keresztül, mindég csak a magam dolgai után és nem jutott időm nézni az erdőt és hallgatni a bikák hangját este. Es gondolkodni kezdtem azon, hogy miért is tettem ezt, miért?

-Csillaggyújtásig ott ültem a kövön. Reggel értem csak haza. Anna már fent volt. Szokott aggódó arcával nézett reám, amikor beléptem a konyhába. "Fáradt nagyon?" - kérdezte. "Mindegy már" - feleltem, és próbáltam mosolyogni. Sietve készítette el a reggelit. Még most is tudom: szalonnás rántottát, hat tojásból. Nagyon szerettem mindig a szalonnás rántottát, de akkor különösen jólesett, azért is emlékszem vissza olyan tisztán. Életem egyik legfontosabb fordulópontja volt az a nap és az a reggeli.

- "Megborotválkozik elébb, vagy egyenest lefekszik?" - kérdezte Anna, miután megreggeliztem. "Egyiket se" - feleltem - "adj egy pohár pálinkát". Anna aggódó arccal hozta az üveget, s poharat tett elé. "Magadnak is egyet." Csodálkozva nézett reám, de aztán engedelmeskedett. "Tán csak nem rohan megint valahova?" - kérdezte azzal a zsörtölődő asszonyhanggal, amellyel az ilyen kérdéseket általában mondani szokták. "Nem" - feleltem - "többé nem rohanok sehova". Csodálkozva nézett reám és a szemöldökét is felhúzta kissé, ami furcsa, gyermekes kifejezést adott a szemeknek. Én pedig kezembe vettem a poharat. "Szervusz Anna" - mondtam - "mától kezdve úgy élünk, ahogyan kell. Szervusz". Poharamat hozzákocintottam az övéhez és fölhajtottam az italt. Anna csak egy cseppet töltött magának, ahogy asszonyok ilyenkor szokták. Abba a cseppbe nyalt bele. Mégis megpirosodott tőle az arca. Felálltam az asztal mellől és odaléptem hozzá. "Tudod-e mire ittunk?" - kérdeztem és a vállára tettem a kezemet. "Mire?" - kérdezte, és kissé csodálkozva, kissé aggódva nézett reám. Odavezettem az ajtóhoz. Akkor kelt a nap. A szemközti irtás csillogott a fényben. A patak fölött könnyű kis párák lebegtek, és néhány nyírfa sárgán vakított a hegyoldalban. "Látod, milyen szép? Mért nem figyelmeztettél reá előbb?" Anna felém fordította a fejét, és halkán felnevetett. "Feküdjék le. Ejszen hogy fáradt." "Az lehet. Meg is teszem. De előbb tudnod kell, hogy mire ittunk." "Hát mondja már." És én mondtam. "Arra, hogy a csúf életet befejeztük, és elkezdjük a szépet."

Anna akkor kacagva borult a nyakamba, és megölelt. És minden úgy látszott, mintha módfelett örvendett volna annak, aminek én is örvendtem. A lényeg fölismerésének és a pénzszerzés rabságából való kiszabadulásnak. De aztán rendre rájöttem később, hogy nem értette meg, amit akkor mondtam. Legalábbis nem értette meg egészen. Lehet, hogy ez általános asszonyi vonás, és Anna nem tehetett róla. De lehet az is, hogy máshol kell keresni az összefüggést. Talán meg kellene gondolni, hogy az ő számára a sötétben kelés és a sötétben hazatérés, a robot és a szerzés az élet természetes velejárója volt. Ezt látta apjától, a fuvaros nagybácsitól, Andorástól, mindenkitől. Hogy az élet robotban telik, és hogy az ember nem tehet egyebet, minthogy beleöli magát ebbe a robotba. Lehet, hogy kasztbeli adottságok gátolták Annát abban, hogy megértse azt, amire gondoltam. Mindegy. Elég az hozzá, hogy nem értette meg.

- Aznap egész nap hevertem. Anna boldog volt, hogy végre kipihenem magam. Lábujjhegyen járt, ha nem is aludtam, és a kedvenc ételemet főzte. Másnap is későn keltem. Kiültem a tornácra és néztem az erdőt. Gyönyörködtem benne, hogy milyen szép és csodálkoztam, hogy négy évig nem vettem ezt észre. Ebéd után megkértem Annát, hogy rakjon egy kis kenyeret és szalonnát a tarisznyámba. Aztán vállamra vettem a puskát és elindultam. Gyönyörű bögés volt. Már kora délután morogni kezdtek a bikák, és aztán bögtek szakadatlanul egész éjszakán keresztül. Fönt hevertem a gerincen, néztem a csillagokat, és hallgattam a szarvasbikák morajló hördüléseit szerte az üverekben.

- Anna csodálkozva fogadott reggel. "Itt volt egy ember a laposbérci irtásról" - mondta - "és magát kereste. Tegnapra várták a napszámfizetést". Persze - jutott eszembe -, a napszám. "Gyönyörűen bögtek a bikák, Anna" - feleltem - "a gerincről hallgattam őket egész éjszaka. Ott kellett volna lenned!" Meglepetten nézett reám, aztán mosolygott. Nem szólt semmit. De a nézéséből is rájöhettem volna már akkor, hogy nem értett meg.

- Azt hiszem, ez az a kérdés, amit a föld valamennyi asszonya nehezen ért meg. Ha a férfi azt mondja: nem kell több. Elég az, ami van. Talán abból származik az, hogy az asszonyban több az ősi ösztön, mint a férfiban. A kölykétvédezés primitív ösztönére gondolok most. Talán a kölykét féltő asszony ősemberi ösztönei dominálják az asszonyt, amikor egy öntudatlan belső parancs folytán szinte gondolkodás nélkül tiltakozik a szerzési robot megszakítása ellen.

- Egy álló hétig semmivel sem törődtem akkor, csak a szarvasbögéssel. A pénzt fölküldtem az embereknek a hegyre, de nem is néztem feléjük. Nem törődtem a kitermelésekkel, a

fűrészekkel, a fuvarosokkal, a szállításokkal, az eladásokkal, semmivel. Hiába jöttek értem izgatott emberek innen is, onnan is. Elküldtem őket. Egyszerűen nem érdekelt a dolguk többé. Jó, jó, mondtam. Majd. Majd elmegyek.

- De Anna egyre nyugtalanabb lett. Én nagyon jól éreztem magam, valósággal megfiatalodtam ismét. Es annyira távol álltam már mindentől, hogy néha nevetnem kellett hangosan, ha arra gondoltam, hogy még azelőtt nem is olyan sok idővel vakon futkostam mindenféle apró-cseprő dolog után, ami fárasztó volt, bosszantó és fölösleges. De Anna napról-napra nyugtalanabb lett.

- A hét utolsó napján lihegve jött meg egyik fűrészes emberem. Hogy eltörött a gatter tengelye. "Jézusmária" - csapta össze Anna a kezét, és sápadtan nézett rám, mintha ki tudja milyen veszedelembé kerültünk volna. Ebédnél ültünk éppen. Azon a reggelen egy szép tizenhatos bikát lőttem, és még frissen élt bennem az élmény öröme. "Mit csináljunk" - mondtam - "ha eltörött, hát eltörött". És ettem tovább. Anna és az ember engem néztek. "Be kellene vinni még ma a hegesztőhöz" - mondotta az ember. "Ha a mérnök úr most elindul hozzám a szekérrel, estére ott vagyunk, éjszaka leszereljük, hajnalban elindul vele a mérnök úr, és délre a városban lehet". Mindezt egy lélegzettel hadarta el az ember, s Anna már indult, hogy ennivalót készítsen az útra. De nekem eszem ágában sem volt otthagyni az erdőket egy koszos tengelyért. Másnap reggel pisztrángászni akartam, s délfele császármadarat sípolni csirkecsonttal. "Nem olyan sürgős" - mondtam - "majd küldök a jövő héten valakit, aztán leszerelitek ketten s beviszitek a szekérrel". Az ember úgy nézett reám, mintha akkor látna először. "De addig áll a fűrész!" "Hát aztán?" - néztem az emberre. "Mért ne álljon? Mielőtt megvettem volna nyolc évig állt, s mégsem esett ki a világ feneké!"

- Azon a napon éreztem meg először, hogy Anna valamit nem ért egészen tisztán. Az embert elküldtem a szekérrel, s mi kettesben maradtunk. Anna durcásan jött-ment. Látszott rajta, hogy valami nyomja a lelkét. Valami ki kellett jöjjön belőle. Egyszer aztán megállt előttem és matatni kezdett az aszalterítőn, mintha valami porszemet szedne le róla. "A kitermeléshez kell menjen? Vagy valami más sürgős dolga van?" "Nem" - néztem rá csodálkozva - "nincs semmi. Mért?" "Hogy nem ment el tüstént a tengely miatt!" Elnevettem magamat. "Nézd Anna" - mondtam - "nem mindegy, hogy hét fűrészünk dolgozik, vagy nyolc?" Anna tágra meredt szemmel bámult reám. "Mi? Nem is akarja megjavíttatni?" Annyira rémültnék látszott, hogy hangosan fölkacagtam. "Arra felelj" - ismételttem meg a kérdést - "nem mindegy, hogy nyolc fűrészünk dolgozik, vagy hét?" "Hogy volna mindegy!" - felelte Anna szinte sértődötten. Most én néztem rá csodálkozva. "Magyarázd ezt meg." "Micsodát?" "Hogy mért nem mindegy?" Anna zavarba jött. Először bosszúsan legyintett és azt mondta: "menjen már". Ahogy az asszonyok mondani szokták ezt ilyenkor. Es elfordult. De aztán mikor harmadszor is megkérdeztem, akkor visszatért az asztalhoz és megállt előttem. "Komolyan kérdi?" "Egészen komolyan." Egy darabig fejcsóválva nézett engem, aztán azt felelte: "Hát már csak azért sem mindegy, mert három gyereke van."

- Ha ma visszagondolok erre, azt kell mondjam: nem is felelhetett egyebet. Asszony volt. De akkor kinevettem a válaszát. "Mi köze a három gyereknek a fűrészekhez?" Anna mélységesen megbotránkozott ezen a kérdésen. "Sze tán az övék lesz egyszer" - szakadt ki belőle. "Ja úgy..." Anna bosszúsan legyintett, és kiment a szobából. Délután még két ember jött utánam. Egyik a kitermeléshez hívtam, mert valami bajt gyanított a méréseknél. A másik azt mondta, hogy egy bútorgyári ügynök vár reám másnap itt meg itt. Az elsőnek azt feleltem, hogy ha nem biztosak a dolgukban, hagyják abba az egészet. Nekem nem sürgős. Az ügynöknek pedig megizentem, hogy ha beszélni akar velem, jöjjön föl. Annát este kisírt szemekkel találtam. Először nem értettem, hogy mi baja lehet. Faggatni kezdtem. Végre kinyögte nehezen: "Tönkre akarja tenni magát megint... nem elég, hogy egyszer már az útszélire került, most újra azt akarja... s mi lesz a gyerekekkel?..."

- Azon az estén hosszasan magyaráztam Annának a dolgot. Azt mondtam: "Nézd Anna. Jó így neked, ahogyan most élünk?" "Jó" - felelte. "Megvan-e mindened, ami kell?" "Meg." "Nincsen hiányod semmiben?" "Nincsen." "Na látod" - mondtam és aztán elmagyaráztam neki, hogy hány fűrészünk van és hány kitermelésünk és mennyi pénzünk fekszik a bankban, és megérttettem vele, hogy ha valamennyi fűrészünket leállítanók és abbahagynók a kitermeléseket is, életünk végéig dologtalanul élélhetnénk abból a pénzből, ami a bankban van, és fölnevelhetnénk a gyermekeinket is. Mindezt elmagyaráztam neki, alaposan és aprólékosan, és Anna a végén sírva fakadt. "De három gyermekünk van" - zokogta. "Es én úgy gondoltam, hogy majd marad mindegyikre négy malom és négy ház. .. !" Kinevettem, és azt

mondtam neki, hogy egyszerre úgysem lakhatnak csak egy házban, minek tehát a többi. És különben is, nem erkölcsös dolog örökséget hagyni a gyermekekre, hanem vívják meg csak maguk is a maguk harcát az étellel. Az egyetlen örökség, amit az ember a gyermekeinek hátrahagyni köteles, az a fegyverzet, amivel ezt a harcot megharcolhatja. S ez a fegyverzet az iskolázás, a szakképzettség. Ezt pedig megkapják majd a gyerekeink a legmesszebbmenőleg, amennyire csak a tehetségükből futja. Egyéb örökség nem szükséges, csak lustává és elbizakodottakká teszi az embereket.

Anna sírt. Ő csak annyit értett meg, hogy nem akarok több vagyont gyűjteni, és ez az ő számára a legnagyobb csapás volt, ami csak embert érhet. És hiába mondtam akármit, nem vigasztalhattam meg vele. Nem érdekelték a bankbetéteink, nem érdekelte, hogy mennyit jövedelmez egy fűrészmalom és hiába magyaráztam neki, hogy ha nyolc fűrésztelep gépeit összevonom három helyre, akkor kevesebb dolgom lesz ugyan, de kevesebb embert is kell fizessek, és jövedelmünk mégis csak ugyanannyi lesz, mint eddig. Őt mindez nem érdekelte. Ő gyászolta a négy malmot és a négy házat, amit a gyerekeink számára megálmodott. Rendre beletörődött az elhatározásba, de nem nyugodott meg benne soha. Csak beletörődött.

- Akkoriban nem sokat gondolkoztam ezen. De később, amikor ez a sok mindenféle elmélet felütötte a fejét az emberek között és beszélni kezdtek szocializmusról, kapitalizmusról, meg egyebekről, akkor egyre gyakrabban jutott eszembe Anna bánata. Hogy négy malom és négy ház. A mi fülünkben ez furcsán hangzik, nevetségesen, szinte bosszantóan. Mert a mi kasztunkban az embereknek nem volt "négy malmuk és négy házuk", legfeljebb életük vége felé jutottak el oda, hogy összetakarékoskodhattak maguknak egy kertes családi házat, amelyiket aztán rendesen a gyerekek, vagy az unokák megterheltek adósságokkal és végül is eladtak, mert nem tudtak megosztózni rajta. De az embereknek az a rétege, amelyikből Anna származott, ilyen ábrándokban élt. "Olyan gazdag volt, hogy vajjal ette a sajtot." "Minden gyerekére négy malmot és négy házat hagyott." Ez igen, mondták az emberek, ez igen. Ez gazdag volt. Hogy egy bankigazgatónak a havi jövedelme több, mint amennyit ők tíz év alatt elköltenek, azt nem tudták. De ha tudták volna, sem érdekelte volna őket. Mert őket egyszerűen nem a jövedelem érdekelte, hanem a bírás. Az elmozdíthatatlan. A tulajdon. A föld, a malom, a ház. Az ő szemükben az olyan ember, akinek tíz hold földje és négy malma van, még ha rongyos ruhában és talpalatlan lábbeliben jár is, komolyabb alapokon álló, mint teszem azt egy állomásfőnök, vagy egy kereskedő.

- Négy malom és négy ház. Azokra a mesékre kellett gondolnom, amiket néhanapján az Anna rokonai suttoztak el a konyha sarkában a gyermekeimnek. Hogy a király felosztotta országát a fiai között és mindegyiknek jutott négy vármegye és négy palota. Anna szegény arról álmodhatott, hogy ilyen király lesz belőlem is. De én nem akartam király lenni. Egyszerűen nem akartam. És ezt sem ő, sem a rokonai nem értették meg soha.

-Nem akartam úgynevezett "gazdag" ember lenni. Miért? Megmondom önnek őszintén. Ma már megmondhatom: kényelemből. Alapjában véve kényelmes, sőt lusta ember voltam. Szerettem nem dolgozni. Hogy mégis azalatt a pár év alatt úgy beleestem a munkába és a pénzszerzésbe, annak az a magyarázata, hogy a román kormányzat, amelyik állásomból kitett, beletaszított egy bizonytalan szegénységbe. És ezt a bizonytalan szegénységet még jobban utáltam, mint a munkát. Azonkívül meggyűlt a dac is bennem. A románok felé. Akik szegénységre ítélték, mert magyar voltam. És Andorásék felé, akik gúnyos és leereszkedő szájalommal ünnepelték bennem az úri rend bukását.

- Közben aztán elfogott a pénz láza. Nem a szerzése, nem a birtoklása. Egyszerűen csak egy szenvedély. Amikor egy új malmot megvettem, újjáalakítottam és beindítottam, mikor egy bútorgyárral előnyös szerződést kötöttem, mikor kiszámítottam az erdővásárlásnál, hogy ha ezt és ezt veszem meg, és így és így csinálom, akkor a legértékesebb mufa ingyen marad nekem: nem arra gondoltam, hogy na, most egy malommal többem lesz, vagy most ennyit és ennyit nő újra a bankbetétem. Nem. Egyszerűen csak a szenvedély hajtott, kiokoskodni és megteremteni valamit... amikor a vadász a vadat űzi és megvillan a fejében, hogy ha itt elébekerülök, vagy ha arra lopódzom... és mindenre inkább gondol, mintsem arra, hogy hány kiló hús fölött rendelkezik, ha sikerül a vadászat.

- Aztán, amint mondtam már, azon az őszi estén rádöbbsentem, hogy amit teszek, az nem egyéb, mint céltalan eltékozlása az életemnek. Körülbelül ugyanaz, mintha valaki az erdő aljában fölvenne a vállára egy nagy fatönköt, és azt izzadva cipelné föl a hegytetőre, hogy talán ott fönt majd egyszer tüzet gyűjthasson belőle. S közben a nagy cipekedéstől nem is érne rá meglátni maga körül az erdőt. Ostobaság, nem? Az ember, ha tüzet akar gyűjteni

megszerzi a fát hozzá. De ki a fene cipel tűzifát a vállán végig az erdőkön, csak azért, hogy majd egyszer legyen amiből tüzet rakjon.

- Néhány napra rá, miután Annával az a beszélgetésem volt, egy vízirigót figyeltem meg a patakon. Egyik kőről a másikra szökdelt, végül az egyik kőre leült, és ott ült sokáig mozdulatlanul. Gondolkoztam, hogy miért ül ott? A madarak általában repdesni, nyüzsögni szoktak, élelem után forgolódnak egész nap. Ez meg csak ült ott békés nyugalommal, mintha csak az őszi erdő szépségeiben gyönyörködött volna. Aztán egyszerre csak zsupsz, egy villámgyors mozdulattal belevetette magát a patakba, s már jött is ki, csőrében egy kis ficánkoló hallal. Kirepült vele a partra, megette kényelmesen, aztán visszatért ugyanarra a kőre és ült tovább nyugodtan és mozdulatlanul. Három halat fogott így rendre, mialatt én ott ültem a fa alatt és néztem. Kettőt megevett egészen, a harmadiknak csak a fejét. A hal többi részét eldugta egy kő alá. Aztán körülnézett, csivített valamit a maga nyelvén, és vidám repüléssel elhúzott a patak fölött, valahova, mint akinek több gondja nincsen.

- Nécsak, gondoltam, még a vízirigó is tudja a mértéket. Foghatna naponta száz halat is, amilyen ügyes, de neki három elég bőven, s nem bolond, hogy többet gyűjtsön, mint amennyire szüksége van. Inkább él vidáman. Igaza van, gondoltam. S még abban a hónapban eladtam nyolc malomból kettőt, ami távolabb esett. Három másikat leszereltem, és a gépeket belőle átvittem a megmaradt háromba. Egy év múlva már csak két fűrészmalom volt, de mindegyik több fűrészszel dolgozott. Az egyiket bérbe adtam. Saját kezelésben csak egyet tartottam meg, azt, amelyik ott volt a házunk mellett. Ebbe egy különösen finom fűrészszel állítottam be. Minőségi munkát végeztem vele csak. Cirbolyát, tiszafát, kőrist és juhart fűrészelttem.

- Nem tudom, dolgozott-e már fával? Van a fával való munkában valami kellemes tisztaság. Szerettem foglalkozni a fával. Szerettem kezembe venni, megtapintani, megsimogatni a szép, fényes, tiszafa blánákat, az illatos cirbolyadeszkát, a habos kőrist. Beszereztem magamnak egy asztalosműhelyt. Kísérletezni kezdtem. Először megtöltöttem a házat cirbolya és tiszafa bútorokkal. Élvezet volt a szép fából szép bútort csinálni. Így lettem lassanként műasztalos. Persze, csak olyan műkedvelő.

- Tulajdonképpen nem dolgoztam sokat. Csak amikor kedvem volt, hogy fát érezzek a kezeim alatt, hogy formát adjak a szép fának. Nem dolgoztam tömegre soha. Nem volt szükségem arra, hogy beleöljem magam a munkába. Ha egy-egy rendelést átvittem, az inkább szívesség volt a részemről. Csak olyanoknak dolgoztam, akik tisztelték a fát, és megbecsülték a szépet. Anna értelmetlenül csóválta a fejét és nagyokat sóhajtott, ha valamilyen megrendelést nem vettem át. Pedig ez sokszor előfordult. Ilyenkor azt mondtam: nem érek rá. És ez igaz is volt.

- Mert naponta egyszer megjártam az erdőt, puskával a vállamon. Két község vadászterületét béreltem, és a saját magam vadőrje voltam. Aztán akadtak még apró házi dolgaim is. Például a favágás.

- Csodálkozik, ugye? Anna sem értette ezt. Jómódú ember voltam, mégsem tartottam férficselédet. Csak egy leányt a konyhán, aki Annának segített. Kaszáláskor napszamosokat fogadtam. De a napi tűzifát magam hasogattam föl mindig.

- Hogy miért? Ennek hosszú története van. Tudja, amikor elbocsájtottak az állásomból, és fölköltöztünk oda Andoráshoz, a Lóhavásra, akkor került először fejsze a kezembe. Esetlenül bántam vele, az valószínű. Andorás, meg az Anna rokonai, a fal mellől nézték, hogy miképpen kínlódom a favágással. Egyik sem jött oda, hogy segítsen, vagy tanácsoljon valamit. Csak álltak és néztek. Nem is szóltak egymáshoz sem. Csak néztek és mosolyogtak. De azt kell mondjam: önelégültséggel néztek és mosolyogtak. Kárörömmel. Nem nekem szólt, tudom, ez a káröröm, nem személy szerint nekem. Az úri rendnek szólt. A kasztnak, amelyik nem szokott fát vágni, amelyiknek az udvarán mindig a szegény emberek vágják a fát, és irigykedve nézik, hogy az úr ezalatt kényelmesen ül az íróasztala mellett és számadásokkal babrál, egyebet nem dolgozik. Ezt az érzést fizették nekem akkor vissza, amikor én, az elcsapott úr, kínlódtam ott a favágással és ők ültek a ház mellett, és nézték. Volt ott egy fiatal siheder akkor, az vigyorgott legjobban. Két év múlva eljött hozzám, hogy fogadjam föl fát vágni, mert nincs mivel pénzt keressen. Akkor már malom volt és pénzem is elég ahhoz, hogy akár tíz favágót megfizethessek. De en azt mondtam neki: "Nem, fiam. Nincs szükségem favágóra."

- Mert látja: két hétbe került ott fönt a Lóhavason, s már jobban értettem a favágáshoz, mint akármelyik napszamos. Ez természetes is. Én fizikát tanultam, ők nem tanultak. Én növénybiológiát tanultam, ismertem a különböző fák kambiumrétegének tulajdonságait,

tudtam elméletben, melyik hogyan és milyen irányban hasad, és ezt az elméleti tudást hamarosan átvittem a gyakorlatba is. Később már nem mosolygott egyikük sem, amikor fát aprítani láttak. Mert kétszer olyan sebesen aprítottam, mint ők. De azt az első napot, azokat a sajnálkozó és mégis kárörvendő sunyi parasztpillantásokat nem tudtam elfelejteni soha.

-Az ember ember. És minden emberben megvan a hajlandóság a bosszúra. Az én bosszúm az volt, hogy magam aprítottam a tűzifát akkor is, amikor már nem lett volna szükségem erre. Pedig jöttek hozzám minduntalan emberek, akik egy kis napszámkeresetre vágytak. "Tessék elhagyni mérnök úr, megcsinálom én." De én kinevettem őket ilyenkor, és nem fogadtam föl senkit.

- Antiszociális cselekedet volt ez tőlem, azzal tisztában vagyok. Mert a szociális rend az, hogy akinek pénze van, az végeztesse mással a munkát, és adjon ezáltal másnak is kenyeret. De éppen azok az emberek, akik valamikor abból éltek, hogy én úr voltam és nem végeztem fizikai munkát, mosolyogtak a legkárörvendőbbben, amikor ott a Lóhavason kezembe vettem a baltát. Mert figyelje meg: általában mindég azok az emberek irigylik az úri rend dologtalanságát, akik abból élnek, hogy az úri rend nem végez fizikai munkát. Azok szidják a mások fényűzéseit, akik ebből a fényűzésből élnek. Hallottam virágkertészeket és azoknak csokorkötöző munkásnőit, bizonyos nagyurakat szidni, akik egyetlen esküvőre ezreket képesek virágra kidobni. Minden szabóinas elkeseredett osztálygyűlölettel gyűlöli azt a nagyurat, akinek havonta a lakására visz egy-egy olyan ruhát, amelyet ő félévi fizetéséből sem lenne képes megfizetni. És nem érti meg, hogy ő és a társai nem a gyárimunkás vasárnapi öltönyén keresik meg a kenyerük mellé a bort, hanem annak a nagyúrnak a különlegesen drága ruháin. Mint ahogy a favágó napszámos sem értette meg soha, hogy neki örvendenie kellene inkább azon, hogy vannak úriemberek is, akik nem vágják föl a maguk fáját, hanem ahelyett íróasztalnál ülnek és aktákat körmölnek.

- Hát én magam vágtam a fát. És valahányszor egy-egy munkakereső elhaladt ilyenkor a közelemben, arra gondoltam: ide nézz, így kell neked. Irigyelted, hogy csak neked kellett fát vágni, nekem nem? Hát most itt van. Vágom én is. De te nézheted, hogy hol találsz magadnak ilyen könnyű munkát. - Sokat gondolkoztam azon, hogy az emberek nagyrésze milyen rettenetes buta. A szegény haragszik a gazdagra, ha az szórja a pénzt és nem dolgozik. Viszont nem haragszik arra a gazdagra, aki maga végez minden munkát, nem költi a pénzét semmire és úgy él, mintha maga is szegény volna. Pedig éppen az ilyenfajta gazdag az, amelyiket gyűlölnie kellene. Mert a gazdagnak kötelessége dologtalanul élni, hogy ne vegye el a munkát azok elől, akik rászorulnak. A gazdagnak szociális kötelessége szórni a pénzét, hogy minél több jusson belőle másoknak. A hiba ott van, hogy az emberek munka nélkül szeretnének pénzhez jutni, és arra vágnak örökösen, hogy osztozkodhassanak azon, ami a másé.

- Még maga Anna sem értette meg, hogy miért hagytam abba a pénz hajhászását, pedig Anna a feleségem volt. Még kevésbé értették meg azok az emberek, akik nálam dolgoztak. Pedig tudom, hogy sokat morogtak a hátam megett. Nem szerették, hogy örökösen a sarkukban voltam. Jól fizettem őket, de megkívántam tőlük a becsületes munkát. Már pedig az emberek nem lelkesednek a becsületes munkáért. Jobban szeretik, ha kevesebb fizetést kapnak, de lophatnak amelletted kedvükre.

- Mikor beszünttettem a kitermeléseket, az emberek megsértődtek. Ez akkor meglepett, de aztán később gondolkoztam a dolgon, és rájöttem, hogy az egészen természetes volt. Mert az emberek gyűlölik ugyan azt, aki az életben könnyebben boldogul, mint ők, de ugyanakkor elvárják tőle, hogy gondoskodjék róluk. Gondoskodást várnak attól, akit gyűlölnék. Az államtól kezdve végig minden munkaadót gyűlölnék, és mégis megkövetelik minden munkaadótól, hogy munkát adjon nekik és eltartsa őket. Sőt, hogy eltúrje rigolyáikat. Hát én nem voltam hajlandó többé vesződni az emberekkel, hanem visszavonultam és éltem a magam életét. Természetesen megsértődtek emiatt.

- A gyermekek akkor kezdtek iskolába menni. A két fiú. Az iskola lent volt a faluban, elég messze. Egy órát kellett gyalogoljanak oda, egy órát vissza. Télen, nagy hóban, még több idő kellett. - Anna kérésére megbeszéltem a tanítóval, hogy januárban és februárban, amikor a hideg tíz fokon alul volt és a hó magassága meghaladta a két métert is ott fönt nálunk, az erdőben: hogy olyankor a gyerekeknek ne kelljen naponta iskolába járjanak, csak hetenként egyszer. S hogy olyankor egy egész heti leckét egyszerre adjon föl nekik a tanító. Ismétlem, az Anna kérésére beszéltem ezt meg így a tanítóval, mert az én elveim szerint az lett volna helyes, hogy a legnagyobb fagyban is megtegyék a gyerekek ezt az utat az iskoláig és vissza.

Mert szerintem nem az a fontos, hogy megtanuljanak írni, olvasni és egyebeket, mert amire szükségük lesz, azt megtanulják amúgy is. Hanem hogy szokjanak hozzá a kötelességhez. De Anna féltette őket a fagytól és a hótól. Hát megtettem a kedvéért. Azonban ügyeltem arra, hogy az egy hétre föladott leckét mindenkor kifogástalanul elvégezzék, inkább többet, mint kevesebbet. Nem is volt baj ezzel. A tanító meg volt elégedve velők. Az iskola legjobb tanulói voltak.

- Egyszer azonban meghallottam, amint lent a faluban két asszony beszélgetett. Aboltból jöttem ki és ők ott álltak a bolt előtt. Két jó módú parasztasszony volt. Az egyik panaszkodott, hogy a leánykája iskolába kell menjen minden reggel, s így nincs, aki a tyúkokat gondozza. "Hát mért nem csinálod te is úgy, hogy hetenként csak egyszer menjen iskolába", kérdezte a szokottnál hangosabban a másik asszony, "hiszen más is úgy csinálja!" "Hja, az uraknak könnyű 'sóhajtotta az első "őket nern éri a törvény".

- Tudtam, hogy nekem szólt az, amit mondtak. Ismertem mind a két asszonyt. Az egyik, amelyiknek a leánykája az iskolába járt, egy gazdag tanyás felesége volt. Ott laktak a falu fölött, a hegyoldalban. Körülbelül egy kilométerre az iskolától. Nem sokat törődtem ezzel a dologgal. Annának nem is szóltam róla. De aztán lassan gyűltek egyebek is. Apróságok, amikre az ember nem is emlékszik már vissza egy idő után, csak éppen valami keserű íz marad meg utánuk, és apró kis szurkálások emléke. Például egyszer az egyik lovasgazda.

- Én a lovaimat eladtam mind, még akkor, amikor leszereltem a fűrészeket, s amikor bérbe adtam azt a másikat is, ami megmaradt. Csak egy szekeret tartottam meg, ló nélkül. Nem akartam bajlódni az állatokkal, s idegen embert tartani magam körül megint nem akartam. A bútorokat, amiket készítettem, a megrendelők szállították el, s az a kevés tiszafa és cirbolyadeszka, ami földolgozatlanul került eladásra, az bírta a fuvar. Ha kellett, fogadtam külön fuvarosokat.

- Egyszer tizenhét cirbolyafenyőt vágattam fent a hegyen egy napszámossal. Szép, ágnélküli, tiszta törzsek voltak. Csak szép tiszta fákkal foglalkoztam már akkor. Ló kellett volna a levontatásukhoz. Találomra betértem az egyik gazdához, akiről tudtam, hogy lovai vannak, mert már többször fuvaroztattam vele. Elmondtam az embernek, hogy né, tizenhét fatörzs, itt és itt. Ennyit meg ennyit fizetek szálanként a lehozatalért. Tisztességes árat ígértem.

- Az ember rosszkedvűen morgott. "Hm. Tizenhét fa. Kár a lovakat fölverni miattuk a hegyre. Mért nem hozza le maga?" "Mert nem tartok lovat" - feleltem. Az ember vonogatta a vállát. Rossz arcot mutatott. Gondoltam, kevesli az összeget. Emeltem valamit az ajánlatomon. De az ember csak hümmögött tovább. Most már láttam, hogy egyéb baja van. Megkérdeztem, hogy mi az. Erre az ember azt mondta: "Tudja, én szívesen elmegyek segíteni valamelyik komámnak, ha rászorul. De maga mért adta el a lovait? Hogy a másét nyúzza?" Elcsodálkoztam ezen a beszéden és megmagyaráztam az embernek, hogy nekem nem segítség kell, hanem fuvar, amit megfizetek. De az ember nem puhult meg, hanem kitartott a maga sértődöttsége mellett. "Akinek ló kell, tartson magának lovat és kész."

- Ez az ember azelőtt sok pénzt keresett nálam a lovaival, amikor még nagyban dolgoztattam a kitermeléseknél. Minden csúsztatáskor dolgozott két-három lóval. Aztán beszünttettem a munkát, nem volt több csúsztatás és nem kereshetett többet olyan könnyűszerrel nehéz pénzeket. Ezért haragudott, s ezért mondta, hogy akinek ló kell, az tartson magának lovat. Beláttam, hogy igaza van. Másnap országos vásár volt a környéken. Elmentem, és vettem magamnak két tömött, becsületes kis kancát. De nem fogadtam melléjük senkit. Magam babráltam a lovakkal. Néhány hétre rá megvettem egy kőrisfaerdőt, és amikor a kitermelést elkezdtük, hozzám jött ugyanaz az ember és felajánlkozott, hogy eljön a lovaival a csúsztatáshoz. "Meggyőzőm rendre a magam lovaival is" feleltem neki, és az ember haragosan elment. Később hallottam, hogy azt beszélte a kocsmában: azért vettem mégis két lovat, mert sajnáltam a pénzemet a fuvarosoktól. Nem, higgye el, nem lett volna érdemes tovább csinálni az egészet. Az a kőrisfaerdő volt az utolsó nagyobb vállalkozásom. Azontúl már csak szálanként vásároltam a fákat és nem törődtem az emberekkel.

- Tudja, így volt ez: amíg nyolc fűrészem dolgozott, és én mint egy bolond lótottam-futottam éjjel és nappal az üzleteim után, addig az emberek tisztelték bennem a nagyvállalkozót, akin súlyos pénzeket kereshettek. De amint felhagytam vele, megsértődtek. Ugy érezték, hogy őket rövidítettem meg. Később aztán tudomásul vették, hogy asztalos lettem. Ilyen kifejezést, hogy "műasztalos", nem ismertek. Eleinte jöttek hozzám, hogy csináljak az egyiknek egy ágyat, a másiknak egy asztalt, vagy szekrényt. Persze, minél olcsóbbat, festett fenyődeszkákból. Egy darabig vállaltam ennek-annak szívességéből. Volt

olyan, akitől pénzt sem fogadtam el a munkámért. Ezeken tanultam a mesterség fortélyait. De aztán rendre elküldtem őket. Keressenek maguknak arra való mesterembert. Minek vegyem el a kenyeret mástól. Én csak különleges dolgokat vállaltam, nemes fából. Úgynevezett drága munkát.

- Erre ismét megsértődtek. Azt mondták: úrhatnám, rest asztalos vagyok. De mindez még nem lett volna olyan nagy baj. A baj az volt, hogy nem úgy éltem, ahogy azt egy asztalostól elvárták volna.

- Nem tudom, észrevette-e, hogy mennyire tele van az emberi társadalom előítéletekkel az életformákat illetően. Már mondtam, hogy amikor a városban éltem, mint mérnök úr az erdőigazgatóságon, az emberek elvártak tőlem egy bizonyos "illő" és "úri" életformát. Bizonyos szokásokat, amiket be kellett tartanom. De nehogy azt higgye, hogy ez csak a mi kasztunknál van így. Megvan ez lentebb is, mindenütt.

- Amikor nyolc fűrészem dolgozott, és én éjjel-nappal szaladgáltam a pénz után: a falusi népek nem győztek dicsérni, hogy milyen "ügyes" és "szorgalmas" vagyok. Tisztelték bennem a vagyongyűjtőt. Mert a szegény ember senkit sem tisztel annyira, mint a vagyongyűjtőt. Ha én akkor kastélyt építettem magamnak, ezt egészen természetesnek tartották volna. Ha egy éjszaka nekifogtam volna inni és cigányozni, és kidobok egy birtokra valót az ablakon, ezen sem ütköztek volna meg. Csak akkor kezdtek megütközni, amikor abbahagytam a vagyongyűjtést.

- Aztán asztalos lettem. Mégpedig az emberek szerint válogató és rest asztalos, aki csak olyan munkát vállal el, amihez kedve van. Aki úgy teszen, mintha nem is abból kellene megélnen, hogy ő asztalos. Az ő törvényeik szerint az olyan magamfajta "rest" asztalosnak pedig nyomorognia kell. Szűkösen élni, koldulni ezt-azt a módos parasztoktól. Azonban mi nem nyomorogtunk. Még csak szűkösen sem éltünk, és nem voltunk rászorulva senki kenyerére. Sőt jobban éltünk sokkal, mint a legmódosabb gazda. Cselédlányt tartottunk, nyolc óra előtt ritkán keltünk föl, és egyikünket sem ölt meg a munka. Én vadásztam, amikor csak eszembe jutott. A gyerekeknek városról hoztam játékokat. A búzáat egyszerre vettem meg a piacon, cséplés után, és a lisztet magam őröltem meg rendre, otthon, a saját malmomban. Egy tehenet tartottam, ha elapadt a teje, vettem újat. Ha lovat akartam venni, lovat vettem. Ha meguntam velük a bajlódást, eladtam. Magam vágtam a fát, magam gondoztam az állataimat, magam őröltem magamnak és magam fűrészeltam a deszkáimat. Nem voltam rászorulva senkire. Segítség nem kellett senkitől. A bankban ott volt a megtakarított pénzem, de csak olyankor nyúltam ahhoz is, ha vásárolni akartam valamit. Munkáért nem adtam ki pénzt.

- Mindezekből a parasztok csak annyit láttak, hogy jobban élek, mint ők. Pedig asztalos vagyok. Ugyanolyan a házam, mint az övék, háziszóttos ruhában járok én is, gyerekeim is, akárcsak a többi parasztok, és mindössze egy tehenem van. Tehát rangsorban ott álltam valahol az egytehenes napszámosfélék között. És mégis bosszankodva látták, hogy míg ők dolgoznak, bajlódnak a maguk állataival, földjeikkel, látástól vakulásig, addig én csak akkor dolgozom, ha kedvem volt hozzá. És ezt nem tudták nekem megbocsátani. Mert úgy érezték, hogy nem volt jogom kiszakadni az asztalos életformából, ha egyszer asztalos akartam lenni.

- Az egészben az volt a legérdekesebb, ami Annával történt. Hiszen végtére is ő közülük való volt. Ő nem volt olyan bizonytalan és gyökértelen egzisztencia, mint én, aki úrból lettem napszámos, napszámosból nagyvállalkozó és nagyvállalkozóból újra dologtalan asztalos. Ő paraszt volt maga is, mint valamennyi rokona, aki ott élt a környéken.

- Már fönt a Lóhavason elkezdődött, amikor még Andorásnál laktunk. Anna meggyűlölte Andorást, hiába volt a rokona. Én nem gyűlöltem, mert megértettem, hogy mi az, ami ellenem tüzeli. De Anna nem értette meg. Anna mérhetetlenül fölháborodott, amikor Andorás parancsolgatni kezdett neki abban a pajtában, amit én ütöttem össze, ott a ház mögött. Aztán rendre összeveszett a többi rokonaival is. De ezek az összeveszések sohasem akkor történtek, amikor nekem valami sikerült. Anna ilyenkor boldog volt, a rokonok kedveskedtek neki és ő nagylelkűen osztogatta az ajándékokat. Az összeveszések mindig olyankor fordultak elő, amikor olyasmit csináltam, ami nem tetszett nekik, és amit maga Anna sem helyeselt. Amikor eladtam a malmokat. Amikor abbahagytam a vállalkozásokat. Előtte titkolta, de én tudtam mégis, hogy sokat sírt azokban az időkben. És bár az ő számára is könnyebb és tehermentesebb lett ezáltal az élet, mégsem értette meg soha, hogy miért tettem ezeket. Hanem a rokonaival, akik ugyanúgy vélekedtek ebben a kérdésben, mint ő, és bírálgatták előtte a tetteimet, azokkal rendre összeveszett. Nem tűrte senkitől, hogy engem bíráljon. Hogy rosszállását fejezze ki valami fölött, amit én cselekedtem. Ebben csodálatos volt Anna. A hűséget a juhászcutya százszázalékos helytállásával ismerte el kötelességének. Aki egy rossz

szót mondott reám, még ha a tulajdon édestestvére is volt az, azt egy életen keresztül ellenségének tekintette. Ilyen volt Anna. Mielőtt meghalt, arra kért, hogy temessem oda, szembe a házzal, a patak másik oldalára. Hogy láthasson mindég, amikor a műhelybe megyek, vagy a fűrészhöz, vagy kiülök pipázni a tornácra. Ilyen volt Anna. Oda is temettük. Pedig csak Ilonka állt mellettem ebben a kérdésben, a család többi tagja mind ellene volt. Illetlennek érezték, hogy ne temetőben feküdjék Anna. Még a fiaim is. Nem értették meg az anyjukat. Csak Ilonka értette meg, egyedül. Ilonka, a leányom.

Az ember szünetet tartott a beszédben. Sokáig nézett maga elé, aztán föltekintett az égre. A köd fölött, magosan, néhány kis csillag látszott. Az ember sóhajtott.

- Gyűlölöm a ködöt. Még a csillagokat sem lehet látni tőle. Pedig mi marad az embernek az éjszaka sötétségében, ha nem a csillagok?

- Tudja, vannak emberek, akiket arra ítél a sors, hogy örökösen ködben éljenek. Érti ugye, mire gondolok? Valami köd veszi körül őket folytonosan, amiben percről-percre elvesztik fényes nappal is az irányt. És ha éjszakába kerülnek, még csillag sem világít fölöttük. Ilyen ködben élő sors jutott szegény kis leánykámnak, Ilonkának.

- Lehet, hogy én követtem el az első hibát. De tudja, nekem az volt az elvem, hogy a gyermekek számára vagyont gyűjteni erkölcstelenség. Hogy erkölcstelen az, ha valaki az életben olyan helyet foglal el, amit nem maga érdemelt ki, hanem még az apja, vagy a nagypaja. Az nem illeti meg az embert. Sem az én gyermekemet, sem másét. Az embert csak az illeti meg, amit maga teremt magának. És a gondoskodás terén a szülő kötelessége csak annyi lehet, amennyi a madárszülőké. Akik megtanítják a fiaikat röpködni s aztán eleresztik őket, hogy menjenek, s éljenek meg a maguk ügyessége szerint. Azt tartottam, hogy nekem is csak annyi lehet a kötelességem a gyermekeimmel szemben: minél jobban fölszereljem őket azokkal a fegyverekkel, melyek ebben az emberi ősvadonban a létért való küzdelemhez szükségesek. Igyekeztem a legjobb nevelést biztosítani a számukra, amit csak lehetett.

- Mikor a fiúk elvégezték a falusi elemi, gimnáziumba adtam őket. Kiválasztottam a legjobbhírű intézetet, ami csak volt az országban. Román intézet volt ez, mert hiszen Romániában voltunk akkor. Bukarest mellett, egy kastélyban. Drága intézet volt. A nagy fűrésztelep évi bére ráment az intézeti költségekre. Csupa sokezerholdas román bojárok fiai nevelkedtek ott. Cantacuzinok, Tatarescuk, Bratianuk, Sturdzák, Stirbeyek. Az én fiaim voltak az egyetlen magyarok. Úgy kezelték őket, mintha szerezcsenek lettek volna. Nem bántották őket, nem. Éppen csak, hogy szerezcsenek voltak. De a legsovinisztább magyarországi intézetben sem nevelhettek volna vadabb és elkeseredettebb magyarokat belőlük, mint ott. Minden gúnyszó, amit magyar voltuk miatt román társaiktól kaptak, minden lenéző megjegyzés, kicsinylő pillantás, minden megkülönböztetés megült bennük és megmaradt. Kitörülhetetlenül, örökre. És növelte bennük azt a feszítőerőt, amit nemzeti öntudatnak neveznek.

- Ilonkával másképpen volt. Ő volt a legfiatalabb, és 'sok gondot okozott nekem, mert leány volt. Milyen nevelést adjon az ember egy leánynak? Legtöbben azt mondják, hogy a leány arra való, hogy férjhez menjen. Kell adni neki egy felületes mázolás, ami csillog, s aztán valaki majd elviszi a háztól. De én fiatalember koromban megvettem azt a modern leánykereskedelmet, ami az úgynevezett "városi úriosztály" köreiben folyt. Én sajnáltam a leányokat, akiket csak annyira becsültek a szülők és annyira értékelt a társadalom, amennyit a szűziesség és a mögötte lévő hozomány jelentett. Akiket arra ítélték, hogy ezt a szűziességet és ezt a hozományt tőke gyanánt vigyék bele a házasságba, és ennek a tőkének a kamataiból éljenek, jól-rosszul, egy életen keresztül. Én azt gondoltam: a leány is ember. Joga van hozzá, hogy egyenlő fegyverekkel vívja ki magának az élethez való jussát, akár a fiúk. Nem csillogó máz kell tehát reá, hanem valóságos, kézzelfogható és használható értékek. Tudás, képzettség, diploma.

- Csakhogy Ilonkával nehezebb volt, mint a fiúkkal. Őt nem lehetett tízéves korában beadni egy intézetbe. Tudtam, hogy a gazdag szülők nevelőnőket szoktak fogadni a leánykák mellé, akik néhány évig magánúton készítik elő őket a vizsgákra. De oda az erdők közé, a fűrész melletti kis házba úgysem jött volna ki egy olyan kényes városi nevelőnő. Így aztán hagytam, hogy még két évet a falusi iskolába járjon, mint a többi parasztyerek. Aztán felvittem Budapestre és beadtam az egyik legelőkelőbb leánynevelő intézetbe. Ilonka akkor tizenhárom éves volt. Mit mondjak? Egy kis szelíd, barna parasztleányka. Műveltségben alig több, mint egy parasztleányka. Éppen csak hogy tudta, miképpen kell ülni az asztalnál.

- Látszott rajta, hogy a szíve szakad meg majdnem, amikor otthagytam. Olyan kicsi volt és

olyan árva, ott az intézet nagy, szigorú kőfolyosóján, hogy majdnem elsírtam magamat én is. "Okos és jó leányka leszel ugye, Ilonkám?" - mondtam neki, amikor búcsúzásul megcsókoltam - "hogya sok örömet okozál nekünk!" "Igen, Édesapám" - felelte Ilonka és a hangja reszketett. Nem sírt, csak éppen a hangja reszketett. Aztán otthagytam. Karácsonykor felmentem érte és hazavittem. A tisztelendő nővér, akit megkérdeztem, annyit mondott csak, hogy szorgalmas és jó kislány. Legjobb tanuló az osztályban. Ilonka még ennyit sem mondott. Ha kérdeztük, hogy milyen ott az élet, csak a kis vállait vonogatta. Karácsony után visszavittem. Nyáron tiszta jeles bizonyítványt hozott haza. Következő évben is. Azután is. Csak három év múlva tudtam meg, hogy mi történt ott Ilonkával, abban az intézetben.

- Akkor lett tizenöt éves, és a harmadik gimnáziumot végezte jelesen. Mielőtt felutaztam volna érte, hogy hazavigyem, megírtam, hogy meghívhatja hozzánk nyaralni egyik barátnőjét. Városi emberek szívesen engedik a leányukat nyaralni a hegyek közé, különösen ha nem kerül pénzbe.

- Mikor bementem érte az intézetbe, első kérdésem az volt: "ki az, aki velünk jön?" "Senki" - felelte Ilonka halkán. Csodálkozva néztem rá. "Hogyhogy senki? Hát nem hívtad meg valamelyik barátnődet?" "Nem" - felelte Ilonka és a maga becsületes nézésével egyenesen a szemembe nézett. "S miért nem?" "Nincs kit meghívjak" - mondotta és vállat vont.

- Akkor nem faggattam tovább. Útközben sem. Bár egész úton azon töprengtem, hogy mi baj lehet Ilonka körül abban az intézetben. Aztán a nyár folyamán lassan kiszedtem belőle mindent. Körülbelül így történt: mindjárt a lelegején, mindjárt másnap, hogy otthagytam abban az intézetben, a tisztelendő nővér, aki az első osztályosokkal foglalkozott, kikérdezett mindenkit a tanteremben. Az egyik kérdés az volt, hogy mi az édesapa foglalkozása. Egyik azt mondta rá, hogy bankigazgató. A másik, hogy földbirtokos. A harmadik, hogy miniszteri tanácsos. A negyediké m. kir. ezredes. Csupa ilyen szülők gyermekei voltak. Mikor Ilonkára került a sor, ő egyszerűen azt mondta: asztalos. És semmi egyebet. Mondhatta volna azt is, hogy mérnök, mert hiszen tudta, hogy az emberek mérnök úrnak szólítottak. De már Ilonka ilyen volt. Hihetetlenül őszinte, és a végtelenségig becsületes. Azt kérdezték, hogy mi a foglalkozásom és ő azt felelte: asztalos. Mert akkor már régóta asztalos voltam.

- A többi leányka nevetni kezdett. Nekik furcsa volt az, hogy valakinek az apja asztalos. Tehát nevettek. A tisztelendő nővér is elcsodálkozott, és így a kelleténél később szolt rá a gyerekekre, hogy ne nevensenek ezen. Ezt a mulasztását viszont azzal igyekezett kipótolni, hogy odament Ilonkához, megsimogatta a fejét és azt mondta: "Nem baj az, kislányom. Nem szégyen, ha valaki egyszerű munkát végez. Fontos, hogy becsületesember legyen." Ezt mondta. És ezzel követte el a legnagyobb hibát. Nagyobbat sokkal, mint akkor, amikor rácsodálkozott Ilonkára, akár a gyerekek.

- Nem akarom most utólag hibáztatni a tisztelendő nővért, amiért Ilonkám életét szerencsétlen vágányon indította el ezzel az egyetlen mondatával. Ő valószínűleg nagyon derék, jóra való teremtés volt. Jószívú és tiszta szándékú. Nem tehetett arról, hogy a társadalmi élet már eleve olyan volt egész Európában, hogy meg kellett döbbsenni azon, ha egy előkelő leánynevelő intézetben azt feleli az egyik növendék, hogy az ő apja asztalos. Nem miniszter, nem földbirtokos, nem bankigazgató, hanem csak asztalos. Erről a tisztelendő nővér nem tehetett. Ez a levegőben volt, ez a betegség.

- Hanem ahogy most visszagondolok, azt kell mondjam mégis: ez a szerencsétlen mondat döntötte el Ilonka sorsát. Mert ha a tisztelendő nővér nem szolt semmit, csak egyszerűen tovább megy a névsoron, vagy ha csak szigorúan annyit mond: csend legyen, gyerekek! Akkor Ilonka élete egészen másképpen alakult volna. De azt mondta: "Nem baj az..." Tehát fölhívta néhány tucat gyermek figyelmét arra, hogy Ilonka körül baj van. Mert baj az, ha valakinek az apja nem miniszteri tanácsos, nem földbirtokos, nem bankigazgató.

- Ehhez még hozzájárult az is, hogy Ilonka két évvel idősebb volt a többinél. Növésre is magosabb volt, mint azok. Azonkívül jeles tanuló. Mindez még jobban kihangsúlyozta azt, hogy Ilonka egy különálló furcsa valami az osztályban. Asztalosleány.

- Nem mondta soha, később sem, amikor már nevetve beszélgettünk erről, de egészenbiztos, hogy bosszantották is emiatt. Sületlen tréfákat követtek el vele, amilyeneket gyermekek szoktak elkövetni azokkal, akik valamilyen különös módon mások, mint ők. Bizonyára gúnyolták olykor. Megjegyzéseket tettek a háta megett. Es így Ilonka három esztendőn keresztül egyedül élt ott az intézetben, magányosabban, mintha egy lakatlan szigeten lett volna. Mert egy alacsonyabbrendű foglalkozásnak a bélyegét viselte magán. Olyanfajta ember gyermeke volt, amilyent azok a többi gyermekek csak levett kalappal láttak

állani az apjuk előtt. Aki nem volt "társaságbeli". Még azt is bevallotta Ilonka, hogy erőszakkal kellett minden évben melléje ültessenek valakit a padba, mert senki sem jött oda magától.

- Ősszel nem vittem vissza az intézetbe. Beutaztam előbb Kolozsvárra és beíratam az ottani gimnáziumba, kürtlakónak. Aztán egy derék, idősebb özvegyasszonynál szobát béreltem a számára. De mindez már késő volt. Ilonka belekerült a ködbe, és én nem tudtam segíteni rajta.

- Szomorú érzés az, ha az ember nem tud a gyermekén segíteni. Ha az ember előre látja, hogy az irány, amelyikben a gyermek halad, ide s ide vezet. És az ember tehetetlen, mert már késő. Mert az a valami, ami irányt ad az ember sorsának, már benne ül a gyermek lelkében, gyökeret vert ott, és nem lehet többé kipusztítani. Egyszerűen már késő.

-Sok mindent megpróbáltam. Fölvettem a kapcsolatot rokonokkal, régi ismerősökkel, volt kollégákkal. Új ismeretségekre tettem szert Kolozsvárt, úgynevezett "úri körökben", hogy legyen néhány ember Ilonka körül, akik között ne érezze magát szerecsennek, akik megadják neki azt az emberi rangot, amit az előkelő intézet nem tudott megadni. Hiába, késő volt.

- A fiúk leérettségiztek abban a román intézetben, és mikor érettségi után hazajöttek, mindegyik kapott tőlem egy ezüstórát, és mind a kettőt megkérdeztem, hogy mi akar lenni. Jancsi, a nagyobbik azt mondta: mérnök, Lajos, a kisebbik: jogász. Ennek az utóbbinak nem örvendtem. Ezt a foglalkozást valahogy olyan elősdifélének éreztem örökké, amelyik a mások bajaiból táplálkozik. Meg is mondtam ezt Lajosnak, és megkérdeztem, hogy miért akar éppen jogász lenni. "Hogy megvédhessem a magyarok jogait ebben az országban!" Igen, ezt mondta a gyerek. Hát látja, erre volt jó a román intézet.

- Lajos a kolozsvári egyetemre került. Jancsit felküldtem Budapestre, hogy ott végezze el a műegyetemet. Gépészmérnöknek készült. Aztán leérettségizett Ilonka is. Nem lepett meg, amikor kijelentette, hogy orvos akar lenni. Talált hozzá ez a foglalkozás. Mikor ő az egyetemre került, Lajos már doktorátus előtt állott, és Jancsi is végzett Budapesten a műegyetemmel. Neki azt tanácsoltam, hogy álljon be munkásnak egykét évre valamelyik gyárhoz. Úgy tanul legjobban az ember, ha mindent a maga kezével tanul. Meg is tette, mert belátta, hogy igazam van.

- Abban az évben, amikor Ilonka a kolozsvári egyetem orvosi fakultására került elsőéves hallgatónak, abban az évben kezdődtek el a kilengések. Azok a bizonyos kilengések, amelyek aztán végül is ide vezettek. Ide, látja. Magát is, engem is. Ebbe az erdőbe. Es sok-sok millió embert ugyanígy. A halálba, vagy az országútra, mindegy végeredményben. Ez már csak egyéni sorskérdés kinél-kinél. A lényeg az, hogy felborult egy világ. Nem változott meg, mint ahogy kellett volna, ha hagyják megérni azt, ami már érőben volt. Nem, csak fölborult. Erőszakosan belenyúltak, rángatták, rázták, amíg fölborult. És mindez abban az évben kezdődött el, amikor Ilonka az egyetemre került.

- A román diákok kiverték a zsidókat az egyetemről. Ezzel kezdődött. Aztán tüntetéseket rendeztek a magyarok ellen is. Itt-ott megvertek egy-egy magyar diákot. Követelték, hogy a magyarokat zárják ki az egyetemről. Ilyesmik történtek akkoriban. Sorozatosan. Egy napon aztán táviratot kaptam attól az özvegyasszonytól, akinél Ilonka már hatodik esztendeje lakott. Hogy jöjjen föl azonnal, mert Ilonkával baj van. Baj van. Csak ennyi.

Az ember elhallgatott mellettem, és hallottam a sötétben, hogy megmozdult, levette fejéről a kalapot, és érdes tenyerével néhányszor végigdörzsölte a homlokát, mint aki valaminek a nyomát szeretné eltüntetni onnan. Körülöttünk a fák körvonalai egybeolvadtak a köddel és a sötétséggel. Az országút felől motorbúgás hallatszott halkan. Az ember felsóhajtott.

- Várjon. Mielőtt tovább mennék, tisztáznom kell valamit. Mindaz, amit eddig elmondottam, Romániában történt. Vagyis pontosabban kifejezve: az 1919 óta Romániához csatolt Erdélyben. Amint látja: lehetett élni. Még akkor is, ha magyar volt az ember. Éppen csak hogy a hivatalokból kilöktek bennünket. De ezzel még nem sokat ártottak a magyarságnak. Mindössze egy gyökértelen, íróasztalba kapaszkodó, úgynevezett "úri társadalmat" kényszerítettek arra, hogy megéljen a maga lábán. Az elbocsájtott hivatalnokok egy nagy része, a gyökértelenebb része, meghátrált a feladat előtt, és repatriált a megkisebbedett Magyarországra. Ezek elvesztek. De aztán maradt egy jókora rész, amelyik megköpte a markát, és szerszámot fogott a kezébe. Ezek néhány esztendő alatt nemcsak lábra álltak, nemcsak meggyökeresedtek és nnegtollasodtak, de hamarosan irányítói és értékmérői lettek a romániai ipari és kereskedelmi életnek.

- Mert tudni kell azt, hogy Romániának az első évtizedben egyetlen gondja az volt, hogy előteremtsen megfelelő számú román hivatalnokot, akik az állam gépezetét továbbvigyék.

Hihetetlen nehézségekkel kellett megküzdenie ezen a téren. Erdélyben egyszerűen nem volt román polgári osztály. Hiszen ez volt éppen az erdélyi románság nagy ereje. Meg kellett tehát teremteni. Minden román parasztyereket mézesmadzaggal csalogattak akkoriban a gimnáziumba. És addig is kabarétréfákba illő hivatalnoki kar lötyögött mindenütt. Négygimnáziumos jegyzők, állomásfőnökök öt elemivel, írni nem tudó vármegyei tisztviselők. Az állásukból elbocsájtott magyar hivatalnokok nevelték ezt a szemenszedett társaságot és hónapról-hónapra jósolták az állam összeomlását, mert, azt mondták: ez így nem mehet! És ment. Mégis ment. De természetesen is, hogy ment. Mert emögött a szerencsétlen, zagyva, félművelt tisztviselőréteg mögött ott állt az egész ország, a maga hihetetlen gazdagságával és nemzeti öntudatával, és nemcsak a jószándékú baklövéseket nézte el, de elnézte azt a féktelen korrupciót is, amit ez a semmiféle morális gátlást nem ismerő szegénylegény-társaság az állam rovására elkövetett. Sőt nemcsak elnézte: pártfogolta. Semmilyen eszközt nem bélyegzett meg erkölcstelennek, ami ennek a nincstelen, újdonsült román tisztviselői karnak az úri középosztály európai szintjére való fölemelkedését szolgálta. Ha lopott a hivatalnok és házat épített rajta: jól van, mondtotta a román közvélemény, egy román házzal több van Kolozsvárt!

Egy évtizedre volt szükség, amíg fölnőtt az új román tisztviselői és hivatalnoki kar. Egy másik évtizedre, amíg ez a paraszti sorból felemelkedett réteg átalakulhatott "úri középosztályá". Mert átalakult. Magára vette szép sorjában mindazokat a hibákat, amiket annak idején az irigyelt és gyűlölt magyar középosztálytól elleshetett.

- Mindezekkel csak azt akarom megvilágítani, hogy az első két évtizedben a változás tulajdonképpen annyiban állott, hogy a magyar "úri osztály" helyett egy román úri osztály termelődött ki. Hogy voltak emellett bizonyos jelenségek, amik nem függtek össze ezzel, az már a románság különösen sovén és gyűlölködő tulajdonságaiból eredt. És bizonyos fokig egy alacsonyabbrendűségi érzésből, ami ott lapult minden román lélek mélyén, még a legeurópaibb külső alatt is. Hogy például hivatalokban nem volt szabad magyarul beszélni. Hogy még a vasútállomásokon is öles táblák hirdették, hogy a magyar szó tilos. Meg ezer ilyesmi. Azonban mindezekről eltekintve az ipar és a kereskedelem továbbra is nyitva állott bárki részére, és amíg a kereskedelem talán kétharmadrészben, addig az ipar majdnem százszázalékosan magyar kezekben volt. - A második évtized vége felé kezdődött csak el, hogy itt-ott bevontak a magyaroktól bizonyos jól jövedelmező iparengedélyeket, és azokat románoknak adták át. Eleinte csak elszórtan jelentkezett ez a tünet, de aztán rendre látszani kezdett benne a törvényszerűség. A vezetés átvétele megtörtént, most már az iparra és a kereskedelemre került a sor. Nagy román vállalatok születtek meg, állami támogatással. Állami támogatást kapott minden román, aki kereskedelmi pályára lépett. Magyar vállalatokra kétszeres adót mértek ki, minden alap nélkül bírságolták őket, és bár mindezek ellen volt jogi orvoslát, de annyiba került az is majdnem, mint a jogtalan bírság.

-Például hozzám egyszer beállított egy borzas fiatalember. Azt mondta, hogy ő adóellenőr. Ez már akkor volt, amikor magamnak éltem és bútorokkal bíbelődtem. "Önnek van egy malma" mondta a fiatalember. "Van" - feleltem neki és oda mutattam a ház mellett álló épületre, ahol a fűrész és a malom volt. De a fiatalember nem is nézett oda. Egy papírost tett le elé. "Fölvettem egy jegyzőkönyvet" - mondtotta - "adócsalásról". "Adócsalásról?" - kérdezem elcsodálkozva. "Igen. Ön bejelentett egy egykőves parasztmalmot, ugye? Én pedig jegyzőkönyvet vettem föl arról, hogy önnél szitás és hengeres műmalmot találtam." Nevetni kezdtem. "De uram" - mondtam neki - "ez itt egy közönséges köves parasztmalom! Jöjjön nézze meg!" A fiatalember is nevetni kezdett erre. "Tudom én azt uram, nagyon jól. De amíg ön ezt bebizonyítja, hogy nem műmalma van, elkölt legalább tízezer lejt. Adjon nekem ötöt és mind a ketten jól járunk!" A fiatalembernek igaza volt, azt én tudtam nagyon jól. Mert amíg bebizonyítom a hatóságok előtt, hogy valóban csak egykőves parasztmalom van, addig valóban egy csomó pénzem elmegy, és egy rakás bosszúságom van. Tehát nem tehettem egyebet, mint nevettem és adtam az adóellenőrnek kétezer lejt. § is nevetett, zsebre tette, megköszönte és elment. A hamis jegyzőkönyvet kettétépvé otthagytta az asztalomon. Hát látja, így ment ez. És amíg csak ez volt, addig még megéltünk valahogy. De aztán egyszerre meggyorsította a folyamatot a Németországból átszivárgó iránzat, mely Vasgárda néven tört rá mindenre, ami nem volt román.

- Először a zsidók kirakatait kezdték beverni. Aztán a magyarokét is. Városok utcáin véresre vertek zsidókat és magyarokat. Kidobták őket a menő vonatokból. Csupa fiatalemberekből állottak ezek az izgágáskodó csoportok, és tudta mindenki, hogy a mozgalom gyökere az egyetemeken van.

-Amikor megkaptam a táviratot, Annának nem szóltam róla semmit. Azt mondtam: üzleti ügyem van Kolozsvárt. Azonnal indultam. November vége volt. Esett az eső. Szürke, gonosz idő volt.

- A vonatban egy zsírosképű fiatalember vad szónoklatot tartott arról, hogy Románia a románoké, és aki nem román, az takarodjék ki az országból. Nem szólt hozzá senki, se jót, se rosszat. Volt aki békítőleg bólogatott feléje és morgott valamit. De a legtöbben hallgatva ültek és maguk elé bámultak. Az egyik állomáson kiszállt az egyik utas. Egy alacsony, bőrkabátos ember. Odafordult a szónokló felé. "Hallja" - mondotta neki románul - "az én feleségem magyar, és az apósomnál jobb ember nincs ezen a földön. Aki rosszat akar neki, annak én beverem a fejét. Aztán maguk beszélhetnek, amit akarnak, taknyosak." Azzal kiszállt.

- Esteledett, amikor a városba megérkeztem. Az utcákon köd ült, s a ködbe bonyált lámpák fényétől az utca kövezetének az a bizonyos könnyes, sötétszürke színe volt, amitől az ember megborzone és összegombolja magán a kabátot. Az egész úton nyugtalan voltam Ilonka miatt, mert a táviratban csak annyi állt: Ilonkával baj van. És én tudtam, hogy Ilonka az a fajta, akivel baj szokott lenni. De nem tudtam, hogy miféle természetű baj lehet. Egylovas kocsival, úgynevezett konflissal cöklettem végig az utcákon. Kolozsvárt mindég ilyenekkel jártam, pedig már alig volt belőlük. A taxik rendre kiölték őket. Egy sovány szürke ló volt az ócska kocsik elé fogva. Emlékszem jól ma is: a jobb hátsó lábára erősen sántított. Öreg, mogorva kocsi ült a bakon, bajusza egészen elfödte a száját. Bemondtam neki az utcanévet. Magyarul. Aztán elismételtem románul is. "Jó, jó" - dörmögött rám magyarul a kocsi - "értem én már". Aztán mentünk.

- Fényesre lakkozott autók rohantak el mellettünk. Kivilágított kirakatok előtt emberek ácsorogtak, felhajtott gallérral. A nyugtalanság egyre erősebben akaszkodott belém. Éreztem, hogy Ilonkával történt valami.

- Az özvegyasszony elém jött az ajtóba. "Ne küldje el a kocsit" - mondotta - "Ilonka a kórházban van". Odakiáltottam a kocsinak, hogy várjon. A hangom reszketett. Aztán az özvegyasszony gyors szavakkal elmondta, ott az ajtóban. Ilonka reggel elment az egyetemre. Délelőtt egy fiatalember jött, akinek több helyen vérzett az arca, és azt mondta, hogy Ilonkát kórházba kellett szállítani. Megverték a románok, az egyetem előtt. Azt mondták, hogy magyaroknak nem szabad az előadásokra menni, és Ilonka nem engedelmeskedett nekik. Erre megverték. Botokkal verték, mondta az özvegyasszony, és a szája széle sápadt volt, és az arcán folytak a könnyek.

- Beugrottam a kocsiba és megmondtam a kórház nevét. A kocsi szótlanul indította el a sánta lovat. Egy idő múlva hátrafordult felém és ezt dünnyögte: "Meddig lesz ez még így, tekintetes úr, azt tessék megmondani? Meddig tűri az Isten?"

- Ilonka mosolygott az ágyban, amikor meglátott jönni. Feje be volt kötve, arca fehér volt, mint a fal, de mosolygott. Körülötte mindenütt virágok álltak, az asztalon, az ablakdeszkán, a földön. Különszobában volt. A függönyök összehúzva, barátságos meleg, orvosságsszag. Halványsárga lámpaernyő szűrte meg a világosságot. Két leány és három fiatalember volt nála a szobában. Sorra bemutatkoztak. Nem értettem meg jól a neveket, de azért az egyik névre mégis meglepetten kaptam föl a fejemet. "Dimitre Busica." Így hangzott a név. Egy lány pillantású nyurga fiatalember volt, aki ezt a nevet kimondotta. Észrevehette arcomon a meglepetést. Mind észrevették, akik a szobában voltak. "Mélyen elítélem az eseményeket" - mondotta elvörösödve a pillantásom alatt - "és azért jöttem el, hogy kijelentsem a kolléganőnek, hogy bár ezek a felelőtlen durvaságok a román ifjúság nevében történnek, a román ifjúság nagy többsége nem azonosítja magát az izgágáskodókkal. A román ifjúság és a román nép komolyan értelmezi az emberi jogokat, és olyan országot akar, melyben béke, demokrácia és valódi humánus uralkodik. A román ifjúságnak és a román népnek semmi köze a vasgárdistákhoz, akik idegen pénzeket igyekeznek felkavarni az ország rendjét..."

- Körülbelül ezeket mondta el nekem ott nagyhírtelen az a fiatalember, aztán meghajtotta magát, majd Ilonkához ment, és tőle is elbúcsúzott. A többiek is búcsúztak. Ketten maradtunk. Odaültem az ágy szélére. "Fáj valamid?" - kérdeztem és éreztem, hogy csak egy aggódástól reszkető apa kérdezhet ilyen ostobát. Ilonka halkán elnevette magát a fehér kórházi ágyon. "Ha azt mondanám, hogy nem, akkor hazudnék." "Hol sérültél meg?" "Itt a fejemen... meg a hátamon... a többi jelentéktelen. Két bordám eltört. Tapostak rajtam, mikor elestem. Belső sérüléseim szerencsére nincsenek." Olyan higgadtan és tárgyilagosan mondta ezeket, mintha nem is órála lett volna szó, hanem egy idegen betegről, akit kezelnie kell. A kezem ököbe szorult, és izzadni kezdett a homlokom a dühtől. Jött, hogy fölgorjok és megkeressem azt, aki

taposott rajta, az én leánykám, és kicsavarjam a nyakát, mint a csirkének. Ilonka megérezhette, hogy mi van bennem, mert azt mondta: "Nem ők a hibásak, édesapám. Őket csak földühítették ellenünk azok, akik háborút akarnak. Hitlerék dolgoznak itt is." Az a fekete fiatalember jutott az eszembe. "Kicsoda volt ez a román?" "Busicának hívják. Harmadéves orvostanhallgató. A demokratikus érzelmu diákság vezetője."

-Rövid pár perc alatt már harmadszor találkoztam ott az Ilonka ágya mellett ezekkel a politikai kifejezésekkel. Nem szerettem a politikát, nem is sokat törődtem vele. Csak annyit tudtam felelni rá: "Kellemes hangja van, bár kissé lágynak látszik az egész ember..." Ilonka újra nevetett. "Az biztos, hogy nem tartozik a fanatikusok közé. De nagyon komoly és nagyon megbízható, és fölötte áll mindannak, ami ma a világban történik. Ezt elhiheti édesapám."

- Különös volt. Ültem a leánykám ágya mellett és úgy éreztem, hogy aki onnan az ágyból hozzám beszél, az fölöttem áll valamiképpen, és mérhetetlenül messze tőlem. Olyan dolgokról tud, amik kívül esnek az én világomon. Ültem és hallgattam. És Ilonka beszélt. Szavakat mondott, amikre nem tudtam figyelni, mert közben folyton azokra a fickókra kellett gondoljak, akik rajta tapostak, rajta, az én kicsi leánykám. Fülemet megütötte olykor egy-egy szó. Demokrácia... Hitler... emberi jogok... diktatúra... szociális világrend... Idegen szavak voltak. Ott a hegyek között, ahol én éltem, nem is volt jelentőségük. És furcsa volt az Ilonka szájából hallani őket. Ültem az ágy szélén és hallgattam. És valahogy olyan tehetetlenül messze voltam Ilonkától és a szavaktól, amiket mondott. De éreztem valamiképpen, hogy ott bent a városban, ahol a konfliktus is azt kérde az embertől, hogy "meddig lesz ez még így", ott új világ készül ezekből a szavakból és ennek az új világnak az erjedéséhez tartozik az is, ami Ilonkával történt.

- Aztán benyitott az ápolónővér, egy idősebb, derűs apáca, akinek szelíd mosolya és mély erélyes hangja megnyugtató ellentétet képezett, és tudtomra adta kedvesen, hogy "a látogatási idő letelt és a betegnek nyugalom kell". Elbúcsúztam Ilonkától. És először az életben éreztem azt, hogy fölneveltem egy gyereket, aki kilépett az én ösvényemről, és ezentúl a saját ösvényén jár, és én már többé nem tudok segíteni rajta, még csak mondani sem tudok sokat, ami befolyással lehetne az útra, ami előtte áll. Csak a szeretetemet adhatom neki, részvéteimet a betegágya mellett, egyebet semmit.

- Különös, hogy éppen Ilonkánál éreztem ezt először, aki a legfiatalabbik volt és amellel még leány is. De a fiúk valahogy még mellettem voltak abban az időben. Lajossal a kórház folyosóján találkoztam össze. Karonfogtam és magammal vittem. "Ilonkának nyugalom kell" - mondtam neki - "úgy rendelte a nővér". Beültünk egy vendéglőbe. Lajos beszélt a doktorátusáról, az értekezésről, amin dolgozik és terveiről a doktorátus után. Szóba hoztam azokat, amiket Ilonkától hallottam. Azt a titkos erjedést, ami a felszín alatt folyt már, s aminek az iránya, Ilonka szerint, rettenetes katasztrófák felé és azokon át egy új világrend kialakulása felé mutatott. Lajos csak legyintett. "Felelőtlen csőcselék agresszivitása az egész" - mondta - "a kilengések tarthatnak ideig-óráig, de az emberiség nem térhet le miattuk a nemzetközi jog alapjairól". - Érdekes, hogy Ilonka mennyivel hamarabb ismerte föl a helyzetet, mint a fiúk. A nacionalizmus küzdelmét egy másik nacionalizmus ellen és a demokrácia harcát az internacionalizmussal. Felismerte és állást foglalt, még mielőtt mi többiek tudhattuk volna, hogy miről is van szó.

- Három napig maradtam akkor bent Kolozsvárt, aztán hazamentem. Otthon elmondottam Annának a dolgot. Anna sírt. Az asszonyok szeretnek utólag sírni. Azon, ami "történhetett volna". Amikor már tudják, hogy nem történt meg. Néhány hét múlva Lajos ledoktorált. Majd beállt egy magyar ügyvéd irodájába. Később behívták katonának. Bessarábiába került. Sok embert hívtak be akkoriban katonának. Valami mozgott a felszín alatt, ahogy Ilonka mondta. Néhány ország gazdát cserélt megint. Felvidékre bevonultak a magyar csapatok és mi lent a papnál könnyes szemmel hallgattuk a felszabadult felvidéki magyarok örömmujjongását a rádión keresztül. Közben megtörtént a vasgárdisták felszámolása is. Az hírlett, hogy százával lőtték agyon az embereket, és egy-egy város piacán három napig is hagyták temetetlenül heverni a hullákat, hogy mindenki lássa és megrémüljön. Zagyva dolgok történtek. De oda föl hozzánk, a fűrészhez, csak egyes hírcafatok jöttek, eltorzítva, fölnagyítva, ahogy egy sereg vénasszony már végigsopánkodta és mind toldott hozzá valamit, mielőtt továbbadta volna. De én nem sokat törődtem ezekkel a hírekkel. A mások dolgai voltak, nem az enyéme.

- Egy nap, amikor lent jártam a postán, hosszú szekérsort láttam állani a falu utcáján. Nagy, nehéz kőberes szekerek voltak, elcsigázott lovakkal, fáradt és borotvátlan emberekkel. A szekereken asszonyok és gyermekek, meg ládák és batyuk, és a gyermekek sírtak és sok

asszony is sírt. Besszarábiai menekültek voltak. Az első menekültek, akiket életemben láttam. Szállást kerestek, ahol megpihenhetnének.

- Megláttam egy szekeret, amelyiken egy asszony ült és két apró gyerek. Az asszony férfinadrágot hordott, sáros bakancsokat, és a feje be volt kötve egy kendővel. De látszott rajta, hogy valami jobbféle lehetett, nem abból a kasztból való, akik kóberes szekereken szoktak utazni. Olyan volt a keze és az arca. Odamentem hozzá. "Jöjjenek hozzám" - mondtam - "kissé fönt lakom ugyan a hegyekben, de van hely bőven és néhány napra szívesen látom." Az asszony hálásan nézett reám. "Köszönöm" - mondotta és a szemében megcsillant egy könnycsepp - "az uram már reggel óta hiába keres egy csúrt, ahova bemehetnék..." Aztán előkerült az ura is. Bemutakoztunk egymásnak. Elmorogta a nevét, de akkor sem értettem meg, ma sem tudom, hogyan hívták. Fölveztettem őket a házukhoz. Én mentem elől az úton, mellettem jött a férfi, az asszony hajtotta a lovakat. A gyermekek nyöszörögtek a szekérben. Keveset beszélünk egymáshoz menet közben, mindössze néhány szót. Románul. Tudja, hogy van az. Mikor az ember a maga békés és nyugalmas életében, a maga biztos egyensúlyában összetalálkozik valakivel, aki ezt az egyensúlyt elvesztette, aki lezuhant valahonnan, aki bajban van, otthontalan, gazdátlan és céltalan: valahogy nincs mit mondjon neki az ember. Mert amit mondhatna, az vagy banalitás, vagy durva és tapintatlan, vagy csak egyszerűen távolálló és érdektelen annak a számára, aki bajban van. Aki menekül. Aki az otthonát veszítette el. Az olyan embernek nem mondhatjuk azt, hogy nézze, milyen szép itt az erdő, vagy hogy nézze, ott fönt lőttem a múlt ősön egy bikát... és nem is kezdhethetjük el faggatni, hogy föltépjük benne azokat a sebeket, amelyekről nem tudunk, csak annyit érzünk, hogy ott vannak valahol és fájnak. Nem beszéltem. Ő sem beszélt. Csak mentünk egymás mellett az úton, és mögöttünk csikorgott a kóberes szekér.

- Este aztán, mikor az asszonyok már aludtak, s mi még ott maradtunk egy pohár bor mellett az asztalnál, akkor fölfakadt belőle a szó. Elmondta, hogy földbirtokos volt, ott Besszarábiában. Orosz. Apja még a cárt szolgálta. Aztán Romániához csatolták őket, és bár a földekből elvettek sokat, azért még lehetett élni. Egy malma is volt. És szép régi ház, amit még a nagyapja épített. Megmutatta a ház fényképét is. Széles, földszintes udvarházat mutatott a kép, előtte rózsák és egy kis lugas, és a lugas mellett egy szakállas öregember állt, és azt mondta, hogy az az apja, aki cári tiszt volt, s aki már nem él. "Most megint az oroszoké lett Besszarábia" - mondtam - "mint ahogy a magyaroké lett újra Felvidék". Az orosz rám nézett. Nézett egy darabig, aztán azt mondta: "Nem uram, nem úgy. Besszarábia nem az oroszoké lett, hanem a bolsevikoké." "A bolsevik nem orosz és nem román és nem magyar" - mondotta később - "a bolsevik egy olyan ember, aki elégedetlen, irigy és tele van gyűlölködéssel. Mindenkit gyűlöl, aki nem úgy gondolkozik mint ő, mindenkit gyűlöl, aki jobb körülmények között él, mint ő és mindenkit gyűlöl, akinek van valamije. És akit gyűlöl, azt megöli."

- Sokat gondoltam vissza később erre a beszélgetésre. Amikor nálunk is felütötte a fejét a gyűlölködés, ilyen meg olyan jelszavak és a jelszavak emberei könnyörtelenül meg akartak ölni mindenkit, akit gyűlöltek. Bolsevikok voltak ezek is, éppen olyanok, mint amilyenekről az orosz beszélt akkor, azon az estén, az asztalomnál. Elégedetlenek voltak és irigyek és

gyűlöltek mindenkit, aki szorgalmasabb volt, ügyesebb volt és jobban élt mint ők. És mégis azt hirdették magukról, hogy a bolsevizmus ellen harcolnak. Látja, én olyankor visszagondoltam arra az oroszra, és nem hittem el nekik ezt. És nekem lett igazam. Hát mondja: harcolnak azok, akik színes ingeket viselnek és a jelszavakat kiabálják? Védik a hazát? Na látja. Csak bent, az országon belül. Az irodákban, a raktárakban, ahol rabolni és osztozkodni lehet a másén, ahol gyilkolni lehet anélkül, hogy a másiknál is fegyver volna. Ott igen, ott harcolnak. A rend és a tisztesség ellen. A mások vagyona ellen. De a harctereken? Annak az orosz embernek igaza volt. Van egy bizonyos emberfajta, aki nem orosz, nem román, nem magyar és nem német. Aki csak rest, és ezért elégedetlen. Aki tehetségtelen, és ezért irigy. Aki gyűlölködő és mindenkit meg akar ölni, akitől elvehet valamit. Aki nem akar egyebet, mint munka nélkül hozzájutni valamihez, osztozkodni a másén. És gyilkosságokkal csinálni magának helyet a világban. Mindegy, hogy minek nevezi magát. Mindegy, hogy milyen jelszó nevében fosztogat és milyen zászló alatt vonul föl az utcákon. Végeredményben egy és ugyanaz. Homo bestialis. Állatember. Az a besszarábiai orosz bolseviknek nevezte őket akkor, mert ő csak ezen a néven ismerte ezt a fajtát. De mindegy, hogy milyen nevet adunk nekik. Nem a név a fontos. Nem a szín, a jelszó, a lobogó. A felfogás és a módszer mindég ugyanaz. Homo bestialis.

- Három napot töltöttek nálunk a menekültek, aztán továbbmentek. Lekísértem őket a

faluig és néztem, ahogy beálltak a szekérsorba és ahogy elindultak, lassan, mint egy nyikorgó óriási kigyó kúsztak tova az országúton, és én akkor arra gondoltam, hogy milyen félelmetes a világ és milyen szörnyűséges az ember.. . és arra gondoltam, hogy mi lenne, ha egyszer én is így kellene beálljak egy szekérsorba és menjek idegen országutakon, üzötten és hontalanul, egy ismeretlen jövő felé. - Elképzélhetetlen volt. Valószínűtlen és vad, mint egy gonosz álom. Jogrendben élünk, törvények őrködtek fölöttünk... pedig ha visszagondolok, már akkor látnom kellett volna, hogy a jogrend, amelyben bízunk, belül üres volt, a törvények számai rothadtak és lazák, mert mindezek mögül hiányzott az egyetemes emberi szolidaritás. Már akkor tudnom kellett volna, hogy mind az országútra kerülünk egyszer.

- Egy napon fölött a faluból a csendőrőrmester egy katonával. A katonát kint hagyta az udvaron, ő maga bejött velem a szobába. Zavart volt, és nehezen akart előhozakodni a szóval. Bort tettem elébe. Jóféle román volt az a csendőrőrmester, gyakran járt fönt nálam máskor is. Én láttam el fával, liszttel. Egy szobára való juharfabútort is készítettem neki egyszer. Meg voltak más közös üzleteink is. "Domnule mérnök" - nyögte ki végül is - "parancs jött, hogy el kell vegyük a magyaroktól a puskát". Értelmetlenül nézhettem reá, mert elvörösödött és vállat vont. "Nem tehetek róla uram, ez a parancs. Nem én csinálom a parancsokat, hanem a nagyfejűek. Nincs véletlenül egy olyan puskád is, ami nincs beírva az engedélyedbe?" Volt. Két puskára szólt az engedélyem, de éppen abban az évben vettem egy harmadikat is, amit még nem jelentettem be. Az őrmester magával vitte az engedélyemet a hozzávaló két puskával, a harmadikat pedig meghagyta. "Itt vadászatsz vele, uram" - mondotta - "itt fönt nem jár az ördög sem. Csak másfele ne menj vele. S ha lehet.. . ne nagyon lássák az emberek".

-Ezzel kezdődött. Ha mind olyanok lettek volna Európában legalább a törvény alantasabb közegei, mint amilyen az a csendőrőrmester volt, ma sokminden másképpen lenne. De nem olyanok voltak. A középületeken nemsokára öles falragaszok jelentek meg: "Egy barázdát sem a szent román földből!" Aztán megtudtuk, hogy tárgyalások folynak a Dunán, egy hajón, Magyarország területi igényeiről. Akiknek rádiójuk volt, naphosszat a híreket lesték. Nekem nem volt rádióm. Isten tudja, miért nem volt. Nem éreztem a szükségét. Talán mert ott fönt a hegyek között idegen lett volna a hangja. Nem tudom.

- A hangulat erősen kezdett emlékeztetni azokra a napokra, amikor a magyar csapatok bevonultak Felvidékre. A hajót, amelyiken a tárgyalások folytak, Zsófiának nevezték. Mindenki a Zsófiáról beszélt. És Teleki Pálról, Csákyról, Horthyról. Olyan volt a levegő, mintha láthatatlan villanyárammal telítették volna. Láthatatlan izzásban volt minden.

- Egy nap megérkezett Lajos és Ilonka. Azt mondták, hogy nem jó most Kolozsvárt lenni. Egymást érik a tüntetések, a magyarok kirakatait beverik, és beszélni sem szabad magyarul az utcán. Lajos nemzetközi bíróságot emlegetett, ahova vinni kellene a sérelmeket, Ilonka pedig csak rázta a fejét erre, és azt mondta, hogy nem érne semmit, mert minden nemzetközi fórum csak a nagyhatalmak érdekeit képviseli. Hallgattam őket, amikor vitatkoztak és csak csóváltam a fejemet. Anna néha félrehúzódott és sírt. Ő is megérezte azt, amit én. Hogy túlnóttek rajtunk a gyermekeink, elhagytak, másfelé mennek, és mi nem tudunk többé lépést tartani velük.

- Aztán lecsapott a hír, hogy a Zsófia visszament Budapestre, a tárgyalások megszakadtak, és a kérdés elintézését németolasz döntő"bíróságra bízták. Nekem az volt az első gondolatom, hogy vajon mi közük lehet a németeknek, meg az olaszoknak ehhez, de Lajos már készen volt a felelettel is: "ez azt jelenti, hogy német-olasz érdekszférába kerültünk". "Ez azt jelenti" - tette hozzá Ilonka - "hogy belépünk a háborúba. Egy időre diktatúra alá kerülünk és az emberi szabadságjogok megszűnnek". "Ha magyar kormányzás alá kerülünk" - vetette ellent Lajos - "akkor soha sem szűnnek meg a jogok. A magyar tiszteli a jogot". "Ha ránk nehezedik egy totális rendszerű állam súlya, felülkerekednek azok a szélsőséges elemek, akik nem ismernek emberi jogokat." Ezt Ilonka mondta. Én pedig csak hallgattam, mint aki mellől elfordul lassan a világ.

- Aztán megtörtént a bécsi döntés. Nyár vége volt. Nálunk odafönt már akkor sárgulni kezdtek a levelek, s esténként a ködnek őszi szaga volt.

- Lent jártam éppen a faluban. A posta miatt. A hivatalt zárva találtam. Hátra kerültem a postamesterkisasszony lakásához. Egy román leány volt a postáskisasszonyunk, valahonnan Déva mellől való. Egy nővére lakott vele, meg az özvegy édesanyja. Tudtak mind jól magyarul is. A lakásban együtt találtam őket, ott ültek a rádiónál. Es velük volt az állami tanító is, meg a két tanítókisasszony. Románok mind. Sápadtan és zavart tekintettel néztek reám, amikor benyitottam. A postáskisasszony fölugrott és elém jött. Odaadtam neki a leveleket, és átvettem tőle a postámat. Mondtam neki néhány tréfálkozó szót is, ahogy az ilyenkor szokás,

de nem nevetett, mint máskor. "Magának könnyű" - mondotta keserűen - "maga magyar". És a szemében könnyek voltak. Csodálkozva néztem reá. "Nincs rádiója?" - kérdezte. "Nincs." "Észak-Erdélyt odaadták Magyarországnak."

-Nem tudom, hogy mondtam-e valamit, vagy sem. Egyszerre csak kint voltam az utcán. Szerettem volna sietni, rohanni valakihez, aki hozzám tartozik, akivel beszélni tudnék erről. Elindultam a paplak felé. Itt-ott embercsoportok álltak a kapukban. Komolyak voltak és halkán beszéltek. Egy ember odajött hozzám és megállított. "Hallott valamit a mérnök úr erről...?" "Most megyek a tiszteletes úrhoz." "Megyek én is." Nem mondtuk ki szóval, mégis tudtuk mind a ketten, hogy miről beszélünk.

- A papnál sokan voltak. Szólt a rádió. A pap kövér arcán könnyek folytak végig, fénylett a szeme tőlük és az arca egészen maszatos volt, mint egy gyereké. A rádióból magyar katonadal harsogott. Mikor meglátott, hozzám szaladt és megölelt. "Felszabadultunk!" - lihegte - "felszabadultunk. Elővehetjük a toronyból az eldugott lobogót!"

- Az eldugott régi lobogót. Ahogy hazafele léptem, folyton a zászlóra kellett gondoljak, amit aralak idején elvittek tőlem az idegen katonák. En nem rejtettem el semmit. Vajon én nem voltam olyan jó magyar, mint ez a pap? Vajon az, amit én bent, magamban rejtegettem huszonkét évig, nem ér-e annyit, mint egy lobogó? Nem lobogó az is, amit magamban dugdostam ennyi éven keresztül és magányos perceimben meglepgettem az emlékezéssel együtt? Izgalom siettette a lépteimet, hogy minél előbb elmondhassam otthon is a nagy hírt. Fent a falu fölött, a község gulyája mellett, régi bakanótákat énekelt részeg hangon két öreg pásztor. Anna összecsapta a kezeit, amikor elmondtam neki a nagy újságot. Önkéntelenül szakadt föl belőle az első gondolat: "akkor maga megint erdőmérnök lesz!" Anyyira jellemző volt Annára, hogy erre gondolt először.

- Lajos és Ilonka összenéztek. "Helyreáll a régi jogrend" - mondotta Lajos és felderült az arca. "Szabad népek országa leszünk!" Csak Ilonka nem nevetett. "Jön a diktatúra" - mondotta elgondolkozva. "A németek ajándékot adtak Magyarországnak, és az ajándéknak ára lesz."

- Most, hogy visszagondolok reá, megdöbbenek attól, amit Ilonka akkor mondott. Honnan tudhatta ő már akkor olyan tisztán és világosan mindazt, ami később bekövetkezett? Vagy csak megérzés volt? Ösztön?

- Másnap feljött hozzám a csendőrőrmester. Az a bizonyos. Arca ráncos volt a gondtól és az aggodalomtól. Bejött hozzám a szobába. "Uram' -mondotta- "te tudod, hogy én nem voltam rossz ember. De most mit csináljak? Menjek el? Hova menjek? Családom van, gyermekeim. Megszerettük itt. Szívesen lennék itt nálatok egyszerű paraszt. Merjek itt maradni?" "Persze hogy maradhatsz" - feleltem neki - "mi magyarok nem bántunk senkit, amiért más nyelven beszél". Harmadnapra rá azt hallottam, hogy éjszaka kővel verték be a csendőrség ablakait. Negyednapra lementem a faluba. Az őrmester akkor rakta föl szekérre a családját. Arca komor volt. Nem is köszönt vissza, amikor elmentem mellette. Gyűlöletet vertek beléje a kövek, melyek beütötték az ablakait.

- Bárhogy igyekeztem később visszagondolni azokra a napokra, nem tudtam rájönni, hogy hol kezdődött a baj. Látszólag mindenki csak örvendett, és senki sem gondolt bosszúra. Néhány gúnyos megjegyzés esett ugyan, amikor a román hivatalnokok ész nélkül menekülni kezdtek, de egyéb semmi sem történt. Aztán román katonaság vonult végig a vidéken. Dühösek voltak, különösen a tisztjeik. Itt-ott raboltak. Az emberek behúzták a nyakukat és azt gondolták: ha eddig kibírtuk, már az utoljába nem halunk bele. Aztán megérkeztek a honvédek.

- Mikor az utolsó román katonák kivonultak a faluból, a pap maga ment föl a toronyba. Meghúzta a harangot, és elővette az eldugott lobogót. A harangszó messzire elhallatszott a hegyek között, és mindenki tudta, hogy mit jelent. Ünnepeyes, lelkesült harangszó volt. Mi is meghallottuk odafönt. Elővettem a ládából régi fekete ruhámat. Huszonhárom évvel ezelőtt volt rajtam utoljára. Anna kivasalta, és a könnyei ráhulltak a forró vasalóra. Fölvettem a ruhát, kicsit szűk volt ugyan, s aztán elindultam benne le a faluba. Lajos jött csak velem. Anna s Ilonka otthon maradtak.

- A ruha kényelmetlen volt és erősen naftalinszagú. A fekete cipő is szorított. De azért valami végtelen nagy ünnepeyesség volt abban, ahogy akkor lefele mentünk a fiammal. Dél volt. Sütött a nap. Langyos koraőszi szél járta a patakot és hűvös mohaszagot hozott az üverekből. Az irtásokon virágzott még az epilóbium, és néhol már tarnicsot is lehetett látni és itt-ott egy-egy sárga foltot a fák között.

- Mentünk. És én meséltem a fiamnak arról a régi Magyarországról, amelyik otthagyt

engem huszonkét évvel ezelőtt, és amit meséltem róla, az mind szép volt. Hiszen így van ez mindég, ha a múltról mesélünk a fiainknak. A csúnyát nem szívesen mondjuk s többnyire el is feledjük.

- Aztán feltűnt a falu. A torony. A tornyon a zászló. Megálltam és levettem a kalapomat. Lajos csodálkozva nézett reám, aztán ő is megállt és levette a kalapját. "Mégis csak szép ez a három szín" - mondtam egy idő múlva és éreztem, hogy könnyes lesz a szemem. "Szép" - bólintott a fiam - "törvényt, jogot és igazságot jelent". Még álltunk ott egy ideig és néztük az erdők közül kinyúló fehér templomtornyot, melyen a szabadság zászlaja lengett. Aztán föltettük a fejünkre a kalapot és mentünk tovább.

- A magyar csapatok már a faluban voltak, mire leértünk. Az iskola előtt nagy díszkapu állt, felcícomázva virágokkal, fenyőgallyakkal és kis zászlócskákkal. A díszkapu alatt ott állt a papunk, és éppen az ünnepi beszédet mondta. Előtte néhány aranygombos tiszt, odébb gépkocsik, katonaoszlopok. A katonák sapkáján virág, és nagy tömeg ember a piacon. Ünnepeles, nagy pillanat volt.

- Talán ismeri azt az érzést, mikor az ember mellében, belül, úgy megfeszül valami, hogy könnyet sajtol a szemekbe és az ember kiegyenesedik és áll feszesen és a torka összeszorul, pedig szólni szeretne, kiáltani egy nagyot, lelkeset... nem tudom, ismeri-e ezt az érzést. Ezt éreztem én akkor, ott a falu piacán. Amikor a pap a beszédet mondta a díszkapu alatt, majd egy alezredes felelt neki. A szavakat nem lehetett érteni, de hallani lehetett a beszéd magyar muzsikáját, és az ember ott bent a mellében érezte, hogy milyen rettenetes nagy dolog az, ami történik. Hogy egyenruhás emberek vannak a faluban, akik magyarul beszélnek hozzánk. Akik ugyanazt a három színt viselik a sapkájuk gombján, amelyeket elvettek tőlünk huszonkét évvel ezelőtt.

- Aztán véget ért az ünnepség. Még elénekeltük a Himnuszt, a katonák tisztelegve álltak, barázdás arcú vén havasi férfiak arcán könnyek csorogtak végig... majd vezényszó harsant, feldübörögtek a gépkocsik motorjai, leányok szaladtak elő és virágokat dobáltak az útra, a nagy poros kerekek elé, és a honvédcsapatok végtelennek tetsző menetben vonultak át a díszkapu alatt. Harsogtak réghallott vidám katonadalok, por szállt föl magosra az útról, az emberek éljént ordítottak, amíg csak berekedtek... aztán elvonultak a katonák és lassan a por is leülepedett, és mi még mindig ott álltunk a piacon és nem jött szó a szánkra. Csak néztük a díszkaput és a zászlókat és éreztük, hogy valami felségesen nagy dolog történt velünk. . . és újra hazánk lett a föld, mely huszonkét évig csak otthonunk volt.

- Egy gépkocsi jött és megállt az iskola előtt. Két tiszt szállt ki belőle. Tömeg sereglett a gépkocsi köré. Az egyik tisztnél papírtekercs volt. Kibontotta és fölragasztotta az iskola falára. Élénk színekkel festett kép nézett reánk a falról. Zöld hegyek, fehér templom, nagy piros betűk. Ez állt rajta: "Erdély újra magyar!"

- A tömeg a képet nézte és a felírást. Mind a felíratot néztük. Csönd volt. Aztán a tiszt szembefordult velünk. Hetykebajszú fiatalember volt. Két aranycsillagot láttam a gallériján. "Na, emberek! Elhoztuk maguknak a fölszabadulást!" Hetykén, szinte kötekedő hangon mondta ezt. "Tartsa meg az Isten" - felelte egy öregebrendű ember és a tömeg utána mormolta: "tartsa meg az Isten". Volt aki megbillentette a kalapját is. "Nahát" - szólt reájok a tiszt, azzal megindult vissza a gépkocsihoz.

- De akkor történt valami. Az az idősebb ember, juhászpásztor volt a községnél, előbbre lépett és utánaszólt a tisztnek: "Engedelmet instálok, tiszt uram!" "Na mi van öreg?" - állt meg a fiatalember. "Már engedelmet instálok a tiszt úrtól, hogy így parasztosan megállítom. De megkérném illedelemmel: szíveskedjék már elmagyarázni nekünk, hogy mit es jelentsen ez itten, hogy aszongya: Erdély újra magyar?" "Mi?" - horkant föl a tiszt - "ezt még magyarázni is kell maguknak? Hát azt jelenti, hogy Erdély újra a mienk lett! Újra magyarrá tesszük! Nahát!" Az öreg pásztor megcsóválta a fejét és csak ennyit szólt: "Már pedig, szóm zokon ne essék, tiszt uram, de münk eddig is magyarok voltunk..."

- Hogy az a hetykeképű főhadnagy meghallotta-e, vagy nem, amit az öreg mondott, azt nem tudom. Mert sietett nagyon, s már félig a gépkocsiban volt, amikor ezek a szavak estek. De mi, akik ott állottunk, meghallottuk, később sokszor eszünkbe jutott az a falragasz és amit az öreg mondott. Legalább is nekem nagyon sokszor az eszembe jutott.

- Tudja: nekem semmi porcikám sem kívánta, hogy újra erdőgondnok legyek. Megszoktam a szabad életet, s nem kívánkoztam vissza semmiféle irodába. Anna, ő titokban folyton azt remélte, hogy visszakerülünk újra abba az erdőgondnoki házba, ahonnan az életünk valamikor elindult. De én nem. Azonban bevallom, számítottam arra, hogy visszahívnak. Számítottam?

Nem. Elvártam. Elvártam, hogy odajöjjenek hozzám és följánlják a régi állásomat, amelyikből a románok kidobtak. Természetesnek vettem, hiszen a románok mind elmentek, és az csak természetesnek látszott, hogy az üresen maradt hivatalokat velünk töltik be, akik huszonkét évig csak azoknak a hivataloknak az előszobájáig juthattunk el.

- Azonban nem ez történt. A hivatalokat Budapesten osztogatták. Éspedig azoknak osztogatták, akik ott voltak. Akiket a protekció előretolt. Csupa miniszteriális urak sógorai és unokaöccsei, sógorok és unokaöccsök iskolatársai és az iskolatársak barátai lepték el az erdélyi hivatalokat. Olyanok, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy miféle emberek élnek Erdélyben, és hogyan élnek. Csak egyszerűen jöttek, átvettek minket, mint ahogy egy juhnyáját átvesz az újonnan szerződöttetett pásztor, és uralkodni kezdtek rajtunk. És ez minden vonalon így volt. Emlékszem, micsoda megbotránkozást keltett, amikor a kolozsvári színház élére egy pesti színigazgatót küldtek, aki azzal a nyilatkozattal érkezett le hozzánk, amilyenel a szerezcsenek közé kiküldött angol tisztviselők szoktak - "kultúrát hozok Kolozsvárnak". És aztán hozott egy olyan csapnivalóan rossz harmadrangú színházat, ami nyomába sem léphetett a mi huszonkét éven át nehezen fenntartott kolozsvári magyar színházunknak.

- Tudja, ezek a különböző szavak, hogy "anyaországi", "regáti", meg "ejtőernyős", meg az ilyesmik, ezek nem a román propaganda hatására születtek meg. Azok az urak, akik jöttek, valóban "anyaországiak" voltak, akik az anya fölényével érkeztek meg közénk, mintha mi mind kiskorú gyermekek lettünk volna. Az anya fölényével, de a mostohaanya szeretetével. Úgy viselkedtek éppen, mint azok a "regátiak", akiket a román uralom alatt annyira megszoktunk már. Akiknek egyetlen céljuk az volt, amikor hozzánk jöttek, hogy a lehető legrövidebb idő alatt megszédjék magukat és minden nálunk összekaparható értéket átvigyenek a Kárpátokon túlra. Óromániába, vagy ahogy ők nevezték: a regátba. Még az ejtőernyős elnevezés is nagyon jól illett ezekre az urakra, mert valóban olyan váratlan hirtelenséggel pottyantak alá a levegőégből minden pozícióba, akárha ejtőernyőn eregették volna őket.

- Nézze: nem jó különbséget tenni az emberek között. Nem is szabad. Még kevésbé jó és még kevésbé lenne szabad különbséget tenni az egy nyelvet beszélő emberek között. Mi magyarok pedig már végképpen nem engedhetjük meg magunknak ezt a fényűzést, mert hiszen amúgy is olyan kevesen vagyunk. Azonban ez a megkülönböztetés nem tőlünk, erdélyiektől indult ki. Az újonnan érkezettek szájából hallottuk először, hogy "rossz magyarok", sőt hogy "oláhok" vagyunk. Ők kezdték ezt el. Aztán már a bevonuló katonaság mellett ott voltak azok a bizonyos "tanácsadók", akik anélkül, hogy valaha az életben köztünk jártak volna, szemrebbenés nélkül döntötték el, hogy ki közöttünk a "jó magyar" és ki a "rossz magyar". A megkülönböztetés kulcsára elég hamar rájöttünk. Jó magyar volt az, aki sietett hajlongani, bokát csattogtatni és amellet rekedségig ordította, hogy mennyit szenvedett a huszonkét év alatt. Aki nem csinálta ezt, az gyanús volt. És aki sokáig gyanús maradt, arra rányomták a bélyegzőt, hogy "rossz magyar".

- Két hónapig vártam, hogy talán majd eszébe jutok valakinek. Aztán beutaztam az erdőigazgatóságra. Egyszerűen csak jelentkezni akartam. És meg akartam mondani, hogy ha híjával vannak a munkaerőnek, hát ideiglenesen elvállalhatnék valamit. Nem azért, mintha szükségem lett volna a hivatalra, csupán azért, mert segíteni akartam.

- Az erdőigazgatóság bejáratánál is ékeskedett a nagy falragasz: Erdély újra magyar! Nem is egy, hanem két példányban. Egyik jobbra, másik balra a bejáratától. Csupa ismeretlen arcokat találtam a hivatalokban. Valakit megkérdeztem, hogy bent van-e az erdőigazgató. A tisztviselő végignézett rajtam. "Nem hiszem, hogy most fogadná magát." "Miért?" "Be van jelentve?" "Nem." "Hát azért." "Akkor bejelentem magam" - mondtam - "elvégre régi erdőmérnök vagyok én is." A tisztviselő megdöbbenve nézett rám. Ruhám után, úgy látszik, nem nézett erdőmérnöknek. Otthagytam és megindultam az erdőigazgatói iroda felé. De csak az ajtóig jutottam. Az ajtón ez állt: "Vitéz alsócsákláni Csáklány Tibor m. kir. erdőigazgató"

- Egy pillanatig úgy álltam ott az ajtó előtt, mint akit bunkóval föbe vertek. Aztán megfordultam és kijöttem az erdőigazgatóság épületéből. Nem is néztem vissza. Akkor jártam életemben utoljára az erdőigazgatóságon... Ez ezerkilencszáznegyven decemberében történt.

- Hát látja: így indult el a baj. Nem akarom szidni azt a rendszert, ami a honvédcsapatok mögött Magyarországról átjött hozzánk és lehetővé tette, hogy mindez így történhessék. Hogy Csáklány Tiborból, Tiberiu Ciacianból erdőigazgató lehessen és "vitéz". Nem akarok rosszat mondani róla, mert már vége van. Azok az ágyúk ott a temetését hirdetik. Meghalt az a rendszer. És aki meghalt, arról jobb semmit se szólni. De egyet meg kell mondjak: ez a rendszer az úri osztály csődje volt. A második csődje. Mert az első csőd már huszonkét évvel

ezelőtt bekövetkezett, csak hogy abból még lábra állt valahogy. Lábra állt és nem tanult semmit. Beteg volt és nem gyógyította magát. Beteg volt az egész úri rend, azért volt olyan mértéktelenül mohó és minden eszközzel élni akaró, mint a tüdőbajos ember, aki érzi magáról, hogy napjai számlálva vannak. Ilyen volt ez a mi úri középosztályunk is. A végét járta, és nem volt bátorsága szembenézni az idővel és önmagával. Nem volt bátorsága megvizsgálni maga alatt az etikai alapot, és ennek a vizsgálatnak az alapján levonni a következtetéseket. Nem volt bátorsága új ösvényt taposni, és ezért maradt a régin, amely egyre beljebb vezetett a mocsárba, amíg a végén a nemzettel együtt elsüllyedt benne. Most süllyedt el, most. A nemzet, az kikapaszkodik még, azt én nem félttem. De az úri osztály, a maga régi formájában, soha.

- De mindegy. Ez már nem az én dolgom. Bírálatot mondani és jövendőt jóslni. Az én feladatom egészen más. Mert azért van még valami dolgom ezen a földön s ez az oka annak, hogy még élek. S hogy élni fogok még egy jó ideig. Talán mint hordár, egy idegen városban. Mert látja minden embernek kell valami hivatása legyen. Valami elintézni való feladata ezen a földön. Amíg van feladata, addig él. Amikor nincsen több, akkor meghal. Rengeteg sok ember hal meg mostanában, és még nagyon sokan kell meghaljanak. De én nem halhatok még meg, ezt tudom. Engem nem találhat bomba, sem semmi egyéb. Nekem még élnem kell. Azt hiszi, hogy olyan nagy öröm élni? Hogy olyan nagy öröm lesz élni a most következő esztendőben? Nem. Én irigylem azokat, akik meghalhatnak. De én nem halhatok meg. Nekem még feladatom van.

- Annak a bizonyos felszabadulásnak az első két évében az emberek úgy éltek, mint a megrészegedett pillangók. Nem csodálom, hogy megrészegedtek. Magyar szót lehetett hallani mindenütt, magyar feliratokat, magyar cégtáblákat látott csak az ember, egy pirosfehérvörös színű napsugaras köd borította a szemeinket is, Istenem: hiszen huszonkét évig kellett úgy éljünk, hogy csak magunkban bent mondhattuk ki azt a szót, hogy magyar. Különösen a fiatalok részegedtek meg. Házasodtak nyakrafőre. Ünnepeket rendeztek. Bálokat. Mulatóba jártak. Az én időmben mindössze három mulató volt Kolozsvárt. Olyan zenés kávéház, vagy hogyan nevezik ezeket a helyeket. Évente egyszer elnézett valamelyikbe az ember. Megivott egy üveg bort, s ez elég volt. A felszabadulás első esztendejében már huszonnégy ilyen mulató volt. És a fiatal emberek minden este elmentek valamelyikbe. Ha csak egy feketekávéra, de elmentek. Az én időmben egy fiatal ember előbb megalapozta az életét. Aztán várt néhány évet, amíg megszilárdult alatta ez az alap. És csak akkor házasodott meg. Ezek a fiatalok a házassággal kezdték, s csak azután néztek alap után. Mondom, olyanok voltak, mint a megrészegült pillangók. Valahol felborult az egyensúly köztük s a világ rendje között, hiányzott a jövendőbe vetett hit, a biztonságérzet, a bizalom. Azt hiszem, ez volt az oka. Az emberek siettek kihasználni a napokat, mintha érezték volna, hogy az élet nem tart soká.

- Néhány héttel a honvédcsapatok bevonulása után, mikor a vonatok újra rendszeres közlekedtek, megjött Jancsi fiam Budapestről. Egy leányt is hozott magával. Elém állította és azt mondta: "menyasszonyom." Egy olyan vékonycsontú szőke leány volt, városi nevelés. Lelkesedett a hegyekért, az erdőkért, elragadónak találta a patakot, a fűrészmalmost, a házunkat, még a műhelyemet is. De amikor megtudta, hogy nincs nálunk villanyvilágítás és nincs fürdőszoba, akkor összezsugorította a kezét.

- Anna szabályszerűen elsíratta a Jancsi fiúmat mátkaságát. Utána aztán sopánkodni kezdett nekem. Hogy tud-e ez a városi leány főzni? Mosni? Kenyeret sütni? Igyekeztem megvigasztalni, hogy mindez nem a mi bajunk, hanem Jancsié. De egy anyát nem lehet ilyesmivel megvigasztalni. Ez csak az apáknak lehet vigasztalás.

- Tavasszon megvolt az esküvő. Jancsi megkapta egy gépgyár erdélyi képviselőjét, nagy irodája volt Kolozsváron és jól ment neki. Autót vett, cselédet tartott, egyszóval úriember lett. Lajos is megnyitotta a maga ügyvédi irodáját, jogtanácsosa lett néhány hirtelen alakult egyesületnek, vállalatnak, mit tudom én minek, autót vett ő is, és azzal járt le kéthetenként hozzánk. Az autók kedvéért meg kellett csináltassam az utat a falutól fölfelé. Három hidat építtettem a patakon át, ahol addig csak gázlók voltak. Nyolcvan ember dolgozott öt hétig azon az úton.

- Ősszel Lajos is hozott magával egy leányt az autóban. "Édesapám" - mondotta - "ez Ágnes, a menyasszonyom". Hát jó na, legyetek boldogok ti is, gondoltam és megöleltem azt az Ágneset. Anna megint sírt egy verset, aztán megcsináltuk az esküvőt. Ágnes barna volt, alacsony és nevetős szemű. Így tettem szert két menyre egy esztendő alatt.

- Ilonka az egyetemen volt még. Abban az évben végzett. Tavasszal doktorált le. Ez már

negyvenháromban volt. Doktorátus után kijött hozzám a fűrészhez. Komoly volt. Megállt előttem és láttam rajta, hogy mondani akar valamit. "Na" - kérdeztem tőle tréfásan- "tán nem hozol te is egy vőlegényt?" "De igen" - felelte Ilonka és bólintott. "S ki az?" "Ismeri édesapám" - mondotta Ilonka csöndesen - "az a diák, aki akkor a szobában volt. Orvos már. Sebész. Dimitre Busica."

- Emlékszem jól: nyeltem egyet erre. Aztán nem tudtam, hogy mit mondjak hirtelen. Végre ügyefogyottan megkérdeztem: "és a két bátyád, Ilonka?" A leányom rám nézett és nagyra nyílt a szeme. Nem értette meg a kérdést és én is éreztem, hogy ostobaságot beszélek. Megöleltem, megcsókoltam, aztán csak ennyit kérdeztem tőle: "Meggondoltad jól, Ilonkám? Biztos, hogy helyesen választottál?" "Biztos" - felelte ő és bólintott. Két hétre rá megtartották az esküvőt. Szinte titokban, mint valamit, amit szégyellni kell. Egy hónapra rá már átlépték az új országhatárt és útban voltak a Fekete-tenger felé, ahol egy új hadikórház főorvosává nevezték ki a románok Busica Dimitrét.

-Hadikórház... Tudja milyen az, amikor az ember egyszerre csak magára marad? Ugy magára marad, mint az eldobott ócska cipőtalp az út szélén? Az ember először igyekszik elhíttetni magát, hogy milyen jó, nincs több gondom, élhetek magamnak, milyen jó. Mintha az eldobott ócska cipőtalp mondaná; milyen jó, hogy nem kell hordanom tovább azt a cipőt, élhetek magamnak. Aztán megpróbál az ember élni magának.

- Nem megy. Egyszerűen nem megy. Az embernek valami hiányzik. Az ember keresi magának a gondokat. Töpreng ezenazon, szeretne valamiről gondoskodni és nem tudja, hogy miről és kiről gondoskodhatnék még, mert hiszen gyermekei már nincsenek.

- Aztán megszületett az első unoka.

- Mikor megjött Kolozsvárról a távirat, azonnal útrakeltem. A faluban hetivásár volt éppen. Ahogy elhaladtam a sátrak előtt: megláttam egy olyan csörgőt. Tudja, mire gondolok. Egy olyan csörgő. Piros, meg fehér, meg kék, meg zöld. Olyan kicsodából van, fene tudja, hogy nevezik azt. A kisbabák kezébe adják, azok aztán rázzák, s a csörgő csörög. Ennyi.

- Hát mondom, megláttam ott a sátorban egy halom olyan csörgőt. Megálltam. Kissé rösteltem magam, de aztán odamentem az árushoz és kiválasztottam egyet a csörgők közül. Azt vártam, hogy az ember mosolyogni fog reám, vagy talán éppen kinevet. De nem tette egyiket sem. Úgy nézett rám, mintha egy zsemlet vásároltam volna nála, vagy egy kapát.

- A fehér kórházi szobában ott feküdt a Jancsi felesége, virágok között. Mellette kis fehér valamiben egy gyermek nyöszörgött. "Fiú?" - kérdeztem. "Az" - bólintott a menyem és az arca büszke volt. Odatettem a csörgőt a gyermek mellé. Nem nyúlt utána. Buta volt még. "Nézze mit kaptam Jancsitól" - szólt a menyem az ágyban és egy kis sötétzöld dobozkat vett elő az éjjeliszekrényről. Kinyitotta. Egy gyűrű volt benne. "Brillións" - mondotta büszkén. Én a csörgőre néztem, ami ott feküdt a gyermek ágyacskáján és szégyelltem magamat.

- Hazamenet egész úton arra gondoltam: az én gyermekeim nem ilyen előkelő környezetben kezdték az életüket, és Anna nem kapott briliánsgyűrűt, amikor a világra jöttek. Az egyetlen ajándék egy csörgő volt. És úgy látszik, jó volt az úgy is, mert lám felnőttek s ember lett belőlük. Vajon ennek a gyerekeknek, aki így kezdi az életét, még ennél is jobb lesz?

- Akkor már bent voltunk a háborúban. Győzelmek híreivel voltak tele az újságok, és az ember nem tudta, hogy mit gondoljon az egészről. Nekem soha az életben nem volt semmi közöm sem a németekhez, sem az oroszokhoz, sem az angolokhoz. Egyszerűen nem volt dolgom velük. Nekem igazán mindegy lett volna, hogy melyikük nyeri meg a háborút. Az egész háború nem sokat érdekelt volna, ha nem kevernek bele minket is. De belekevertek. És amikor Lajos fiamat esküvője után nemsokára behívták katonának, sokat tűnődtem azon, hogy tulajdonképpen mi keresnivalója van neki ebben a háborúban.

- Sokat beszélgettünk erről otthon a fiúkkal, amikor néha kijöttek a városból hozzám a hegyek közé. Ők másképpen látták a dolgokat, mint én. Jancsi totális háborút emlegetett ezeken a beszélgetéseken, és azt mondta, hogy ez a háború kívül és belül egyformán folyik egy új társadalmi rendért. Ezt a szót, hogy "totális", Budapestről hozta és hozott onnan más szavakat is, amiket eddig nem ismertünk. "Vérvalóság", "konnacionalizmus", meg ilyeneket. Egy jelvény is járt ezekkel a szavakkal, Budapestről hozta azt is. És azt mondta Jancsi, hogy azé a jelvényé a jövő. És hogy a németek jól tudják, hogy csak azok a megbízható magyarok, akik azt a jelvényt viselik.

- Sokat beszélt Jancsi össze-vissza, nehéz volt követni a gondolatait. Volt valami félelmetes zavarosság abban, amiket mondott. Gyakran szidta az urakat, de olyankor saját magát nem számította az urak közé, csupán azokat, akik nem viselték a kabátjuk hajtókáján azt a

jelvényt, amit ő viselt. "Urak" gyűjtőnév alatt foglalta össze ilyenkor a politikusokat, akik nem akartak belemenni a totális háborúba. A katonatiszteket, akik nem akartak harcolni a németek oldalán. A grófkort, akik az angol rádiót hallgatták és kastélyokban laktak és a városi polgárság azon részét, amelyik védelmére kelt a zsidóknak és nem akart háborút. De rájöttem Jancsinál hamar, hogy az irigység beszélt belőle ilyenkor, amikor az urakat szidta, és ezt eleinte nem tudtam megérteni. Mit irigyelhetett Jancsi a gróftól, a katonatiszektől és a politikusoktól? Hiszen szép villában lakott, autója volt, briliánsgyűrűt ajándékozott a feleségének... semmivel sem volt szegényebb és semmivel sem élt szűkösebben, mint azok a többi "urak". Aztán rájöttem, hogy amiket mondott, azok nem is az ő szavai voltak. Átvette őket valakitől, ami ezekben a szavakban lakott.

Jancsi csak a szócsöve volt a mások irigységének. Ez elszomorított, és attól kezdve nem szívesen beszélgettem vele ilyesmiről.

- Lajos egészen más volt.

Ő azt mondta: egyetemet végzett és nem élt Budapesten. - Engem nem érdekel, hogy ki nyeri meg a háborút. A lényeg, csak az, hogy végre már egyszer azon az oldalon legyünk, amelyiken megnyerik. S ha már nem maradtunk semlegesek, legalább ügyeljünk majd arra, hogy a békekötéskor, bárki is nyerné meg a háborút biztosítani tudjuk Erdély függetlenségét. Lajos az "önálló Erdély" híve volt, mint az ő nemzedékének annyi sok fiatalja. Néha heves vitája volt

emiat Jancsival. Jancsi valami, Magyar Birodalomról álmódott és ezt az álmodot nevezte volt benne valami gondolat gyűlölet. És én nek. gyűlöletből aka ma megkérdeztem tőle egyszer. Ugyan azt a gyar birodalmat fölázta felelte, hogy gyűlölet nélkül nincsen győzelem. És ma már tudom, hogy ebben igaza volt. Csakhogy ők még csak műkedvelők voltak, meg abban a gyűlöletben sem tudták megállani a helyüket.

- Aztán jött az Ilonka dolga. Az esküvőn csak én voltam ott egyedül. Lajos katona volt, de küldött egy táviratot. Felesége nem jött el.

Épp úgy Jancsiékhöz tartozott ebben a kérdésben és amikor Jancsi kimondta Ilonka fölött az ítéletet, hogy "hazaáruló"

- Az emberek játszanak a szavakkal. Úgy éppen, nmint a gyermekek a játékkockával. Csakhogy a szavak veszedelmesebbek, mint a játékkockák. Nem lehet összeszedni őket és elrakni a ládába, ha rosszul sikerült a játék. A szavak " örökre ott maradnak, ahova az első pillanatok hangulatában helyeztük őket. Láthatatlanok és megfoghatatlanok, és ezért nem lehet kijavítani a hibát, amit elkövetünk velük. Az emberek hihetetlenül könnyelműen játszanak a szavakkal.

- Hazaáruló. Micsoda nagy, sötét szó. Olyan nagy mint egy otromba, szürke kő. Amilyenekből a külvárosi kaszár nyákat építik, vagy a fogházakat, vagy ilyesmit. Rettenetes szó. Ha valakire ráesik, agyonnyomja. Nem lehet többé levenni róla. S ebben az utolsó három évben úgy dobálózta az emberek minálunk ezzel a szóval, mintha hólabda lett volna

csak puffan s nem tesz kárt senkiben.

- Ha a gyerek haszontalanul dobálja a játékkockáit és eltör velük egy poharat, vagy valamit, a fenekére verünk. De a felnőtteknek nem ver senki a fenekükre, ha haszontalanul dobálózna a súlyos szavakkal és összetörne vele - nem egy tányért, vagy egy poharat -, hanem más emberek életét. Az Ilonka életét összetörték ezzel a szóval. Nem Jancsi egyedül, nem. Ő csak majmolta, utána mondotta ezt a szót a többinek. Egy egész embertömeg rikácsolta ezt a szót akkoriban, és rikácsolja mais, és rikácsolni fogja ki tudja még meddig. Dobálózna vele, mint egy rakás rakoncátlan utcakölyök, megdobálna mindenkit, aki elébük kerül, ezzel a szóval. Ilonkát is azok kezdték dobálni, a rikácsolók. Nem mindenki törik össze ez alatt a szó alatt. De Ilonka összetört.

- Én láttam, hogy összetört. Ott az esküvőn láttam. Hazaáruló...! A vőlegény anyja volt csak ott az esküvőn, meg én. Meg két fiatal orvos. Más senki. Egy kis kápolnában adta őket össze a pap. Előbb az anyakönyvvezetőnél voltunk. Mikor kijöttünk a kápolnából, odamentem Ilonkához és megöleltem. Elengedte az ura karját és a vállamra borult. "Hát nem az a fontos" - sűgta a fülemben - "hogyan neki is itt van a hazája, nekem is? Hogy ő is ezt a földet szereti, én is?" "Az a fontos, hogy egymást szeretitek" - feleltem. Ilonka rámnézett és ez volt a szemeiben: "Hát te sem értesz meg?" Pedig ő nem értett meg engem, akkor. A hazaszeretet ott kezdődik, amikor egymást szeretik azok, akik egy hazában élnek. De ezt olyan nehezen értik meg az emberek.

- Mikor továbbmentünk, éreztem, hogy egy könnycsepp maradt a nyakamon. Aztán

Ilonkák vonatra ültek és elutaztak valahova Biharba, ahol ennek a Busicának a rokonai éltek. És egy hétre rá már túl voltak a határon, és én nem láttam Ilonkát többet. Soha többet, érti? De ez a könnycsepp, ott maradt velem. Rajtam a bőrömön. És égetni fog, ameddig élek. Mert egy rettenetes tragédia emlékéért égette belém az a könnycsepp. Nem csak az én leánykám tragédiáját, nem. Egy nép tragédiáját. Az erdélyi népét. Nemzetiségi különbségeken túl az egész erdélyi népét. Az én népem tragédiáját.

- Nézze: az ember megszületik és fölnő egy földön. Emberek között. Különbéle emberek között. Jók és rosszak között. Van, akit szeret és van, akit nem szeret. De akár szereti, akár nem azokat, akikkel ott együtt él: mindenképpen érzi azt, hogy hozzájuk tartozik. A jókhoz és a rosszakhoz, egyformán.

- Az én Ilonkám fölnőtt a hegyek között. Andorások és Jóskák gyermekei voltak az első társai az életben. És voltak ott olyan gyermekek is, akiket Mitrunak, vagy Tódornak hívtak, de azok is éppen úgy a játszótársai voltak Ilonkának, mint a Jóskák, meg az Andorások. Aztán felkerült Budapestre. Én akkor meg voltam nyugodva, mert azt mondtam: magyarok közé került. Pedig nem volt igazam. Nem az volt a lényeges, hogy magyarok közé került, hanem az volt a lényeges, hogy Budapestre került, és hogy Budapest kívül esett azon a földön, amelyik az Ilonka hazája volt. A budapesti intézetben nem vették őt be

maguk közé a gyerekek. Ő ott három évig az "asztalosleány" volt, a "hegyekből való leány". Az idegen. Aztán visszahoztam Kolozsvárra és ott egyszerre újra otthon volt.

- És amikor az a dolog történt velem, ott az egyetemen, egy idegenből jött és idegenektől fölkapott jelszó következményeképpen, akkor odament hozzám a kórházba még ez a Dimitre Busica is, hogy tudomására hozza: ami történt, az idegenből jött és ők mind magukhoz tartozónak tudják Ilonkát.

- Látja, ott a budapesti intézetben nem jött hozzá egyetlenegy sem a leányok közül, pedig azok magyar leányok voltak. De itt odajött egy román, aki az erdélyi román fiatalság egyik vezetője volt, és azt mondta neki: hozzánk tartozol. Mert ő is, Ilonka is, erdélyiek voltak, azért.

- Aztán jött a fölszabadulás. Elsőnek egy nagy örömet hozott, másodikkal egy nagy csalódást. És én megmondom azt is, hogy mikor kezdődött el a csalódás. Amikor azok, akik

jöttek, elkezdtek közöttünk különbségeket tenni. Ők ítélték meg bennünket. Nem érzi, hogy milyen visszás dolog ez? A vendég ítélkezik a vendéglátók fölött. Azt mondják: mi szabadítottunk föl benneteket, tehát a mieink vagytok, a mi tulajdonunk. És soha sem ismerték el, hogy csak vendégek.

- Gondolja csak meg: rablók törnek éjszaka a házára. A szomszédban lakó bátyja segítségül jön, és elkergeti a rablókat. S utána azt mondja: mostantól pedig nem vendég vagyok nálad, hanem enyém a házad, mert én szabadítottalak meg a rablóktól. És elkezd a maga családját számba venni, és osztályozza a gyerekeit: te bent maradhatsz a házban, te nem. Dimitre Busica nem azért ment el tőlünk, mert főorvosnak hívták odaát. Azért ment el, mert kiüldözték a fölszabadítók. Elment, és magával vitte Ilonkát. Így lett Ilonka "hazaáruló". Ez a szó ma olyan, mint egy ragályos betegség. Félek, még nagyon sokan lesznek "hazaárulók" ebben az országban. Mert az utóbbi időkben mindenki hazaáruló, aki másképpen látja az igazságot, mint azok, akik a törvények fölött uralkodnak. Betegség ez. És félek, hogy ebbe a betegségbe belehal az egész ország.

- Maga most persze csodálkozik, hogy én, aki így beszélek, mégis elhagyom ezt a földet a többi menekülővel együtt. Hát meg kell mondom magának, hogy az én eljövetelem és ezeké között van egy lényegesen nagy különbség. Ők menekülnek. Én költözöm. Ok arra gondolnak, hogy egyszer még visszatérhetnek. Én tudom, hogy soha nem térek vissza többé.

- Tudja, milyen az, mikor az ember mögött egymásután égnek föl a hidak? Mikor egymásután szakadnak el a szálak, melyek valahova kötöznek, anélkül, hogy valaki eltépné ezeket a szálakat? Csak maguktól leválnak, és az ember egyszerre észreveszi, hogy már semmi sem köti a földhöz, melyen született, fölnőtt, s melyet úgy szeretett, mint ahogy egyetlen más földet sem fog tudni szeretni soha? Csak egy gondolathoz köti még valami, és az ember érzi, hogy más nem maradt, és ezt a gondolatot vinni kell és őrizni kell és tovább kell adni valakinek, hogy az majd visszatérhessen vele egyszer arra a földre, amely a miénk s ezé a gondolaté.

- Ilonka elment. Lajos elment. Ilonka írt néha odaátról. "Ki kell tartani, édesapám, az igazság mellett" ezt írta, "mindig csak az igazság mellett, akárhogy is ugassanak a nagyszájúak. Már nem tart soká az egész cirkusz..." Lajos is írt a frontról, valahonnan Oroszországból. "Fegyverrel a kezünkben védjük a jogot és az igazságot" írta "és győzni

fogunk, mert a mi oldalunkon áll a jog és az igazság". Néha egyszerre jöttek a leveleik, és én egymásután olvastam el őket. És ezekből a kétféle látású levelekből tudtam meg, hogy mindennek vége van.

- Mindennek vége, így, ahogyan mondom. Nem csupán a háborúnak, nem csupán valamely kormányzati rendszernek, hanem mindennek, ami az ember meztelen létezése körül a világot eddig kitöltötte, s amit "vita humana"-nak nevezhetünk. Kiöregedett az egész európai életforma, szétkorhadt, mint egy ócska kulissza, és maguk a statiszták sem hisznek már benne. Lehet megőrizni egy életformát úgy, hogy az egyik azt mondja róla: "már nem tart soká az egész cirkusz..."és a másik azt, hogy "győzni fogunk, mert a mi oldalunkon áll a jog és az igazság"? Az igazságról beszélnek és a jogról ordibálnak ma innen és túl a frontokon, mindenki jogról és igazságról deklamál, az is, aki rabol és az is, akit kirabolnak. Az is, aki öl és az is, akit megölnek. Innen és túl a frontokon. És mindegyik más valamit ért ugyanazon szó alatt. Zavar támadt a fogalmak között, egy új Babel, melyben az emberek nem értik egymás nyelvét, még akkor sem, ha ugyanazon nyelvtan szerint beszélnek. Lehet megőrizni egy életformát, amikor már annak az életformának a hordozói is, amennyien vannak, annyiféleképpen értelmezik a szavakat? Másképpen értelmezi az igazságot a francia, mint a német. Az angol, mint az olasz. A magyar, mint a román. A cseh, mint az osztrák. Mindegy, hogy ki van ma innen a fronton és ki túl. Csak egy valóságos front van. Az, amelyik az Északi-tengertől a Fekete-tengerig húzódik. Azon innen egy kivénült életforma marcangolja szét önmagát, hamis próféták hamis jelszavai alatt, függetlenül attól, hogy ki áll kicsoda ellen. A másik oldalon egy új életforma áll. Egy kegyetlen, rideg, barbár életforma. De új és friss, mert akik a zászlaját hordozzák, hisznek benne, vakon és gögösen. Hisznek abban, hogy az ember csak egy eszköz a haladás útján, robotgép, amelynek feladata, hogy kevés fogyasztással sokat termeljen. Névtelen sejt, amely az emberiség sejtösszességének nagy tömegében csak "egy a kétezermillióhoz" arányban viseli a fontosság súlyát. S ha a kétezermillióból ezermillió el is pusztul az új életforma diadalra vitelének útjában, de utána legalább évezredekre elintéződött az emberi társadalom minden problémája, s a föld hasonlóná válik a mennyeknek országához. Tudja, miért voltak annak idején a török janicsárok a világ legrettenthetősebb hadserege? Mert a maguk vasfegyelemben kötött sivár életükben nem veszthettek semmit a halállal. Viszont hitük szerint odaát szépséges hajadonok és gyönyörű kéjlakok várták a csatában elesett harcosokat. Ezek az új világrend janicsárjai sem veszthetnek semmit. Győzelmükből viszont kivirágozni hiszik a paradicsomkertet.

- Nem tarthat soká ez a cirkusz, írta Ilonka akkor, és ő maga sem tudta, hogy milyen igazat írt. Egy kétezeresztendő világrend összeomlásának korában élünk. Mondhatom azt, hogy két világrend között, a senki földjén. A világrendetlenségben, mely két rend között betölti az űrt. És én még a régi világrendhez tartozom, azért költözöm odébb. S azért, mert tudom, hogy az én világrendemnek vége van, de érzem, hogy minden korhadtsága ellenére is van benne sok olyasmi, ami érték, s ami nélkül új világrendet fölépíteni nem lehet. És érzem, hogy ezt át kell mentenem, mert ez a feladatom. Átmenteni az erkölcsi alapot, az unokámon át.

- Keresztény világrendnek szokták nevezni ezt a kétezereztendő társadalmi rendszert, amelyikben mi élünk, s amelyik kiöregedett. Kiöregedett és szétkorhadt és most dől össze rendre. De vajon csakugyan keresztény világrend volt-e ez? A kereszténység azt tanítja: szeresd felebarátodat, mint önmagadat. És mégis csodálkoznunk kellett, ha akadt két keresztény, aki valóban szerette egymást, a szó nemes értelmében.

- Avagy megdöbben-e valaki is azon, hogy templomba járó keresztény emberek beülnek repülőgépekbe, és más, ugyancsak templomba járó keresztény emberek parancsára pusztítóbombákat dobnak le városokra, melyekben éppen olyan buzgó és templomba járó keresztény emberek százezrei élnek? "Krisztus segíts!" - fohászodik az, aki a bombát dobja és "Krisztus segíts!" - sikoltja az, akire a bomba esik. Nem, aki erre a mi világrendünkre azt mondja, hogy keresztény világrend volt, az nem tudja, hogy mi a kereszténység.

- Ez a kétezeresztendő világrend kivénült, és most tűzben és vérben születik egy új, és talán az lesz majd a keresztény világrend. Nem, nem a keleti janicsárokra gondolok. Nekik csak az a szerepük, mint a döglegyeknek és a ganajtúró bogaraknak: eltakarítani az útból egy kivénült szerkezet hulláját. És én költözöm most ez elől az eltakarítás elől, mint ahogy az árvíz elől költöznek az úszni nem tudók. És mentem magamban azt, amiről tudom, hogy szükség lesz még reá egyszer, amikor szentek és hóhérok humusszá lett teteme fölött fölépül az új és igazán krisztusi világrend.

- Ismeri a tücsök és a hangya meséjét? Hát látja, a mai nyugati világ ideálja az: nyáron

úgy élni, mint a tücsök, és télen, mint a hangya. A keleti világ eszménye pedig ez: nyáron úgy élni, mint a hangya, és télen elpusztulni, mint a tücsök, hogy a munka gyümölcse maradjon az utánunk jövő új és boldog emberi közösségnek. Én olyan átmenet voltam a tücsök és a hangya között. Azonban ez mind csak olyan locsogás. Annak, hogy én most itt ülök magával ebben az erdőben, és örökre búcsút mondok a földnek, mely otthonom és hazám, annak más okai vannak. Mondottam, hogy az embernek feladata van ezen a földön. Addig él, ameddig feladat van. Én még sokáig kell éljek.

- Kissé zavarosan beszélek, ugye? Kérem, legyen elnéző. Annyi mindent szeretnék elmondani, és az idő olyan rövid. Az egész élet rövid ahhoz, hogy elmondhassunk mindent, amit kellene. Itt van például Anna. Mennyi mindent nem mondtam még el neki. Pedig harminc évig éltünk együtt.

- Ezen a tavaszon halt meg. Egy évre rá, hogy Ilonka átment, s hogy Lajos Oroszországból kezdte írni a leveleket. Lajos elesett. Még tavaly novemberben. Valahol Ukrajnában, egy erdőben. Lelőtte egy ember, akit nem is ismert, akihez semmi köze sem volt. Ez a háború. Emberek ölik meg egymást, akik nem is tudnak egymásról semmit.

- Megjött a jelentés, én vettem át lent a postán. Furcsa az, amikor így az ember kezébe nyomnak egy darab papirost, és azon a papíron az áll, hogy valaki, akit szerettünk, nincsen többé.

- Az ember bámulja a papírt, és szinte szeretne fölnevetni, annyira valószínűtlen az egész. Mi köze lehet egy ilyen papírnak ahhoz, akit szerettek? Aki a fiam? Mit tudhat róla egy ilyen semmi papír? Olyasmit, amit én nem tudnék? De azért az ember érzi, hogy valahol valami megfagy benne. Mert ez a rettenetes világ már valahogy belenevelt az emberbe egy babonás félelmet minden ilyen hivatalos papirossal szemben.

- Nem emlékszem, hogyan jutottam haza. Egyszer csak ott álltam a küszöbünkön, és a papír még mindig a kezemben volt. Az ajtó kinyílt, és az ajtóban ott állt Anna. Alig volt egy lépés közöttünk. Arca elszürkült a rémülettől, kezét fölemelte, egy olyan ijedt, kétségbeesett mozdulattal és ennyit kérdezett csak: "Lajos...?" És én ott álltam előtte, kezemben a papirossal.

- Azt hiszem, minden anyával így van ez. Megérzi a hírt, ami a gyermekéről jön. De különösen az olyanfajta asszonyok, amilyen Anna volt. November vége felé jártunk, csípős szél fúj a völgyön fölfele. "Végy magadra valamit"- mondtam neki, mert hallottam, ahogy összekocognak a fogai a hidegtől. Megfordult és bement a házba. Leült a kemence mellé. Nem sírt. Csak maga elé bámult. Odaültem én is, a padra. Kint esteledett. Szürkület lepte el a völgyet, a szobában megnőttek az árnyak, és az egyedüllét ránk súlyosodott, nagyon. Aztán beszélni kezdtünk Lajosról.

- Ismeri milyen az, amikor az ember beszél valakiről, aki meghalt? Mikor az ember még innen van a gyászon, még az egész dolog valahogy egy valószínűtlenségbe van burkolva, az ember még fél elszámolni a gondolataival és makacsul kapaszkodik a lehetetlenbe, mintha ezzel meg nem történtté tehetné azt, amiről már tudja jól, hogy megtörtént. Az ember beszél. Mintha azért, hogy róla beszél, ki tudná tolni az időt, azt a rettenetes időt, amikor majd tudomásul kell vegye, hogy akiről beszél, az már nincsen. Beszéltünk Lajosról. Hogy ott maradt még egy kabátja, amit meg kellett volna foltozni. És hogy mennyire szerette a nyárson sült halat. Meg ilyeneket. Aztán sötét lett, és én fölkeltem, hogy lámpát gyűjtsak. És akkor egyszerre csak hallottam, hogy Anna zokogni kezd. És akkor megértettem, hogy Lajos meghalt.

- Decemberben Anna beteg lett. Nem komolyan, csak úgy. Aztán januárban azt mondta az orvos, hogy a szívével van baj. Márciusban, mikor az első barkát bevittem neki, már ágyban feküdt. A keze szinte átlátszó volt, ahogy kinyúlta barkáért. "Milyen szép" - mondtam és szomorúan mosolygott - "kár, hogy többé nem láthatom az erdőt". Tavasszal meghalt. Oda temettem a patak fölé, szemben a házzal, ahogyan kívánta. Hogy lássa az erdőt és lássa a házat is.

- Jancsi és a felesége autón jöttek el a temetésre. A Jancsi felesége ott az emberek előtt borult a nyakamba, és zokogva sajnált. Olyan volt az egész, mint egy rossz színdarab, hiszen tudtam, hogy nem szerette Annát. "Engem ne sajnálj" - mondtam - "nekem nincs semmi bajom". Furcsán nézett reám. Meg is sértődött. Az emberek rendszerint megsértődnek, ha zavarják őket, amikor színházat játszanak. A menyem a gyászolót akarta játszani, pedig valójában nem gyászolhatott, mert hiszen nem szerette Annát. Megzavartam ebben a szerepben, és emiatt megsértődött. De ez csak később derült ki.

- Eltemettük Annát. Ott voltak a rokonai mind, és sírtak. Sírásuk őszinte volt, mert Anna sokat segítette őket. Még Andorás is átjött a hegyen, pedig ez nagy szó volt, mert Andorás nagyon öreg volt már. Alig volt haja, s a fogai is kihullottak, és botra támaszkodva járt, görnyedten. De azért eljött. Jól esett nekem, hogy Andorás eljött. Mert azóta, hogy elbúcsúztunk tőle fent a Lóhavason, nem járt nálunk.

- Mikor Andorás megérkezett, ott álltunk már mind kint az udvaron, a ravatal körül. Gyalogosan ereszkedett alá a hegyről, láttuk már messziről, ahogy az irtás szélén botjára támaszkodva közeledett, és én csodálkoztam először ezen, mert a Lóhavas bizony még úgy a hegyen át is jó ötórányi gyaloglás volt. De később aztán megértettem, hogy ez nem is lehetett másként. Andorásnak el kellett jönnie Annához.

- Kissé lihegett a járástól, mikor odaért az udvarra. Szája nyitva volt, ahogy körülnézett az embereken, és látni lehetett, hogy a fogai már mind kihullottak. Aztán meglátott engem és odajött. A görcsös botot jobb kezéből áttette a balba, és nagy fekete jobbját kinyújtotta felém. "Nyugodjék békében" - mondotta és érdes tenyerével fogva tartotta a kezemet - "derék asszony volt maga mellett, amilyen egy asszony kell legyen, olyan. Nyugodjék békességben."

- Ennyit mondott Andorás és ez több volt nekem, mint amit az összes többiek együttvéve mondottak, több, mint amit a pap mondott a ravatalnál meg a sírnál. Mert egyik sem mondotta meg úgy az igazságot, mint Andorás. "Amilyen egy asszony kell legyen, olyan." Igen, Anna olyan volt, amilyen egy asszony kell legyen az ura mellett. Anna úgy nevezett engem: az uram. Es én ezt mondtam Annáról: a feleségem. Es ez a viszony egy életen keresztül tartott. Az én fiaim már csak "férjek" voltak és a menyeim "nejek", ami azt jelenti, hogy a nője. Emmi valóban csak nője volt Jancsinak, és ezért nem tudta megérteni, hogy előttem nem lett volna szabad színházat játszani azon a temetésen, mert nekem Anna a feleségem volt.

-A temetés után megtartottam a tort. Nem úri szokás, de Anna nem az urak közül származott, és én tartoztam neki ezzel. És azonkívül is. Van ebben a szokásban valami ősi, primitív tisztességadás. Szertartás, amit nem illett volna elhagyni.

- A pap engedelmet kért és elment. Jancsi és Emmi is elbúcsúztak. "Holnap reggel hivatalban kell lennem" - motyogta Jancsi, de én tudtam, hogy nem szeretnek együtt lenni a parasztokkal, és restellik, hogy Annát nem temetőbe temettem, és azért mennek el. "Eridjete csak" - feleltem, és szinte örvendtem, hogy elmentek. Igazán csak azok maradtunk, akik eleitől fogva Annához tartoztunk. Leültünk az asztalhoz. Ágnes volt a háziasszony, a Lajos özvegye. Ő már egy hónapja nálunk lakott akkor a gyerekekkel. Jobb oldalamon Andorás ült, mert ő volt a legidősebb vendég. Bal oldalamon a fuvaros sógor. Két legény hordozta körül a bort, Anna rokonságából azok is. Kezembe vettem a poharat. "Búcsúznak tőled, Anna" - mondottam és erre mindenki felállt és mindenki kezébe vette a poharat. Várták, hogy még talán mondok valamit, de én nem mondtam. Én valóban búcsúztam Annától, ott az asztalnál, melynek terítékét harminc esztendeig az ő keze ügyelte, azok között az emberek között, akik hozzá tartoztak. "Ha megbántottunk e földi életben, bocsásd meg nekünk azt odaátal, mert hogy gyarló emberek vagyunk, azért." Ezt Andorás mondotta mellettem, és ezektől a szavaktól könnybe lábadt a szemem, először azon a napon, és jobb karommal átöleltem az Andorás rokkant vállát, és bal kezemmel számhoz emeltem a poharat. Ezt tette Andorás is, és mind akik ott voltak bennünket néztek, és tudták, hogy egy régi számadást egyenlítettünk ki ott, az Anna torán és valamennyien némán itták ki a borukat az Anna emlékezetére.

- És akkor következett a legcsodálatosabb dolog. Éppen visszaültünk mind az asztalhoz, és még senki sem szólt egy szót sem, amikor kinyílt az ajtó, és az ajtóban megjelent egy idegen ember. A hegyeken túli románok viseletét hordta. Kezében egy koszorút tartott és körülnézett rajtunk. Aztán levette a kalapját és illedelmesen köszönt. Románul. "Adjon az Isten békességet." Felálltam és tettem egy lépést feléje. Ekkor megindult az ember és megállt előttem. "Úgy látom, későn érkeztem" - mondotta - "ezt hoztam annak, aki meghalt s ezt meg neked, uram." S felém nyújtotta a koszorút, meg egy levelet. A koszorún széles fehér szalag volt, a szalagon két név: "Ilonka, Dimitre" .Ágnes átvette az embertől a koszorút, és láttam, hogy könnyek szántják végig az arcát. Én átvettem a levelet. Intettem a legényeknek, azok az idegen embert az asztal végéhez vezették, leültették, tányért s poharat tettek elébe. Visszaültem a helyemre és felbontottam a levelet. Ennyi volt benne, az Ilonka szálkás betűivel: "Jaj, édesapám, jaj..."

- Néztem ezt a három odasikoltott szót a gyűrött levélpapíron, és éreztem, hogy könnyek folynak végig az arcomon, és hallottam az Ilonka hangját a szavak mögött. Az emberek némán ültek az asztalnál, mindenki engem nézett, és senki sem szólt. Aztán megtörültem a szememet

és intettem a legényeknek, hogy töltsenek bort. Kezembe vettem a poharat és fölálltam. "Búcsúzik tőled, Anna, a leányod, aki távol van, s a fiad, aki még távolabb, idegen földben. .. s mi ez ellen nem tehetünk, Anna, mert ez már az Úristen dolga, s nem a mienk." Mind felálltak és kiitták a borukat. Mikor leültünk, megszólalt az asztal végiben az idegen. "Béke a halottnak, béke e háznak, s adja az Isten, hogy akik szeretik egymást, azok összekerüljenek mind, újra..." Aztán az asszonyok behozták a tyúklevest, és mi enni kezdtük az Anna utolsó ebédjét.

- Nem tudom, maga hogyan van ezzel, de én hiszem azt, hogy Anna még tudott arról, ami ott folyt a toron. Mert én azt hiszem, hogy aki meghal, az még sok mindenről tud azután is. Nem háborúkról és nem országos dolgokról, de azokról, akiket szeretett, és meghallja a hozzá intézett szavakat és örvend azoknak. Én hiszek abban, hogy Anna ott volt akkor köztünk, a toron és megkönnyezte az Ilonka levelét és örvendett annak, amit Andorás mondott. Mert az ember meghal, az igaz. De van valami az emberben, ami nem hal meg: és ez a szeretet és a hűség. És Annában több volt abból, ami nem hal meg, mint ami meghal. De nem erről akartam beszélni.

- Alig ért véget az evés, még úgy illett volna, hogy az asztalnál maradjunk, mikor az idegen felállt. Engedelmet kért és búcsúzni kezdett. "Honnan vagy?" - kérdeztem tőle - "s mért sietsz úgy? Maradj itt éjszakára." Az idegen elmosolyodott. "Nem lesz az jó" - mondotta - "mert baj lehet abból. En túlról vagyok és úgy jöttem át a határon." Az asszonyok megtömték a tarisznyáját süteménnyel, és én száz pengőt adtam neki az Anna nevében. Megköszönte és elment. Még láttuk az ablakból, ahogy az irtás szélén halad egy darabig fölfele, aztán eltűnt a szálerdőben.

- Boroztunk egy keveset és beszélünk erről-arról, leginkább Annáról. Aztán rendre felszedelőzködtek az emberek. Mikor Andorás elbúcsúzott tőlem, azt mondta: "Régen készültem, hogy eljövök, mert ez a dolog köztünk még el kellett rendeződjék, lássa. Sajnálom, hogy így, de hát hiába. Így adta az Isten. Most aztán már meghalhatok én is." Megrázta a kezemet és elment. Két hónapra rá mondták valami fuvarosok, akik szénnel jártak, hogy holtan lelték meg Andorást fent a Lóhavason, az ágyán. Már több napja halott lehetett, amikor rátaláltak. Eltemették nyomban ott az erdő szélén, és bükkfakeresztet állítottak fölébe.

- Lent a faluban mondták ezt el a fuvarosok. Behívtam őket a kocsmába, és megvendégeltem őket egy liter szilvapálinkával. A pálinkát megitták az Andorás emlékezetére, de a pénzt, amit a sírgödörért és a keresztfáért akartam adni nekik, nem fogadták el. "Fizetségről gondoskodik majd az Úristen" - mondták- "hogyan bennünket is elásson majd valaki, s keresztet is ácsoljon fölénk". Ez már nyáron volt. Hallani lehetett a hegyeken túlról az ágyúkat, és az utakat ellepték a bukovinai menekültek szekérsorai.

- Ez az utolsó nyár nem volt egyéb, mint egyetlen nagy búcsúzkodás. Mert búcsúzás volt, bár nem tudtam még róla. Az ember oly ritkán tud arról, hogy mi az, ami vele történik.

- Annával kezdődött, Anna volt a legerősebb szál, ami odakötözött azokhoz a hegyekhez. Utána már szinte magától foszlott szét a többi, jóformán észre se lehetett venni, hogy mikor. Az Anna sírja mellé készítettem egy padot, habos kőrisből, mert ez volt az Anna kedvenc fája és ott ültem esténként és néztem az erdőket. De valahogy az erdők is lassan mások lettek. Ha fölmentem vadászni, katonákkal találkoztam a gerinceken, akik árkokat ástak és időnként katonapuskák dördülését hallottam innen-onnan és az őzek már csak éjszakánként jártak, mintha ők is idegenek lettek volna saját erdőikben. A havasi juhászok farkasokról panaszkodtak és tudni vélték, hogy másféle farkasok ezek, nagyok és sárgák és az orosz pusztákról valók és elpusztítanak mindent, ami a közelükbe kerül.

- Egy napon aztán újra temetnem kellett. De ez rosszabb temetés volt, mert nem lehetett tort tartani utána és elbúcsúzni attól, aki elment, mert aki elment, nem halt meg. Jancsi és felesége jöttek föl autóval hozzám. Az Anna sírja mellett ültem éppen, a padon. "Búcsúzni jöttünk" - mondotta Jancsi - "költözünk föl Budapestre. Állást kaptam a minisztérium mellett. A párt nyomott be. Én lettem a zsidó vagyonok kormánybiztosa." Rábámultam a fiamra és nem értettem a szavakat, amiket mondott. "Micsoda lettél?" Aztán elmondta, hogy őt bízták meg a zsidók elkobzott vagyonának a szétszétásával. Részletesen magyarázni kezdte a feladatokat, amik ezzel a hivatallal járnak, de én már akkor nem figyeltem oda. Éreztem, hogy valami összeszorul bennem, úgy éppen, mint amikor azt a papirost tartottam a kezemben, amelyik a Lajos halálát hozta, és ugyanúgy, mint amikor Anna ágya mellett álltam azon az estén, és tudtam, hogy újra elvesztettem valakit. Jancsi beszélt, én ültem az Anna sírja mellett a padon és néztem reá és nem értettem egy szót sem abból, amit mondott. Csak arra gondoltam, hogy ez az ember merte kimondani Ilonkára az ítéletet, hogy hazaáruló.

- "És te elvállaltad?" - kérdeztem hirtelen. Jancsi megzavarodva nézett reám. "Elvállaltad, hogy más emberek tulajdona fölött úgy rendelkez, mintha a magadé volna? Hogy az elvakultemberi gyűlölet szerencsétlen áldozatainak utolsó rongyai fölött megjátszod a hóhérkötélet szétárusító okos pribéklegényt? Te ezt elvállaltad?" Jancsi elvörösödött, és a hazáról kezdett beszélni, meg a nemzet jogairól, meg mindenféléről, aminek se keze se lába nem volt, ami jó lehetett frázisnak egy pódiumon, színes maszlagnak újságcikkbe, de semmiképpen sem volt arra való, hogy egy fiú tisztára mossa magát velők az apja előtt. "Hallgass" - förmedtem reá - "arra felelj, hogy elvállaltad-e már, vagy még nem?" "Három nappal ezelőtt neveztek ki" - felelte Jancsi és kihúzta magát. "Akkor eridj" - mondtam neki. Nem értette. Csodálkozva nézett reám. "Eredj" - mondtam - "ülj az autódba és eredj. Itt nincs mit keress többé, ennél a sírnál". Így halt meg a fiam, a második.

- Nézze, nekem semmi közöm nincsen a zsidókhoz. Tudom róluk, hogy egy szerencsétlen nép, és tudom azt is, hogy egy nagy betegségei ők ennek a világnak. De ha akármilyen közöm is lenne hozzájuk, ha megölték volna apámat és anyámat, ha fölgyújtották volna a házamat, akkor sem tudnám azt mondani, hogy egyszerűen ki kell irtani őket. Mert a személyes bosszú ősi és természetes tulajdonság, de csak azok ellen irányul, akiknek ezzel a bosszúval személy szerint tartozunk. Másokon bosszulni meg azt, amit egyvalaki esetleg ellenünk vétett, nem csak gyávaság, de természetellenes is. De itt nem is arról van szó. Még csak nem is a jelszavakról, amit elködösödött agyú emberek beleüvöltenek a tömegek közé. Itt egyszerűen arról van szó, hogy akadt néhány rest és izgága ember, aki a maga életrevalóságából nem tudott fölvergődni oda, ahova szeretett volna, hanem kitalálta a módját annak, hogy miképpen juthat munka nélkül vagyonhoz. Ha elveszi a másét. Ez a néhány ember világgá ordított egy rakás frázist, és ezeknek a palástja alatt becsempészte a tömegek tudatába az osztozkodási jogot. Hogy el lehet venni a másét, és meg lehet osztozkodni rajta. És hogy ez törvényes, sőt hazafias cselekedet. Ez a legveszedelmesebb és legerkölcstelenebb kísérlet. Ne higgyük, hogy ezt a folyamatot meg lehet majd állítani. Ez megállíthatatlan. A törvényt emelt osztozkodási vágy, ha egyszer úrrá lesz a tömegeken, elsöpri azokat is, akik ezt a törvényt kiagyalták, és megosztzik az ő jussaik felett is. Mert a gyilkosnak az a sorsa, hogy meggyilkolják, és a rablónak az a sorsa, hogy kirabolják és a tolvajnak, hogy meglopják.

- Ha Jancsi fiam azzal jön hozzám, hogy rablóbandát szervezett a hegyek között, igyekeztem volna meggyőzni őt szándékának céltalanságáról, de nem haragudtam volna reá. De azt, hogy rablási vágyait gyáván beásta a törvény és a fegyveres hatalom sáncai mögé, ezt nem tudtam megbocsájtani neki. Nem a rablási vágyat, hanem a gyávaságot. Ha agyonüt egy gazdag embert és kirabolja: mellette maradok, és elkísérem az akasztófaig. De hogy odaállt a német fegyverek és a divatos jelszavak mögé, hogy ezeknek védelme alatt osztozkodhasson a mások tulajdonán: ez több, mint amennyit, mint apa köteles lennék elviselni. Nem amiatt tagadtam meg a fiamat amit mások ellen tett, hanem amit önmaga ellen, az emberben rejlő erkölcsi fundamentom ellen elkövetett.

- Sokat gondolkoztam azon: melyiküinktől örökölte ezt Jancsi? Annától, nem, az biztos. Anna tiszta volt és mélységesen becsületes, mint a föld emberei mindig. Tőlem? Vagy rajtam keresztül valamelyik ősohódtól? Sokat gondolkoztam ezen, és rendre arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem öröklés dolga ez. Örökölni csak erkölcsi erőt, vagy erkölcsi gyöngeséget lehet. Azt, hogy az ember szilárd, vagy befolyásolható. Jancsi befolyásolható volt. Belekerült a ragályba és belepusztult. Sokan pusztultak már bele és sokan pusztulnak még bele ebbe a ragályba. Mert aki letér az erkölcs útjáról, az elpusztul. Ez nem is kétséges.

- Hát így halt meg a második fiam. Elszakadt újra egy szál. Aztán rendre a többi szálak is. Itt egy. Amott egy. Mint amikor egy felsőbb hatalom lassan előkészíti az embert az útra, hogy ne is legyen, ami visszatartsa, semmi.

- Megundorodtam az emberektől. A ragály bent rágott a lelkek mélyén, és szétrágta az erkölcsi ítélőképességet. Emberek gazdagodtak meg máról-holnapra, az erőszak primitív egyszerűségével, csak úgy, hogy beültek a más házába és magukra vették a más kabátját. Egyre többen igyekeztek gyűjteni, harácsolni, összehordani sokat, mintha érezték volna, hogy már nem tart soká az egész, a társadalmi rendszer maholnap összedől egészen, és maga alá temet mindenkit. Képzeld el egy falut, amelyikben a jegyző perzsaszőnyegeket gyűjt, mert minden világfölforduláson túl a perzsaszőnyeget ítéli egyedül maradandó értéknek, s hogy minél többet összegyűjthessen belőlük, hát áruba bocsátja magát a törvényt. Képzeld el egy falut, amelyikben a pap egy mázsa búzalisztért, vagy egy pár cipőért, vagy egy oldal szalonáért bűnbocsánatot ígér a túlvilágon azoknak, akik politikai meggyőződésből vétének a

tízparancsolat ellen. Képzeld el egy falut, ahol minden ember éberem fülel, hogy hol és miként rágalmazhatná meg a szomszédját olyan módon, hogy annak vagyonát elkobozzák és jutalmul neki adják oda. És a mások bajbamártásának fedőnevei házról-házra járnak: zsidóbérenc, zsidórejtegető, oláhbarát, kommunista agitátor. És csupa ilyen szó, ami mind nem jelent semmit.

- Nem maradt számomra más, csak a sír. És valahol, túl a hegyeken, Ilonka. Aztán egy napon, nyár végén, beállított újra az az ember, aki a koszorút hozta, odaáról. Este jött. Lámpagyújtáskor lépett a házba. Arca szakállas volt, sötét és komor. Vállán katonapuska fityegett. "Egy levelet hoztam, uram" - mondotta és letett elém az asztalra egy levelet. Ilonka írása volt. "Ülj le" - mondtam az embernek és kiszóltam a konyhára,

hogy hozzanak valamit enni. "Sietek uram"- felelte az ember és nem ült le. Feltéptem a borítékot. "Édesapám, ne hallgasson a hamis híresztelésekre, ne menjen sehova. Akik jönnek, jószándékot és felszabadulást hoznak magukkal, egyenlőséget a törvény előtt mindenféle népnek és szabad hazát azoknak, akik a mi földünkön élnek. Maradjon otthon édesapám, ne féljen semmitől. Ahogy lehet majd utazni megint, mi is megyünk Dimitrével haza." Ez volt a levélben. Elolvastam kétszer is. Meggöttem a szavakon. Hiszen én nem is gondoltam addig arra, hogy elmenjek. Miért mennék? S hova?

- Aztán észrevettem, hogy az ember még mindig ott áll a szoba közepén. "Ülj le" - mondtam neki - "a menyem mindjárt hoz valamit enned". "Nem lehet" - felelte az ember rekedten és közelebb lépett hozzám - "sietnem kell uram, köszönöm az emberségedet. Azért vártam csak eddig, mert valamit még mondanom kell neked". Különös volt a hangja, és fölfigyeltem reá. Az ember rátámasztotta nagy csontos öklét az asztalra és előre hajolt. Nyakából előrecsúszott a puska és koccant az asztal lapján. "Nem tudom uram, mi van abban a levélben" - kezdte az ember fojtott hangon - "de tudom, hogy aki írta, az a leányod. És ezért meg kell mondjam neked, uram, azt is, hogy aki írta, már nem él." Rámeredtem az emberre. Azt hiszem, nagyon elsápadhattam, mert az ember szótlanul nézett reám egy pillanatig, aztán lehajtotta a fejét és úgy folytatta. "Nem él. Mert közben megjöttek, akiket várt. Akiket vártunk. És... rossz vásárt csináltunk, uram. S ha még van valaki, aki kedves neked, úgy rakd föl egy szekérre és fogj be jó erős lovakat a szekér elé és menj... amilyen gyorsan csak tudsz! Mert ott túl a hegyen már más világ van. Gonosz világ van ott, uram, és azért mondom: eredd amíg lehet és mentsed, ha van még valakid. ..! Hát ezt kellett még megmondjam, uram. Isten segítsen." Néhány pillanatig bémultan ültem az asztal mellett. Mikor magamhoz tértem és az ajtóhoz ugrottam: az idegent már elnyelte a sötétség.

- Azon az éjszakán nem hunytam le a szememet. Föl-alá jártam a szobában. Néha kimentem az udvarra és hallgatóztam. Olykor repülőgépek burrogtak valahol. Máskor hallani lehetett tompán az ágyúkat. És folyton-folyton arra kellett gondoljak, hogy Ilonka...

- Régen tudtam már arról, hogy a mi világrendünknek vége van. Erről már szóltam is. És már láttam azt is, hogy miképpen van vége. Összeomlott és csak zűrzavar maradt utána. Babel, amelyikben senki sem érti a másik szavát. Gonosz és beteges indulatok szörnyűséges tébolya. A senki korszaka. A pusztulás, a mocskok és az öldöklés korszaka. Azon az éjszakán átgondoltam mindezt nagyon alaposan. És azt, amit ez az ember mondott. És akkor jöttem rá arra, hogy van még valami feladatom ezen a földön.

- A szomszéd szobában ott aludt békésen az unokám, a Lajos fia. Egy darab tiszta ember. Egy darab tiszta erdélyi ember. Egy alapkö a jövődühöz, ahhoz a jövődühöz, amelyiknek majd egyszer mindezen véres részegség után el kell jönnie, mert hiszen a világot nem személyes démonok kormányozzák, hanem Isten, aki tudja, mit akar. És én rádöbbszemtem, hogy ez a feladatom: megőrizni ezt az alapkövet tisztának és fölnevelni erősnek és átadni neki azt az erkölcsi mértéket, mellyel önmagunkban bent mérnünk kell a cselekedeteinket, s mely egyetlen maradandó öröksége a mi régi világunknak, a valamikor majd elkövetkezendő új világ számára. A mértéket, amelynek segítségével majd újra tisztázni lehet egykor a fogalmakat, és elrendezni a szavakat a magunk értéke szerint. Melynek segítségével az emberek újra megtalálhatják egymást és megérthetik egymás beszédét. Azt az erkölcsi mértéket, melyben felnöttem sok évtizeddel ezelőtt, s melyet krisztusi világnézetnek lehetne nevezni.

- Azon az éjszakán nem hunytam le a szememet. És amikor hajnalodott, kimentem a csűrbe és előkészítettem a szekeret. Közben fölkelte Ágnes. Megmondtam neki, hogy csomagoljon, mert megyünk. Először csodálkozott, aztán elsápadt és azután sírt. De összecsomagolt mindent, amire szükségünk lehetett, nekünk s a gyerekeknek. A többit úgy hagytam ott, ahogyan volt. A fűrészt, a műhelyt, a bútorokat. Egyedül csak a két

vadászpuskámat vittem föl a sziklák közé. Eldugtam őket egy száraz odúba, faggyas rongyok közé csavarva. De nem is jegyeztem meg különösebben a helyet, ahova elrejtettem őket. Minek. Úgysem térek soha vissza. Én már nem.

-Mikor minden a szekéren volt, átmentem az Anna sírjához. Egy kikericszet találtam rajta. Azt letéptem, és betettem a tárcámba. Úgy éppen, mint ezt a másikat, ezt az utolsót. Aztán befogtam a lovakat a szekér elé, és elindultunk.

- Egyetlen egyszer sem néztem hátra. Minek? Hiszen minden, ami ott maradt, abban a percben már a múlté lett. S ami a múlté, az már olyan, mintha nem is lenne. A jelen, az egyedül csak a szekér. S az országút a szekér alatt, amelyikről nem tudhatjuk még, hogy hova vezet. De akárhova is vezet: ott van a szekereken a jövőendő. Az unokám, a Lajos fia.

- Azt hiszem, mondtam már: az az érzésem, hogy hordár leszek valahol egy nagy városban, és úgy keresem meg a kenyeret, ami Ágnesnek és kicsi Lajoskának kell. De ez mindegy. Nem az a fontos, hogy velem mi lesz, én már a múlté vagyok. Nekem már csak az a dolgom, hogy hidat építsek a múlt és a jövőendő között. És hogy ennek a hídnak a pilléreibe beleépítsek mindent, amit a múltból a jövőendőbe átvinni érdemes.

- Köztem és az unokám között elveszett egy nemzedék. Úgy, ahogyan mondom: elveszett. Részben a mi hibánk, mert nem ismertük föl harminc évvel ezelőtt azt, amire az az első háború rámutatott, és nem javítottunk semmit a világrendünkön, amelyik már öreg volt és rothadt. Ők maguk csak annyiban hibásak, hogy nem volt meg bennük az erő ahhoz, hogy tisztán lássanak és merjék kimondani azt, amit látnak. Belezavarodtak a jelszavakba és a többi szavakba. A fogalmak összezavarodtak körülöttük, és ők elvesztek ebben a zűrzavarban, és rájuk dőlt a világ. Összeomlott a Bábel, és én mentem az özönvíz elől, ami ezt az összeomlást követni fogja. Mert ami a nyomomban jön, ott, ahol most az ágyúk szólnak, az az özönvíz. Az erkölcsi özönvíz. A nihil.

-Két virágot viszek el magammal, itt bent a tárcámban. Egyik az otthonom sírjáról való, másik a hazám határáról. Ez a két virág lesz az én örökségem az unokám számára. És ha ennyit meg tudok őrizni és át tudok adni neki a múltból, amennyi ebbe a két virágba belefér, akkor jól végeztem el a feladatomat, s az idegen föld nem lesz túlságosan súlyos a koporsóm fölött, amikor majd elásnak valahol. Mert akkor tudom, hogy ez a két virág hazaviszi egyszer még az unokámat, s az ország, amit ezzel a két virággal fölépít magának, új lesz és tiszta és arra való, hogy emberhez méltóan éljenek benne az emberek.

- Hát látja, ezeket kellett még elmondanom és köszönöm magának, hogy elmondhattam. Mert kellett ez. Ahhoz, hogy megbékélt szívvel hagyhassam itt ezt a földet, amelyik a hazám volt egy életen át. Most már mindegy, hogy hova vezet az országút és mi lesz a neve annak a nagyvárosnak, amelyiknek pályaudvarán, mint hordár keresem majd a kenyeremet, a kenyerünket. Rozoga, öreg hordár, piros sapkával a fejemen...

- Az embernek vannak rögeszméi, látja. Nem furcsa ez?

- De nem, ne mondjon semmit. Azért, ha majd egyszer. .. egy nagy idegen pályaudvarra kerül, és meglát egy rokkantvállú öreg hordárt, akkor gondoljon reám. Es gondoljon arra, hogy ezek mögött a rokkant öreg hordárok mögött, valahol egy pincelakás sötétjében, már ott készül a jövőendő. Egy új nemzedék, melyhez mi vagyunk a híd, mivel egy nemzedék közbül gyöngye volt és kiesett a sorból. És hogy a mi rokkant vállunk kell legyen az a híd, melyen átmentődhet a múltból mindaz, ami érdemes arra és ami szükséges ahhoz, hogy szilárd lehessen a jövőendő és tiszta.

- Es még valami: az a fehér ember, ott Indiában, akiből kosárfonó lett. Ne feledje el, hogy ő volt az első, akit agyonverték a bennszülöttek. Nem szabad kosárfonók legyünk, ha meg is sértődünk valamiért. Az ember hozzá van nőve a néphez és a kaszthoz, melyhez tartozik. Lelkileg. És aki erőszakkal el akar szakadni onnan, az belepusztul. Mindegy, hogy mások verik agyon, vagy ő köti föl magát. Még az sem változtat a lényegen, ha egyik sem történik meg vele, hanem látszólag tovább él. A lényeg az, hogy belsőleg pusztul bele. Érti ezt? Az ember belül is elpusztulhat, éppen úgy, mint egy ország, vagy mint egy társadalmi rend. De ezt, úgy emlékszem, már mondtam...

Újra szólt egy bagoly az erdőn. A hang tompán és félelmetesen szállt a sötétségen át. Érezni lehetett, hogy a fák megreszkettek tőle. Az ember még egy ideig ott ült mellettem mozdulatlanul, de nem szólt többet. Aztán lassan fölemelkedett. Sóhajtott, és a sóhajtása öreg volt és fáradt. Valami suta mozdulatot tett a sötétben, olyan volt, mintha le akarta volna verni magáról az éjszaka ködét. "Hát Isten megáldja" - mondotta halkán, és a hangja mintha rekedtebb lett volna, mint azelőtt. "Isten megáldja." Aztán megindult. Ment. És a sötétség

összeborult mögötte. Egy ideig még hallottam matatni a lépteit a fák közt, de aztán elnyelte azokat is a csönd. Mint ahogy az idő nyeli el azt, ami volt. Valahol messze megdőrdült egy ágyú. Fölöttem megrezzentek tőle a fák, és egy vízcsepp az arcomra hullt. Apám jutott eszembe, ahogy ott állt a házunk előtt, amikor elbúcsúztunk, s ahogy fáradt, szomorú szeméből kihullott egy könnycsepp

UTÓIRAT

Amikor 1948-ban papírra vettem ezt a különös, útszéli találkozásomat, úgy tűnt, mintha ezzel véget is ért volna a történet. Abajor parasztház szűk kis padlásszobájából, ahol mint földönfutó tettem életemet akkor, keletnek nyit az egyetlen ablak, s a bajor hegygerincek hullámain túl fájt bennem embertelen sajnálással az elsüllyedt Haza, a lerombolt otthon, háború mocskában elvérzett ifjúságom soha vissza nem varázsolható tündérekertje.

Aztán teltek az esztendőik. Előbb lomhán, nyúlósan, mint kiapadt tavak ragacsos iszapja, majd egyre gyorsabban, sebesebben, míg végül is számukat veszítve belevénültem lassacskán egy idegen világba, s a lelkemben fel-felsajgó múltat, mint görcsös fák odvasodó sebet, kéreggel vonta be rendre az idő.

Az útszéli magányos erdélyi ember története könyvben is megjelent, elfogyott és újra megjelent, majd elfogyott az is, s mindössze egy porosodó példány maradt belőle könyvszekrényem mélyén. Rendre még arról is megfeledkeztem. Aztán egyszerre csak, 1977 nyarán, csöngeni kezdett a telefon Bagolyszállás nyers fából összekalapált tornácán, ahol nyugdíjazásom óta a nyarakat töltöm.

- Wass Albert író úr? - kérdezte egy érdes férfihang.

- Hála Istennek - hangzott egy megkönnyebbült sóhaj a vonal másik végén - már azt hittem, soha sem lelem meg. Az egyetem csak a floridai címet tudta, de ott senki...

- Elárulná, hogy kivel beszélek? - vettem közbe a kérdést. Egy pillanatig csönd volt.

- A név nem fontos - mondta aztán lassan a hang -, az úgysem jelentene Önnek semmit. Nem ismer engem az író úr. De nagyapámmal találkozott egyszer. Könyvet is írt róla. Ember az országút szélén, ez volt a címe. Ő volt a nagyapám. Az ő hagyatékából hoztam magammal valamit, amit át kell adnom.

Elhallgatott. Valami megmagyarázhatatlan súlyos érzés nehezedett reám hirtelen. Mintha egy sötét árnyék lépett volna elő a messzi múltból, s fölém hajolva eltakarta volna a napsütést. Minden elsötétedett. Fent az öreg tölgyfák koronái felett felhőcafat siklott a szelídkék nyári égbolton a nap elé, s alattam a patakzúgásos völgy árnyékba borult tőle.

- Honnan beszélsz? - kérdeztem, és alig leltem meg a hangomat. - Itt vagyok a négyszáznegyvenesen - felelte a hang - egy benzinkútnál. A telefonkönyvben leltem meg az író úr nevét. . . - Melyik benzinkútnál? - tettem föl a kérdést.

Elmagyarázta. Leírta a környezetet is: kis fehér templom a dombon, jobbkézre útszéli vendéglő, balkézre gyümölcsárus bódé... Ráismertem a helyre. Nem volt messze. Aprólékosan elmagyaráztam, hogy miképpen jöhet föl onnan hozzám a hegyre. Elismételte, mint katona a parancsot.

- Félmérföld északi irányba, majd letérek balra egy mellékútra. Követem azt, míg kis kőhídhöz érek. Ott balra térek újra, kavicsútra. Negyedmérföldnyire postaládát látok az út szélén, melynek száma 1073. Ott föltérek egy meredek hegyi útra, s addig megyek, míg meglátok egy virágzó rózsabokrot...

- Jó emlékező tehetséged van - dicsértem meg.

- Nagyapámtól örököltem - felelte egyszerűen, majd hozzátette -, tíz percen belül ott leszek. Nem háborgatom sokáig, csak valamit át kell adjak.

A gépezet kattant, ahogy letette a kagylót.

Nyolc perc se telt bele, s már hallani lehetett egy gépkocsi motorját odalent, ahogy kínlódva vesződött a meredek úttal. Kis kopott, fekete Volkswagen jelent meg a kanyarban. A rózsabokornál betért, s megállt a kavicsos udvaron. Komondorom kötelességszerűen megugatta, aztán csak állt az idegen kocsni előtt, fölemelt fejjel, várakozva. A kocsiból egy nyírott bajszú, magas, csontos fiatalember bújt elő barnacsíkos sportingben, barna nadrágban.

- Nem harap a kutya? - kérdezte óvatosan.

- A komondor ok nélkül soha sem harap - nyugtattam meg, mire elmosolyodott kissé nyírott bajusza alatt.

- Nagyapámtól már hallottam volt ezt - felelte -, de nem voltam biztos abban, hogy itt Amerikában is tudják-e ezt a komondorok?

- A magyar komondor mindenütt magyar komondor marad - adtam vissza a szót -, csupán az ember változik ország, s világrész szerint...

Bemutatkozott, kezét fogtuk. Komondorom farkcsóválva végigszimatozta, aztán visszatért árnyékos vackába a tornác elé. A vendég körülnézett.

- Mintha csak Erdélyben lennénk - mondta halk sóhajjal -, mindössze a vadászkunyhó...

- Amerikai kunyhó - vágtam a szavába -, alumíniumból készült, összkomfortos tákolmány és kerekeken vontattuk föl ide. Azonban a tornác meg a félfödél, amit fölébe és elébe építettem, az már gyalulatlan fából való, mint odahaza...

Fölvezettem a lépcsőn a födeles tornácra. Odafönt a felhő éppen akkor siklott tova a nap elől, s a völgy kigyúlt alattunk, mint egy mosoly. A vendég bólintott.

- Szép - ismerte be -, mintha csak Erdélyben lennénk. Tölgyek, bükkök, fenyők... patakzúgás... bizonyára pisztráng is van a patakban...

- Van - bólintottam -, ülj le.

Ráműtöttem az egyik kényelmes kerti székre, s magam is aláereszkedtem a másikra. Langyos szél borzolta a tölgyfák lombját, s valahol harkály kopogott az erdő mélyén.

De a vendég nem ült le mindjárt. Előbb hátsó zsebébe nyúlt, barna bőrtárcát húzott ki belőle, s abból egy gondosan összehajtogatott papírt. Felém nyújtotta.

- Itt van - mondta egyszerűen -, nagyapám küldi. Onnan túlról, valahonnan - tette hozzá.

Amíg vigyázva kibontottam az elsárgult, összehajtogatott papírt, ő is leült. Két kis elszíntelenedett préselt virág szomorkodott a papírban. Ránéztem a vendégemre.

- Bizonyára emlékszik még - mondta az kissé rekedtesen, elfátylasodott szemekkel -, nyolcvanhetedik oldal, a könyve végén. Az a két erdélyi virág. Egyik a nagyanyám sírjáról való, másik meg onnan a határszélről, arról a rétről, ahol annak idején találkoztak... nem emlékszik?

- Emlékszem - feleltem halkán, kiszáradt torokkal.

- Nem lökhettem csak el. .. - magyarázta szinte restelkedve, lehajtott fejjel a nagy, csontos fiatalember, aki egyszerre csak, ahogy ült esett vállakkal, annyira hasonlított valakihez a meszsi múltban, valakihez, akivel valamikor együtt ültem egy vizes tönkön, csöpögő őszi erdőben, ágyúk búcsúszavával a hátunk megett, Erdély határán... annyira hasonlított, hogy szinte fájt már...

- Nem lökhettem el - ismételte -, hiszen nagyapa valamiféle szimbólumot látott bennök, mintha valósággal szent ereklyék lettek volna a múltból...

- Azok is voltak - bólintottam, s igyekeztem úgy tartani kezemben a gyűrött, szennyes papírt a két préselt, színtelen virággal, mintha valami nagyon szépet és törékenyét tartanék ott -, mi emberek, amikor süllyedni érezzük magunk körül a világot, gyakran élettelen tárgyakhoz kötözünk legféltehetőbb kincseinket, eszményeinket, álmainkat, hogy valamiképpen megmaradjanak a vizek tetején, ha mi el is süllyedtünk... ezeket nevezzük ereklyéknek.

A csönd kinyúlt a napsütötte erdő mélyéből és körénk nehezedett. Tartottam tenyeremen a két szomorú kis préselt virágot, a fiatalember pedig lehajtott fejjel nézte a gyalulatlan padlót. Néhányszor megbillentette a fejét, mintha bólintott volna ahhoz amit mondtam, aztán sóhajtott.

- Nagyapa ott viselte ezeket a virágokat a zubbonya zsebében, a szíve fölött -, mondta nehezen mozduló nyelvvél - hosszú-hosszú éveken keresztül, míg ott hordárkodott a müncheni pályaudvaron, s várta, hogy az idő vize elmossa az áradás fölkavart szennyét, s a világomlás pora elüljön. Minden felfordulás elül, minden vihar lecsillapodik, minden szenny eltisztul idővel, mondogatta egyre, s minden fölborult egyensúly helyreáll megint, mert ez az élet rendje... Ezt mondogatta újra meg újra, újra meg újra, s hordárkodott türelmesen, cipelte, cipelte a mások holmiját, az élelmeseit, megalkuvók, a maguk hasznát keresők poggyászát, szíve fölött ezzel a két elfonnyadt virággal, és várta, hogy helyrebillenjen az egyensúly, elüljön a világomlás pora, megtisztuljon a föld, vagy az emberiség, vagy mit tudom én mi... Mikor aztán megszereztem az érettségít a Burg Kastl-i magyar iskolában, ahol nehezen megkeresett pénzen tanítottam, hogy megmaradjak magyarnak, jóféle magyarnak, ahogy mondta volt, akkor egyszerre csak elhatározta, hogy várt már eleget. Hazamentünk. Nem csak Magyarországra, mint mások, akikkel együtt szorongtuk a

kocsifülkében Münnchentől Budapestig, hanem tovább. Haza. Erdélybe.

- Éveken keresztül egyebet se hallottam tőle, mint "Erdély, Erdély!" Erdély ilyen, Erdély amolyan. Az erdélyi ember másféle ember, akár magyar, akár román, akár zsidó, akár micsoda. Nincs benne elfogultság másokkal szemben, csak türelem. Türelem és emberszeretet. A korszellem ragályos betegségei megfertőzhetik talán olykor-olykor néhány rövid esztendőre, de

fölelül ezekből hamar, megjózanodik, emberré válik újra. Még a kommunizmus is más kell legyen Erdélyben, mint bárhol a világon, mondogatta nagyapa. Le kell tisztuljon, emberségesedjen, mert hiszen az erdélyi lélek szűrője bizonyára régen kiszedett belőle minden salakot, és eszményi testvériségbe emelte a marxi tanokat... Addig mondta mindezt, amíg maga is elhitte. Aztán hazamentünk...

Elhallgatott, s maga elé bámult hosszasan. Lent a völgy útján súlyos teherkocsi zakatolt tova, s a zaj elnyelte néhány hosszú pillanatra a patak szavát. Aztán a völgy fordulója megett az erdők fölszívták az idegen zajt, s lábujjhegyen visszatért a csönd. Gerle búgott egy közeli fenyőn, s a rododendronok között cinkék kutattak.

- Maga nem tudhatja azt, hogy mit jelent hazamenni valahova, ahol az ember soha sem volt otthon - folytatta a vendégem, s hangja tele volt mély keserűséggel -, hazamenni oda, ahol senki se vár reánk.

- Németországban nem is kaptunk Romániába szóló vízumot, s így Budapestig egy Magyarországra hazatérő kis csoporttal utaztunk együtt. Budapesten aztán megmondta nagyapám, hogy ő Erdélyből való és oda kíván hazamenni. A hivatalnokok vállat vontak, markunkba nyomtak egy kettőnk számára szóló vasútjegyet a biharpüspöki határállomásig, s azzal elengedtek. Mikor a románok kérték a beutazási engedélyt, nagyapám azt felelte, hogy nekünk olyasmire nincsen szükségünk, mert mi odavalók vagyunk, Erdélybe.

- Néhány napig hurcoltak bennünket a rendőrök ide-oda. Faggattak, hogy hol voltunk, mit műveltünk, miért voltunk ott, ahol voltunk, miért hagytuk el az országot s miért nem tértünk vissza nyomban a háború után. Megtöltöttek feleleteinkkel egy rakás papírost, s végül is vonatra tettek megint s elküldtek előbb Kolozsvárra, majd Marosvásárhelyre, onnan meg Csíkszeredára. Nagyanyámnak éltek még valami rokonai ott a közelben, azokat beidéztek a rendőrségre, s azok aztán megszeppenve és vállvonogatva beismerték, hogy emlékeznek nagyapámra, fűrészmalma volt, meg asztaloskodott is a régi világban, leányát pedig valami román orvos vette el feleségül. Arra is emlékeztek, hogy egyik fia a háborúban esett el, s attól volt egy unokája, akit magával vitt, amikor elmenekült a háború elől. Mikor aztán a rendőrtiszt nagy szigorúan megkérdezte nagyapámat, hogy miért hagyta el az országot, egyszerűen ezt felelte: "Hogy megmentsem az unokám életét. Amint látják vissza is hoztam, emberré érve!" Végül is befogadtak mindkettőnket. Nagyapámnak szállást utaltak ki az egyik hegyen élő rokonnál, s mert meghaladta már a hetvenet, munkába se kellett járnia. Magával hozott kis pénzén összevásárolt innenonnan néhány szerszámot, s ott fent a hegyen, a rokon csűrjében, asztalosműhelyt nyitott. Nem is háborgatta senki. Engem azonban két héttel hazatértünk után elvittek katonának.

Nyelt egyet, mint aki emlékek ízétől kíván mentődni. Arca elborult, szürkének látszott szinte. Borús tekintetét felém fordította.

- Tudja maga, hogy mit jelent az "kinye ungur"? Azt jelenti, hogy kutya magyar. Azt jelenti, hogy a magyarnak kuss Romániában. Hogy a magyar nem is ember a románok földjén, hanem betolakodott csellengő kutya, akinek hasán kell csúsznia ha meg akar élni a románok hazájában. S a románok hazája egész Erdély, mindegy, hogy magyarok éltek ott ezer éven át, vagy nem, románoké minden, tova a Tiszáig, s még azon is túl!

Néhány pillanatilag fojtott haragtól izzottak a szemei. Aztán lehajtott a fejét.

- Ott fent a hegyen, ahova nagyapámat küldték, még tűrhetőbb volt - folytatta csöndesen, de mélyen a fegyelmezett hang alatt érezni lehetett még mindég a keserű indulatot -, mert románok ritkán tévedtek oda, s a fakitermeléseknél is csak a hivatalosak voltak románok, a nehéz munkát székelyek végezték. De lent a faluban már más volt a helyzet. A községi irodában csak románul volt szabad szólani, s a vasútállomáson még pofon is verték azt, aki magyarul merete kinyitni a száját. A bútorgyárba pedig, amit alig egy évvel hazatértünk előtt

építettek volt oda, magyart föl se vettek. A hegyeken túlról, Romániából telepítettek oda munkásokat. Gyermekek családokat, mind. Ők miattuk aztán a magyarnyelvű iskolát is átváltoztatták románnyelvűre, s a székelyek gyermekeinek még az iskola udvarán, játék közben sem volt szabad magyar szót ejteniök. Amit azonban velem elkövettek a katonaságnál, azt maguk idekint el se hiszik.

Borús tekintete elkalandozott a napsütötte völgy felett, valahova a párás messzeségbe. A csönd mélyén tovább kopogtatta odvas fáját egy láthatatlan harkály, s valahogy olyan volt, mintha valaki hosszú, rozsdás szöveget vert volna bele egy óriási koporsóba.

- Vonaton küldtek át Ó-Romániába - folytatta a fiatalember tompa, élettelen hangon -, Jasiba, amit nagyon régen valamikor Jászvárosnak neveztek nagyapám szerint a magyarok,

akik várost építettek ott maguknak. Tizennégyen voltunk újoncok a faluból. A másik tizenhárom jól beszélt románul, én azonban egy szót se tudtam még akkor. Burg Kastlban nem tanítottak meg arra, hogy román legyek. Emiatt aztán ott Jasiban, a kaszárnyában, majdnem megöltek az altisztek. Alig érkeztünk oda, még egyenruha se volt rajtunk, s máris lekinyeunguroztak bennünket, s úgy ordítottak reánk, mintha barmok lettünk volna. Mikor aztán anyaszült meztelen oda kellett járuljunk sorra egy őrmester asztala elé, és tollba mondjuk az adatainkat, és én egy szót se értettem abból, amit kérdeztek tőlem, az egész világ reám szakadt. Alig dadogtam ki nagy nehezen, hogy "nyustyurumunyesty", nem tudok románul, amikor a román őrmester már föl is szökött az asztal mögül, elkéült ábrázattal, s úgy vágott arcon az öklével, hogy nekiestem a falnak. De ez csak a bevezető volt. Ami utána következett... azt el se hinné. Jobb tehát, ha nem is beszélek róla. Már maga a verés is egyike a legsúlyosabb megaláztatásoknak, ami embert érhet. De ruha nélkül, mint egy állat, fetrengeni a padlón, túrni a rúgásokat, mindent...

Elakadt a hangja. Nyelt egy nagyot. Valahol a fák között erdei pinty hívta a párját. Békés füttye szelíden ívelt tova a hegyoldal fölött. A fiatalember néhány pillanatig mintha a hang után figyelt volna, aztán sóhajtott megint.

- Leszolgáltam az éveket, mert nem volt más választásom. Sokszor gondoltam szökésre, de tudtam, hogy hiábavaló lett volna. Egy rendőrállamban, mint Románia, nincs lehetősége annak, hogy valaki faluról-falura bújkálva eljusson a határig. Mindenki gyanús, akinek nem ismerős az arca, s mindenki fél szóba állni azzal, aki gyanús. Leszolgáltam hát az éveket. Nyolc fogamat vesztettem el, két bordám meghasadt, vesevérzést kaptam a rúgásoktól, de leszolgáltam az éveket. Kinye ungur volt a nevem, elejétől végéig. Hiába tanultam meg közben románul, rajtam maradt. Én voltam a század rugdosnivalója, árnyékszék súrolója, kinye ungurja. S azóta nem ítélek el senkit, aki megváltoztatja a nevét, letagadja anyanyelvét, származását, csak azért, mert ott kell élnie. En is megtettem volna, bizonyára, ha lehetőséget nyújtanak hozzá. De az én számomra még ez se jutott. Alighanem meg akartak tartani század csúfjának, kinye ungunak, hogy legyen kit rugdossanak, legyen kin haragjukat töltsék, legyen kinek a megaláztatásán röhögjenek. Mikor leszereltek végre, s civilruhába öltözhettem megint, kezembe nyomtak egy papirost és azt mondták: "Itt utalt ki számodra munkát a román állam. Vigyázz magadra, kinye ungur s becsüld meg a románok jóságát!" A kiutalt állás Bukarestre szólt. A városi egészségügyi hivatalhoz, mint takarító személyzet. A papiros szerint két héten belül jelentkezni kell munkára. Elhatároztam, hogy előbb hazamegyek és megpróbálok valamiféle munkát szerezni nagypapa közelében.

Rám nézett. Szája körül félszeg mosoly bújkált, de a tekintete szomorú volt.

- Hallotta mit mondtam? Hazamegyek... Micsoda elfacsarodott értelme van ma már ennek a szónak! Bármelyik ezek közül inkább számíthatott volna otthonomnak, mint az a székely falu, ahova nagypapám magával hozott. Mégis, ez volt az egyetlen hely, ahova hazamehettem. Miért? Mert ott élt az egyetlen ember ezen a földön, aki hozzám tartozott. A nagypapám.

- Amióta katonának vittek nem sokat tudhattunk egymásról. Büntetés alatt voltam folytonosan, így aztán szabadságot nem kaphattam, mint mások. Levelet írni csak románul volt szabad, s a századirodás szakaszvezetők minden sort elolvastak. Panaszkodásról tehát szó se lehetett. Nekünk is csak románul írhattak. Magyar nyelvű levelet egyszerűen papírkosárba löktek az irodában. Kaptam tehát nagypapámtól néhány sort

minden két-három hónapban, amiben egyéb se volt, mint hogy esik az eső, vagy havazik, vagy süt a nap fent a hegyen. Én is küldtem néhány sort minden két-három hónapban arról, hogy jól vagyok, szép az idő, vagy rossz az idő és semmi több.

- Mikor fölértem a hegyre, jó két óra járásra a kis állomástól, ott leltem nagypapát a félszer alatt, az esztergapadnál. Asztallábon dolgozott. Mikor meglátott elkönnyesedett a szeme. "Hát hazajöttél" - mondta. "Haza" - feleltem - "de csak kis időre, ha igaz". Azzal elmondtam a munkaparancs dolgát. Nagypapám homloka közepén megjelent újra a kemény, függőleges ránc, ami annyira jellemezte. "Hát azt még meglássuk" - mondta, azzal bevitt a házba, a rokonhoz.

- Másnap reggel lementünk a községi irodába. "Itt az unokám" - mondta nagypapa - "elvégezte becsülettel a katonaságot. Adjatok neki valami munkát!" Románul beszélt, hibátlanul. A községi írnok, egy besszarábiai fickó, rám nézett. "Hol a katonaság papírja?" Megmutattam neki a leszerelési papíromat, de nem arra volt kíváncsi. "Hol a munkapapír?" -kérdezte szigorúan "A román kormány mindenkinek munkát ad, aki leszolgálja a katonaságot!" Mikor nagypapám elmondta neki, hogy miről volt szó, hogy mint egyetlen unokáját szeretne öregségére maga mellett tudni, az írnok megcsóválta a fejét. "A parancs,

parancs" - mondta - "aki Bukarestben kap munkát, annak oda kell mennie! Örvendjen az unokád, hogy ilyen szerencse érte! Az ország szépséges fővárosában élhet! En magam is örömmel cserélnék vele helyet, érted? Neked pedig nincs szükséged senkire, mi elgondozzuk az öregeket. A szocialista Románia egyformán gondoskodik minden polgáráról, nem szorulsz hát az unokád segítségére." Nagypám még próbált szót érteni az írnnokkal, de az elzavart bennünket. "Nincs időm felesleges dolgokról fecsegni, öreg" - mondta türelmetlenül. "Unokád majd meglátogathat, amikor szabadságot kap. Eridj."

A sikertelenség bosszantotta nagypámát. A községi irodáról egyenesen átvitt az erdészeti hivatalba. "Itt az unokám" - taszított oda az íróasztalnál ülő hivatalos személy elé - "mint erdészember unokája azt akarom, hogy megtanulja a fadöntés mesterségét. Adjatok neki valami munkát fent a kitermelésnél, kemény, emberhez illő munkát, hadd fejlődjenek az izmai, bővüljön a tüdeje a jó hegyi levegőn!" De hiába volt a hangos, vidám föllépés, a savanyúképű írnnok nem vidult fel tőle. "Ha munkát akar, ne hozzám jöjjön" - mondta fagyosan - "menjen föl a kitermelési irodába, a munkavezetőhöz". "Gondoltam, hogy ha a főerdész úr küldene vele egy kis cédulát" - próbálkozott tovább a nagypám - "elvégre erdészember unokájáról van szó..." De az írnnok hangja lefagyasztotta arcáról az odaerőszakolt mosolyt. "A főerdész úr nincs a hivatalban. De különben sem adna ajánlást senki unokájának. Azok az idők eltelték, öreg. Ha unokád fadöntő munkát keres, menjen föl a munkavezetőhöz."

- Szegény nagypapa. Élete végéig se mondott le arról a század első feléből magával hozott joviális rábeszélési módszerről, ami úgy látszik, jellemző lehetett úgy a régi Magyarország, mint a régi Románia társadalmi életére. Németországban még ment vele valamire olykor-olykor. De az új Románia urait nem melegítette föl, inkább bosszantotta. Bizonyára a régi polgári osztály idejétmúlt hagyatékát látták benne, s ahelyett hogy használt volna nagypámnak ez a joviális, derűs és barátságos fellépés, határozottan ártott. Élete végéig sem tudta ezt megérteni. Abarátságos, derűs fellépés annyira hozzá tartozott, egyszerűen emberi tulajdonság volt ez nála, teljesen független minden politikai irányzattól..., de a mai világban ezt bizonyára nehéz megérteni. Ma minden kiejtett szó mögött, minden arcmozdulat mögött valamilyen eltitkolt politikai állásfoglalást keresnek az emberek...

Szavai elvesztek az erdők mély csöndjében, mely úgy nehezedett körénk, mint egy súlyos, aranyportól izzó üvegbúra. A langyos délutáni napfény csillant a fák levelén, s megszikrázott az ég gyönyörű sötétkék selymén. Valahol messze, az országút irányában, motorkerékpár pattogott, mintha valaki forró tepsiben törökbúzákat pattogtatott volna.

- A kitermelési iroda a Lópatak torkában volt - folytatta a fiatalember kis szünet után s a hangja hűvös volt, szinte erőltetetten hűvös, mint az olyané, aki igyekszik megőrizni tárgyilagosságát, bár minden idegszála sikoltani szeretne -, nem messzire attól a helytől, ahol valamikor nagypám háza állt, s ahova annak idején nagyanyámat temették volt. A ház helyét már csak egy nagy csúnya csalánfolt jelezte a patak és a fiatalos sűrűje között, de a sír, az már el is tűnt egészen. Felfalta a bozót.

"Mindegy" - mondta - nagypám, ahogy tovahaladtunk a csalánfolt mellett - "a lelke azért itt van valahol. Érzem. Azzal nem bír semmiféle rendszer. A lélekkel." Megkönnyesedett a szeme, ahogy a bozótot kutatta, s több szót nem is ejtett, míg a kitermelés aljába nem értünk. Az iroda egy odavontatott kis bádógépületben volt. Mögötte munkások számára emelt hosszú födelek húzódtak el messzire a patak mentében, s a födelek alatt penész szagú szalmán pokrócok heverték, batyuk és zsákok. Az iroda előtt néhány ember állt. Borotvátlan, komor nézésű, napszitta fadöntők. "Adjon Isten" - szólt oda felénk a nagypám. Egy-kettő szótlanul megbólintotta a fejét, a többi még annyira se méltatta a köszöntést. Nagypám kopogott a bádógajtón, aztán benyitott. Rozoga, piszkos asztal megett ingujjas, szőrös nagydarab ember terpeszkedett. "Há?" - mordult reánk, barátságtalanul. Nagypám előadta, hogy miben járunk. Elmondta ugyanazt, szinte szóról-szóra, amit a faluban is elmondott. Hogy erdészember unokája meg kell tanulja a fadöntést, meg mindezt. "Te erdész vagy?" - meredt reá a szőrös. "Az" - bólintott nagypám önérzetesen. "Hol?" "Itt." "Itt? Mikor?" "Régen. Még az első nagy háború előtt." A nagy szőrös román úgy bámult nagypámra, mint aki bolondot lát. "Az első háború előtt?" - ismételte a szót. "A nagyurak idejében, mi?" "Utána szénégető lettem" - fordított egyet nagypám a társadalmi helyzeten - "majd fűrészes. Ma asztalos vagyok." A szőrös megcsóválta a fejét, aztán felém bökött. "S ez az unokád he?" "Igen." "Hol volt eddig?" "Most tért haza a katonaságtól." A szőrös rám nézett. "Hol a munkapapírod?" "Éppen erről van szó" - próbálta nagypám elmagyarázni a dolgot - "a papír Bukarestre szól, de ő itt szeretne fadöntést tanulni..." "Szeretne, mi?" - mordult föl a munkavezető, majd súlyos nagy öklével az

asztalra ütött és üvöltöni kezdett reánk - "régí úr unokája nem szeretne ezt, vagy szeretne azt, hanem teszi, amit parancsolnak neki! A régi urak világa eltelt, öreg! Itt szocialista Nagyromániában vagy, érted?"

Nagyapámnak elsötétedett az arca. Szája széle is megrándult a sűrű fehér bajusz alatt. De csak annyit mondott: "meg is látszik!" Azzal már fordult is a sarkán, az ajtó felé. De tovább már nem jutott. A szőrös kirúgta maga alól a rozoga széket, s akkorát bömbölt, hogy megrázkódtak bele a bádogiroda vékony falai. "Mit mondtál, kinye ungur? Nem jó neked a szocialista román köztársaság, mi? Királyság kell? Magyar grófok világa kell? Hogy a szuka anyádnak azt a..." S már neki is rontott nagyapámnak az öklivel. Nagyapám megtántorodott ugyan az ütéstől, de nem esett el. Hiába volt már közel a nyolcvanhoz, az ereje még megvolt. Úgy ütötte vissza a szőröset, hogy az feldöntötte az írásokkal megrakott asztalt, s elnyúlt a földön, mint egy nagy varasbéka. "Gyere" - mondta nagyapám nehezen szuszogva, s már lépett is az ajtó felé. A kint ácsorgók mind felénk fordultak, amikor kiléptünk az irodából. Senki se szólt, csak néztek minket némán, ahogy kiléptünk az iroda ajtaján, elől nagyapám, mögötte én, ahogy kilincsre csuktam a bádogajtót, s ahogy megindultunk fölfele a hegyen. "Ebből baj lesz" - mondtam nagyapámnak, amikor fentebb, a szálaserdő szélén, szusszanni megálltunk. Esteledett már. Szépek és békések voltak köröskörül a hegyek, akárcsak itt. "Tudom" - felelte tompán, s többet nem mondott.

- Sötét volt már mire fölértünk. Útközben szedtünk néhány jóféle gombát a szálásban, azt megfőzte nagyapám, paprikásan, s megettük pulickával. Alig fejeztük be az evést, ugatni kezdett a kutya odakint. Amál néném kilesett az ajtón a csillagos éjszakába, s az arca megszurkült. "Katonák jönnek" - mondta. Gergő bátyám lejjebb húzta a lámpa kanócát, s odasúgott nagyapámhoz. "A hátsó ablakon még kimászhat, ejszen. Én majd szóval tartom őket egy ideig..." De nagyapám megrázta a fejét. "Nem loptam, nem raboltam, még csak meg se gyilkoltam senkit. Mindössze visszaütöttem azt, aki ok nélkül megütött." Azzal ülve maradt a széken. Még akkor se kelt lábra, amikor a milícia tányérsapkásai berúgták az ajtót. Gergő bátyám és Amál néném egymás mellett állottak a kemence előtt. Én ott álltam az ablaknál, nagyapám pedig csak ült a konyhaszoba közepén és nézte a betolakodókat. Négyen voltak. Egy szakaszvezető, két közlegény, s megettük az egyik bozontos fadöntő, akit ott láttunk volt ácsorogni a többi között, az iroda előtt. "Melyik az a бүdös reakciós kinye ungur, amelyiknek Magyarország kell ide!" - üvöltött reánk a hegymászástól kiveresedett ábrázatú szakaszvezető, s öklével a pisztolytáskájára csapott, mintha ott nyomban le akart volna mérszárolni valamennyiünket. "Az ott az asztal mellett, a széken"

- szólalt meg háta megett a fadöntő. A szakaszvezető rávicsorgott nagyapámra és lépett egy nagyot feléje. Nagyapám csak ült ott békésen. "Hát te vagy az, kinye ungur, mi?" - ordított reá a szakaszvezető - "állj lábra, amikor hozzád beszélek, vén reakciós forradalmár disznó! Vagy arra vársz, hogy én emeljelek lábra, mi?" Azzal megmarkolta nagyapám nyakán az inget és fölrántotta a székből. "Verekedni szeretsz, mi? Hát adok én neked verekedést, vén disznó!" Azzal ütötte, verte nagyapámat, ahol csak érte. Arcát, fejét, s amikor összeesett, tovább rugdosta a döngölt agyagpadlón. Elkaptam a karját. "Domnu szakaszvezető" - mondtam neki - "öregember már ő, ne bánts!" Dühösen lökött el magától és újra a pisztolytáskájára csapott. "Forradalmat akartok itt, mi?" - tajtékozott reánk gonoszul. "Mind agyonlőlek benneteket, kutyák, mind egy szál! Majd megtanítalak én fellázadni a román nép ellen! Tereljétek össze ezt a csürhét!" - riadt az embereire. "Majd lent az őrsön kiverem belőlük az igazat!" De erre már nem került sor. Alig tértünk le a főgerinc birkacsapásáról a falu felé lefutó ösvényre, amikor nagyapám csak megtántorodott és nekidőlt egy bükkfának. "Szedd a lábad, kinye ungur!" - förmedt reá az egyik milícia-legény és oldalba ütötte a puska tusával. Nagyapám megfogódzott a fába és lassan összecsuklott mellette. Odaugrottam és lehajoltam hozzá, de az éjszaka sötétjében nem láthattam az arcát. Csak hörgését hallottam. "Hé mi történik ott!?" - szólt hátra a szakaszvezető. "Az öreg összeesett" - magyarázta a közlegény. "Majd életet rúgok beléje" - mordult a szakaszvezető. Villanylámpa kattant. Avakító fénycsóva végigtáncolt a körülállókon, majd meglelte nagyapámat a földön és megállt az arcán. Rá se ismertem volna. Szürke volt az arca, mint a kiszáradt, kilúgozott hamu, amit régi pásztortüzek helyén talál az ember. Kiégett tüzek helyén. Kiütöztek bőre alól a csontok. Szeme nyitva volt, rettenetesen nyitva és fölmeredt az ösvényre hajló fák sötét koronáira, s azokon is túl, iszonyú magosban, a csillagos égbolt kicsike foltjára. A szakaszvezető keze lenyúlt, és megérintette nagyapám szemét. A szem meg se rebtent az érintéstől. Mereven, makacsul nézett föl arra a néhány sápadt kis csillagra, ami a csillagos égbolt végtelenségéből búcsúzó tekintete számára maradt.

A szakaszvezető kiegyenesedett, s a villanylámpa újra kattant egyet a csöndben.

Mélységes sötétség hullt reánk ott az erdőben. "Murit" - mondta a szakaszvezető egyszerűen - "meghalt. Rokonai vagytok?" - fordult felénk. "Unokája vagyok" - feleltem. "Vigyétek haza" - felelte a szakaszvezető - "temessétek el. A ti dolgotok. Hájdic!" mordult oda az embereihez, s már ment is velők lefele az ösvényen, a falu felé. Mi pedig ott maradtunk hárman, az erdő sötétjében, nagyapám mellett...

A lassan aláhajló nap szelíd fénye arannyal fröcskölte be alattunk a szálerdő szürke fatörzseit. Az aljbozótban rigók matattak. Mélyen lent, a sziklák odvaiban valahol, megszólalt egy bagoly. Mély, bánatos hangja végigborzongott az erdő csöndjén.

- Ismeri-e azt az érzést, amikor az ember egyszerre csak rádöbben, hogy egyedül van? - szólalt meg mellettem a fiatalember hangja, fojtottan. - Teljesen egyedül? Olyan egyedül, mint egy darab kő az éjszakában, amit egy kéz meggondolatlanul alátaszít egy feneketlen, feketevízű tóba? Azon az éjszakán, ott a néma, sötét erdőben, ahogy Gergő bátyámmalurgyéfából készült hordágyra kötözve vittük nagyapám élettelen testét vissza a házhoz, egyszerre csak rádöbbsentem arra, hogy egyedül maradtam. Se családom nem volt többé, se rokonom, se otthonom. Mégcsak hazám sem. Érti? Nagyanyám rokonai megtűrték ugyan, de nem fogadtak be, mint ahogy nagyapámat se fogadták be soha. Idegenek voltunk számukra, úri népek. Ami pedig a hazát illeti: nagyapám szerint Erdély volt a hazám, s a nemzetiségem magyar. Ezt tanították az iskolában is, Burg Kastlban, németföldön, magyar menekült tanítók, magyar menekült gyermekeknek. Viszont amit ettől a hazától kaptam az ott töltött esztendőknél, azt halálos ellenségem számára se kívánom. Mert ellenkezik minden törvénnyel, amit mint az emberi létezés alapját, nagyapám belém nevelt. Em-berszeretet. Jóindulat. Igazságosság. Tisztesség. Olyan fogalmak voltak ezek, melyeknek lényege teljesen ismeretlennek tűnt abban az országban, amit hazámnak kellett volna nevezek.

- Érdekes - folytatta kis idő múlva -, ahogy itt ülök és hallgatom az erdő békés neszeit, eszembe jutnak újra azok a hegyek, ahova nagyapám vitt magával, hogy otthont, s hazát leljek közöttük. Ott is ilyen szép volt a csönd. Mielőtt katonának vittek, volt néhány szép napunk. Amikor ott ülhattünk

kettesben nagyapával a félszer előtti kispadon, s nézhettük az estébe süllyedő hegyeket. Vagy ültünk gombaszedés közben egy kidőlt fatörzsen valahol a szálasban, és őzbakot figyeltünk, vagy a mókusok játékát. A világ valóban szépségesnek látszott onnan, jónak és békességesnek. Mint ahogy jónak és békességesnek tűnik innen is, igaz? A rosszat mindég emberek okozzák. A törtető emberek. A hatalmaskodó, uralmukkal kérkedő emberek. A szájalmasan megalázkodók, a megfélemlítettek, akik rá se mernek nézni arra, aki valamiképpen más mint ők, mert úgy érzik, hogy ezzel baj és veszedelem árnyékát hordozza magával. És mert úgy érzik, ezáltal úgy is van, hiszen ember és nép önmagából vetíti elő a sorsot, amit viselnie kell.. .

Elakadt a szava. Valahol a szemközti hegyoldalon magányos kopó csaholt, lustán, hosszú időközökben, mint aki elvesző nyomot követ. Panaszos hangja föl-fölhasogatta az alkonyodó csöndet, mint életlen fakés a rosszul dagasztott tésztát, mely nyúlósan bezárul újra a vágás nyomán.

- Nem tudom megéri-e, amit mondok - sóhajtott mellettem a fiatalember -, hiszen úgy tudom, maga soha sem volt "otthon", ahogy mondják, mióta ez az otthon rablók, rabtartók és rabok tanyája lett. Azok a rokonok, akik között szállást utalt ki számunkra a fegyveres hatalom, szívesebben vették volna, ha másfele megyünk, mert úgy is mint hazatérő menekültek, úgy is mint volt úrinépek, megbélyegzettek voltunk a hatalom szemében. Gergő bátyám és Amál néném valósággal megkönnyebbültek, amikor nagyapámat eltemettük ott, az erdőszélen, s én megmondtam nekik, hogy Bukarestbe kell mennem, mert ott utaltak ki számomra munkát. Pedig nem rossz emberek. Csak félnek. Előre félnek, érti? Amikor az a szakaszvezető meg az emberei ránkörtöttek azon az estén, Amál néném megijedt kissé az elején, de hamarosan elmúlt az ijedtsége, amikor a baj rajtunk volt már. Gergő bátyámon pedig nyoma se látszott ijedtségnek. Úgy viselte a ránkszakadt bajt egykedvűen, mintha csak egy zsák pityókát cipelt volna a vállán. Azok, akik ott élnek, már nem ijednek meg semmitől. Azonban félnek. Állandóan, folytonosan, szünet nélkül félnek. Nem tudom megéri-e a különbséget a kettő között: ijedtség és félelem. Az egyik pillanatnyi, bénító idegállapot. A másik egy szellemi álláspont a világgal szemben. Világfelfogás. Világnézet. A rabszolgaság egyetemes világnézete, amit durva és kegyetlen erőszak termel ki rendre a leigázottak lelkében és agysejtjeiben, s mely korlátlan hatalmat biztosít a leigázók számára, még akkor is,

ha a rabszolgák létszámával szemben az ostort suhogtatók száma nevetségesen csekély. A félelem az emberiség legnagyobb ellensége, nem az ilyen, vagy amolyan diktátorok. A félelem maga, amit a diktátorok mesterségesen állítanak elő, mint valami idegbénító, agysejtekre nehezedő, szemmel nem is látható szert, aminek gázával megfertőzik és megbénítják a népeket. Tudja-e azt, hogy még Oroszországban is mindössze négy és fél százaléka a lakosságnak kommunista? És ezeknek is nagy része csak azért vallja magát annak, hogy jobban fizetett állásra tehessen szert? A többit a félelem tartja gúzsba kötve! Ha nem lenne olyan szörnyűségeken tragikus, nevetni lehetne ezen!

- Az a fadöntő, aki a milícia embereit fölvezette a hegyre, s rámutatott nagyapámra ott a ház félhomályában, mint annak idején Júdás az Ur Jézusra, magyar volt, akárcsak mi. De a nagy szőrös román, aki a fadöntők felett uralkodva az államhatalmat képviselte, rangot adott neki. Bandafelelőssé tette meg. Emiatt aztán ez a magyar úgy érezte, hogy ezzel ő már kiemelkedett a rabszolgák közül a rabtartók közé, s ennél fogva az ökölcsapások dolgában jogosnak fogadta el azt, amit a román adott nagyapámnak és jogtalannak, amit nagyapám adott a románnak. Nagyapám úgy nevezte ezt, hogy "rabszolgamentális" és nagyon elkésértette, hogy magyarok között is elterjedt, mint valami ragályos betegség, s nemzetből néppé alacsonyította le őket idegen járomban.

- Ott, nagyapám temetésén döbbsentem reá valóban először, hogy nem tartozom sehova. Sem az uralkodókhoz, sem a rabszolgákhoz. Akkor még nem értettem meg ennek az okát, csupán egy zavaros, jéghideg érzés volt bennem, mely egyszerre megcsapott ott a nyitott sír előtt, melybe Gergő bátyámmal kettesben eresztettük alá nagyapám koporsóját. Rajtunk kívül csak Amál néném állt ott, szípigva, ahogy illett, meg egy vénember, akinek a nevét se tudom, s aki valamelyik közeli birka karámból jött át, hogy elmondja nagyapám felett az imádságot a pap helyett, akinek egyéb dolga volt lent a faluban.

- A koporsót is én kalapáltam össze egymagamban néhány szál deszkából, amit ott leltem nagyapám műhelyében. Mikor belefektettük nagyapát abba a koporsóba, és Gergő bátyámmal kettesen kicipeltük az erdőszélre, ahol már jó előre megástuk volt a sírt, sírás fojtogatta a torkomat. A sírgödörhöz érve azonban belémfagytak a könnyek. Tudja mire emlékeztetett nagyapám temetése? Mielőtt Münchenbe költözhattünk volna, kint éltünk egy kis bajor falu fölött az erdőszélen, egy mogorva parasztnál, akitől nagyapám szobát bérelt munka ellenében. Egy kis kutyára tettünk szert ott. Kajlafülű, korcs állat volt, de hozzánk tartozott. Amikor néhány év múlva Münchenbe költözhattünk, magunkkal vittük. Alig két hétre rá elütötte egy teherkocsi az utcán. Összetört, véres kicsi testét papírdobozba tettük, s este villamosra ülve kivittük a végállomásig. Senki se tudhatta, hogy mi volt a dobozban. A végállomáson leszálltunk vele és besétáltunk az erdőbe, jó messzire, ahonnan már a házakat se lehetett látni. Ott nagyapám elővette az összehajtogatható cserkészásót, és gödröt ásott vele. Majd betettük a dobozt a gödörbe, és nagyapám összetette a kezeit, és úgy mondta: "Uramisten, itt megyen föl Hozzád egy hűséges kis lélek. Kutyá volt szegényke mindössze idelent, de több szeretet volt benne, mint nagyon sok emberben. Fogadd, Uram, szeretettel, s adj neki odafönt is valami hozzáillő munkát, elvégzi ő becsülettel és hűséggel, tudom. Jó utat, Pajtás, legyen veled az Úristen. Ámen." Csorogtak a könnyeim, s a zokogást se tudtam visszafojtani. Ostoba kis szertartás volt, tudom. A világ nagy problémáihoz mérten nevetséges is. De az emléke örökre megmaradt bennem, pedig hat éves is alig lehettem akkor. Aztán ott, nagyapám sírjánál, egyszerre csak eszembe jutott megint. S a könnyek belém fagytak. Mert annak a kis korcs kutyának, lássa, szebb és emberibb temetése volt, mint nagyapámnak. Miért? Mert nagyapám szívében több érzés volt egy kutya számára, mint őiránta azoknak, akiket rokonainak tudott. Akiknek jövődjét annyira a lelkén viselte, hogy meg akarta őrizni számukra mindazokat az emberi értékeket, melyeket minden egyébnél fontosabbnak tartott. Az emberszeretetet, igazságérzetet, tisztességet, jóságot, hűséget, becsületet... Mindazt, aminek szimbólumaként ott hordozta a szíve fölött azt a két színehagyott szomorú kis virágot, melyek most ott vannak a maga kezében. Nagyapa jó ember volt. Okos ember is volt, valamit azonban nem tudott. Azt, hogy ezeket az értékeket nem lehet mások számára megőrizni. Mindenki saját maga kell végezze az őrizés munkáját, saját lelkében, saját maga számára. Ezt a munkát mások helyett elvégezni nem lehet, igaz? Mások helyett nem lehetünk emberségesek, igazságosak, hűségesek. Ezt mindenki önmaga kell elvégezze önmagában... ez volt nagyapám egyetlen nagy tévedése...

Elakadt a hangja. Szeme elnézett be a fák közé, Isten tudja hová. Odaát a szemközti oldalon elhallgatott közben a magányos kopó is, s a csöndet csak a patak zenéje borzolta meg

lentről.

Azt mondtam az elébb - szólalt meg újra a fiatalember kis idő múlva -, hogy ott döbbsentem rá először, nagyapám sírja mellett, hogy nem tartozom sehova. Se a rabszolgatartókhoz, se a rabszolgákhoz. Akkor még nem értettem ennek az okát, de ma már tudom. Nagyapám jóvoltából kint nevelkedtem föl, szabad földön. Szabad földön: vagyis olyan körülmények között, melyek lehetővé tették nagyapám számára azt, hogy becsületes munkával megkeresse a kenyerét anélkül, hogy elveit, belső meggyőződését fel kellett volna áldozza miatta. Az én számomra pedig lehetővé tette azt, hogy nagyapám becsületes munkájának az árán olyan iskolába járjak, mely egy idegen ország közepén is megőrzött magyarnak és ellátott mindazokkal a szellemi fegyverekkel, melyek a megélhetéshez szükségesek. Tehát, nem jutott alkalmam arra, hogy valamely erőszakos rendszer nyomása alatt akár rabszolgatartóvá, akár rabszolgává változhassak át. Megmaradtam a kettő között, aminek nagyapám szánt: embernek és magyarnak. Ezért nem tartozhattam otthon sehova. És attól a perctől kezdve, hogy ott a hegyen, nagyapám sírgödre mellett rádöbbsentem erre, egyetlen törekvésem az volt, hogy kiszabaduljak valamiképpen abból a földre vetített pokolból.

- De tudja, valami történt ott, mégis. Ahogy Gergő bátyámmal lapátoltuk nagyapám koporsójára a göröngyöket, koppantak a göröngyök a deszkán, s minden koppanás mintha valami titokzatos nyelven egy szót jelentett volna. Nagyapám szavait. Emberszeretet. Megértés. Hűség. Tisztesség. Becsület. Jóság. Olyan volt, mintha ezeket a szavakat és mindazt, amit ezek a szavak jelentenek, oda temették volna nagyapám mellé. Egyiket a másik után. Míg egyetlen egy se maradt belőlük többé ezen a világon. Úgy tűnt akkor. Mikor a sírhalom feldomborodott, letettem a lapátot, hátat fordítottam Gergő bátyámnak, Amál nénémnek, szót se szóltam hozzájuk, csak elindultam a gerinc mentén le a vasútállomáshoz. Még csak vissza se néztem. Négy évig dolgoztam Bukarestben, ahova rabtartóim beosztottak. Az ötödik évben kijöttem. Hogy miképpen, az már nem is fontos. Van azonban valami, ami mindennél fontosabb, s ezt el kell még mondanom. Ezért vagyok itt. Ezekről a virágokról van szó, amiket a kezében tart, s mindarról, amit nagyapám számára jelentettek. Azokról a szavakról van szó, amiket a koporsó deszkája visszakopogott reám, ahogy a göröngyöket lapátoltam a sírgödörbe. Melyekről azt hittem, hogy együtt temettem el őket nagyapámmal. Ma már tudom, hogy nagyapámnak igaza volt. Nem lehet ezeket eltemetni, mert ezek az igazi, maradandó emberi értékek. Ezt üzenete nekem akkor nagyapám a koporsóból, mint utolsó üzenetet, csak én nem értettem még meg. Ma már megértem.

Rám nézett, egyenesen a szemembe. Nézése egyenes volt, kemény és meleg. Emlékeztetett egy régi szempárra, mely ugyanilyen mélységgel nézett volt reám sok esztendővel ezelőtt egy ázott erdő mélyén. Erdély határán.

- Hisz Istenben?

A kérdés váratlansága megdöbbsentett, s ez a döbbsentet kiülhetett az arcomra is, mert vendégem elmosolyodott.

- Nem arról az elskatulyázott Istenről beszélek, akiről a papok szólnak vasárnaponként a templomokban, különböző nyelveken, különböző formulák alapján, hanem arról, aki az ember lelkében él és ugyanakkor betölti a mindenséget is. Aki egy személyben az élet zenéjének szerzője, a világ összhangjának egyetlen vezénylő karmestere és valamennyi hangszernek gyártója. Minden egy személyben. S akinek mindazok az "emberi értékek", melyekről nagyapám szólott volt, örökkévaló tulajdonságai, mely tulajdonságokat minden alkotásába beleépít, tehát az emberbe is. Mint ahogy a Szentírás mondja: "saját képére alkotja". Ez a "saját kép" mindezeknek a tulajdonságoknak az összességét jelenti. Erről az Istenről beszélek, az élet Istenéről.

- Amint mondtam már, négy esztendeig dolgoztam, mint városi szeméthordó, rabszolgatartóim parancsa szerint. Ez alatt a négy esztendő alatt sokat láttam és sokat tanultam.

Megismertem a rabszolgaság minden megaláztatását, minden gyötrelmét, de megismertem a rabszolgaság erejét is: azt a felmérhetetlen türelmet, amit Isten a rabszolgáknak adott, hogy ennek segítségével és ezen keresztül dolgozni tudjanak a maguk megváltásán. S megtanultam azt, hogy mindezek a tulajdonságok, melyek egyedül alkalmasak arra, hogy az igaz világot fölépíthessük belőlük, a valóságban ott vannak minden emberi lélek mélyén. Mélyen lent minden emberi lélek jó, igazságszerető, tisztességes. Mélyen lent, ahogy mondom, a rátelepedett iszap, szennyvíz, fertőző gáz és mesterséges elméletek felszíne alatt, a félelem kőfalába zárva, minden ember lelke egyformán Istent tükrözi. Csak meg kell találjuk a módját

annak, hogy először is kiszabadítsuk a félelem börtönéből, letakarítsuk róla a szennyet, a mérges gázokat, fertőző nyavalyák elméleteit és visszaváltottassuk emberré az embert. A rabszolgaság eltörlésének ez az egyetlen módja, író úr. S mi, fiatalok ezt az utat kívánjuk követni. Előbb idekint szervezkedve és dolgozva, majd hazasugározva a mustármag hegyeket mozgató erejét. Bizonyára ismeri a mustármagról szóló példázatot? Rám nézett és elnevette magát.

- Ne gondolja azt, hogy bolond vagyok, ki más megoldás híján Istenről papolok. Ott Bukarestben megismertem valakit. Mondhatnám azt, hogy véletlenül. Egy délután kimentem a Balcescu-parkba. Kis térség, néhány fával meg bokorral, ahol a dolgozó rabszolgák szabad délutánjukon zöld füvet is láthatnak a kőrengetegben. Nos, az egyik padon ott ült egy alacsony kis szakállas ember és valami kis fekete könyvet olvasott. Mikor leültem melléje, láttam, hogy a Biblia volt. Magyar Biblia. "Minek olvassa a zsidók történelmét?"-kérdeztem tőle. Gúnyos lehetett a hangom, de nem bántódott meg tőle. "A törvényt tanulom belőle" - felelte komolyan. "Minek a törvényét?" "Amegmaradásét." Rám nézett. Komoly, szürke szemei voltak. "Érdekli?"-kérdezte. "Amegmaradás igen" -feleltem. "Jöjjön" - mondta. Utcák sorozatán keresztül elvezetett egy szennyes kis sikátorba. Úgynevezett "munkáslakások" voltak ott. Rabszolgák számára épült tömegszállás. A házban, ahova bevitt, mind magyarok éltek. Áttelepített magyarok. Maga még olyat nem látott ahogy azok ott éltek! "Egymás terhét hordozzátok" tanítja a Biblia. Valamennyien hallottuk már ezt papok

szájából. De ott mindez nem csak szó volt, hanem cselekedet. Törvény. Akik ott éltek, abban a modern szocialista nyomorúságban, valóban egymás terhét hordozták. S mert ezáltal betartották a legegyszerűbb emberi törvényt, vidámak voltak, kedvesek és barátságosak és nevetve túrték a rabszolgasorsot, mert tudták, hogy mindez, ami rossz, elmúlik, s csak az marad meg, ami jó.

-Hát ezt tanultam ott, látja, ezt az újféle magyar tudást. S ezt hoztam vissza magammal ide, a kint élő magyarok közé, mint otthonról szóló üzenetet, mint iránymutatást, mint minden rossznak egyetlen megoldási lehetőségét. Azt az újféle lelki és szellemi formulát, mely valójában a világ legősbibbia formulája, a gyakorlat számára azonban elveszett valamikor évmilliókkal ezelőtt, mit tudom én mikor és hogyan. Csak azt tudom, hogy világlátásnak kellett jönnie, a szenvedések tüzes poklának kellett jönnie ahhoz, hogy rátaláljunk. "Szeressétek egymást, mint ahogy én szerettelek benneteket..." Ismerős szavak? Ez az a forrás, melyhez vissza kell térnünk. Ahonnan a valódi értékek erednek, melyeket minden embernek önmagából kell kibányásznia ahhoz, hogy valóban szép és maradandó világot építhessünk belőlük. Köszönöm a türelmét, író úr.

Fölkelt a kerti székből, s rám mosolygott. - Áldja meg a Jóisten!

Kezet fogtunk, aztán szó nélkül lelépett a tornácról, visszatért a kis fekete gépkocsijához, beleült és megindította a motort. Még egyszer visszamosolygott reám, aztán elnyelte az erdőbe aláereszkedő meredek út. Lentről még hallani lehetett kis ideig a motor távolodó zaját, aztán elült az is. Csak a csönd maradt, s a tenyeremen, gyűrött, sárguló papíron, két porladó virág. Egy ember ereklyéi, melyeken keresztül valami szépnek, nagynak és igaznak a gondolata átmentődött a jövőbe, hogy ott csíraba szökkenve új élet rügyeivel takarja el a romokat. Legyen veletek a Jóisten, fiatal magyarok!

VÉGE